

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRKİYE CUMHURİYET TARİHİ
ANABİLİM DALI

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

100477

**AZERBAYCAN'IN NAHCIVAN EYALETİNİN
STATÜSÜNÜN TARİHİ GELİŞİMİ**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Hazırlayan

MEHMAN AĞAYEV

9725011715

Danışman: Prof. Dr. Mehmet Saray

T100477

İSTANBUL-2001

İÇİNDEKİLER

AÇIKLAMALAR.....	IV
KISALTMALAR.....	V
ÖNSÖZ.....	VI
GİRİŞ	
A- Nahcivan Muhtar Cumhuriyeti'nin Coğrafi Konumu ve İklimi.....	1
B- Nahcivan Adının Ortaya Çıkışı ve Şehrin Kuruluş Tarihi.....	2
C- Nahcivan Eyaletinin Tarihi Medeniyeti ve Mimari Abideleri.....	4
D- Nahcivan Eyaletinin Kısa Tarihi.....	9
E- Eyaletin Rus İşgaline Kadarki İdare Şekli.....	15
F- Çarlık Rusyası'nın Kafkasya'daki İdare Tarzı.....	17
G- Bolşevik İhtilalinden Önce Ve Sonra Nahcivan'daki Siyasi Durum.....	19

BİRİNCİ BÖLÜM

A- Türk Ordusu'nun Kafkas Harekatı, Kars ve Aras Cumhuriyetlerinin Kuruluşu.....	25
1- Aras Türk Cumhuriyeti.....	28
2- Kars Cumhuriyeti.....	31
B- Nahcivan'da İngiliz-Ermeni Taşnak İdaresi.....	36
C- Amerikan General Gubernatörlüğü Meselesi ve Azerbaycan Cumhuriyeti İle Vilayet Arasındaki Münasebetler.....	44
D- Taşnak Ermenistan'ın Bölgeye Taarruzu.....	54
E- Azerbaycan ve Nahcivan'da Sovyet İktidarının Tesisi.....	61

İKİNCİ BÖLÜM

A- Türk Sovyet İlişkilerine Bir Bakış, Moskova ve Kars Antlaşmalarında Nahcivan Meselesi.....	81
B- Türkiye ve Sovyet Azerbaycanı.....	110
C- Nahcivan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Teşkili.....	116

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

A- Sovyet Yıllarında Nahcivan'ın Medeni ve İktisadi Hayatı.....	120
1- Nahcivan'da İlim, Kültür ve Maarif.....	120
2- Eyaletin İktisadi Durumu.....	123
3- Sanayii.....	125
B- Nahcivan Eyaletinin Nüfus Değişiminin Tarihi Süreci.....	128
C- Ermenilerin Arazi İddiaları.....	137
D- Nahcivan Muhtar Cumhuriyetinin Anayasaları Hakkında.....	145

SONUÇ	152
BİBLİYOGRAFYA	155

EKLER

Türkiye İle Nahcivan Muhtar Cumhuriyeti Arasında İmzalanan Antlaşmalar.....	163
--	-----

AÇIKLAMALAR

Canışın	Vali
Desyatin	Çarlık Rusya'sı döneminde kullanılan bir alan ölçüsü
Duma	Çarlık Rusya'sı döneminde Parlamento (Temsilciler Meclisi)
General Gubernatörlük	Genel valilik
Gubernatör	Eyalet reisi, vali
Guberniya,Gubernatörlük	Eyalet
Halk Komiserleri Sovyeti	Bakanlar Kurulu
Merkezi İcra Komitesi Sovyetleri	Parlamento görevini yapan Yüksek Sovyet, Halk Meclisi
Pud	Rusya'da ağırlık ölçüsü birimi (1 Pud = 16 kg)
Rayon	Azerbaycan'da hem il, hem de ilçe anlamını ifade etmektedir.
Ruble, Çervon, Kopek, Manat	Çarlık Rusya'sı ve Azerbaycan'da kullanılan para birimi
Tümen	İran'da 1000 sayısını ifade için kullanılan bir terim (mali- askeri alanda)
Zagafkasya, Transkafkasya	Kafkas Ötesi Cumhuriyetleri'nin (Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan) bulunduğu bölge
Zavod	Ağır sanayi tesisi

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
Azerbaycan SSC	Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
Azneftkom	Azerbaycan Neft Komiserliği (Sovyet Azerbaycanı Petrol Bakanlığı)
B.	Baskı
BDT	Bağımsız Devletler Topluluğu
bkz.	Bakınız
C.	Cilt
çev.	Çeviren
der.	Derleyen
et al.	ve diğerleri
Nahçıvan MSSC	Nahçıvan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
nr.	Numara
RKP MK	Rusya Kominist Partisi Merkezi Komitesi
s.	Sayfa
S.	Sayı
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
Zagafgasya MİK	Kafkas Ötesi Cumhuriyetleri Merkezi İcra Komitesi

ÖN SÖZ

Son yıllarda, Azerbaycan'da Nahçıvan konusuna temas eden eserlerin sayısı artmaktadır. Özellikle, eyaletin XX. Y.Y. siyasi ve iktisadi hayatının geniş bir şekilde aydınlatılması için yapılan bu girişimler tarihimiz açısından çok önem taşımaktadır. Sovyet tarihçiliğinde Nahçıvan konusu esasen eski ve orta asır dönemleri ile ilgili yapılan araştırmalarla sınırlı kalmış, XVIII-XX. Y.Y.dahil olmak üzere, Sovyet yıllarını kapsayan döneme ait siyasi gelişmeler gerçekten uzak, sistemin diktesi ile ilmi çevrelere sunulmaya çalışılmıştır. Ama yine de bunlardan bazıları, H. Sultanov'un "Nahçıvan diyarı ve onun iktisadiyatı" (Bakü, 1927), N.A. Sokolovski'nin "Nahçıvan SSR'nin öğrenilmesine dair materyaller" (Tiflis, I ve II. Kitap, 1931 ve 1933), G.E. Medetov'un "Nahçıvan'da Sovyet hakimiyetinin galebesi ve Nahçıvan Muhtar Sovyet Sosyalist Respublikası'nın teşkili" (Bakü, 1958), "Sovyet Nahçıvan'ı" (Bakü, 1984) eserleri Nahçıvan tarihinin ayrı ayrı devirlerini öğrenmek için mühim kaynak sayılabilir. 18 Ekim 1991 tarihinde Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanması ile tarihimizin araştırılması ve öğrenilmesinde ciddi ilerlemeler olmuş, karanlık kalan sayfalar yeniden işlenmiş ve aydınlatılmıştır. Bu çalışmaların devamı olan araştırmamızda eski bir Türk yurdu olan Nahçıvan'ın statüsünün tarihi gelişimi ele alınmaktadır. Eyaletin Rus işgaline kadar ve ondan sonraki idare şekli nasıldı?. Türk Sovyet ilişkilerinde Nahçıvan meselesinin yeri nedir? Neden Türkiye bu meselede ısrarlı davranmıştır? Türk-Aras Cumhuriyeti'nden Sovyet Muhtariyeti'ne giden yolda hangi evrelerden geçilmiştir? Bu ve bunlara benzer başka sorulara kısmen de olsa araştırmamızda cevap vermeye çalıştım.

GİRİŞ

A- Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti'nin Coğrafi Konumu ve İklimi

Sovyetlerin dağılma sürecinde, 17 Kasım 1990'da Nahçıvan Yüksek Sovyeti tarafından Muhtar Cumhuriyet olarak ilan edilen eyaletin nüfusu 300 binden fazla (1992), yüzölçümü ise 5,5 bin km²'dir. Transkafkasya'nın güneyinde bulunan Muhtar Cumhuriyet, kuzey ve doğudan Ermenistan devleti ile (sınır hattının uzunluğu 224 km), güneyden Türkiye (11 km) ve İran'la çevrelidir. Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti Babek, Şerur, Ordubad, Culfa, Şahbuz ve Sederek olmak üzere 6 ilden oluşmaktadır. Arazisinde 4 şehir, 2 kasaba ve 215 köy bulunmaktadır.

Transkafkasya yaylasının güneydoğu kısmında bulunan Nahçıvan arazisinin 2/3'si 1000 metreden yükseklikte bulunmaktadır. Zengezor ve Daralagez dağ kitlelerinin vadileri ile Aras nehri arasında yerleşen vilayetin en yüksek dağ zirveleri arasında Yağlıdere dağı (3827 m), Kazangöldağı (3814 m), Sarıdere dağı (3754 m), Deveboynu dağı (3560 m) gelmektedir. En büyük akarsuları Aras'ın kollarını teşkil eden, Arpaçay, Nahçıvan, Elince ve Gilan çaylarıdır. Nahçıvan eyaletinin iklimi çok sert olup, havanın ortalama sıcaklığı kışın -31°C, yazın ise +44°C'ye kadar ulaşmaktadır. Azerbaycan'ın en düşük ve en yüksek hava sıcaklığı Nahçıvan'da mevcuttur. Yıllık yağış miktarı Aras boyu ovalarda 200-300 mm, yüksek dağlık bölgelerde ise 500-800 mm'e kadardır. Genellikle tabiat şartları ve iklimine göre Nahçıvan, Şerif-Ordubad ovalığı ve Nahçıvan dağlık arazisi olarak iki coğrafi bölgeye ayrılmıştır.

B- Nahçıvan Adının Ortaya Çıkışı ve Şehrin Kuruluş Tarihi

Yakın Doğu'nun en büyük medeniyet merkezleri arasında yer alan Nahçıvan'ın kuruluş tarihi ve isminin ortaya çıkışı şimdilik kesin olarak tespit edilememiştir. Bir çok tarihçilere göre Nahçıvan şehrinin esası milattan önce 1539 yılında oluşturulmuştur. Bazı yazarlar ise halk arasında dolaşan muhtelif efsanelere ve dini rivayetlere dayanarak şehrin ortaya çıkışını Nuh tufanı ile alakalandırmışlardır. Fransız seyyahı Jean Babtis Tavernier (1605-1689) "XVII.asır ortalarında Türkiye üzerinden İran'a seyahat" eserinde gezi izlenimlerini anlatırken bu konuya şu şekilde değinmiştir: "Erivan'dan beş fersah uzaklıkta Ararat dağı başlar; tepesinde Hz.Nuh'un gemisi kalmıştır; bundan dolayı adı her zaman ünlüdür... Erivan'dan Tebrize kervanla on günlük yol vardır. Nahçıvan şehri aşağı yukarı yolun yarısında bulunmaktadır. Ermenilerin, Mesezousar yani " Arche Dağı " (Nuh'un gemisinin bulunduğu dağ) dedikleri Ararat dağının önünden geçilir. Ermeniler onu görür görmez yeri öperler, bir haç işareti yaparlar ve bazı dualar ederler. Fakat şunu belirtmek gerekir; dağ yarısından itibaren doruğuna kadar senenin üç yada dört ayı çoğu zaman bulutlarla kaplıdır... Onlara göre, Naksivan (Nahçıvan) dünyanın en eski şehridir. Üzerinde Nuh'un gemisinin bulunduğu dağdan üç fersah uzaktadır; Nak (gemi) ile sivan (duran)'dan meydana gelen Ermenice kelime bunu belirtir... Ermeniler, buranın, Nuh'un gemisinden çıkıp ikamet etmeye geldiği yer olduğunu ileri sürerler ve Nuh'un orada gömülmüş olduğunu, karısının mezarının ise Tebriz yolu üzerinde Merend'de bulunduğunu eklerler"¹. Nuh peygamberin Nahçıvan'da vefat etmesi ve mezarının burada bulunması ihtimali gerçekse, Nahçıvan'ı tufandan sonra insanlığın yaşadığı yer olarak kabul edebiliriz.

¹ Jean Babtis Tavernier, XVII. asır ortalarında Türkiye üzerinden İran'a seyahat, (çeviren Ertuğrul Gültekin), İstanbul 1980, s. 35-38

Nahçıvan şehrinin adı ilk kez miladın II. asrında yaşamış Yunan coğrafyacısı Klavdi Ptolomey'in "Coğrafya" eserinde geçmiştir. Arap tarihçilerinden Ahmet Belazuri, İbn el-Fekih, el-Hemedani, Yakut er-Rumi, el-İstehri, İbn Hardadbeh şehrin Sasani hükümdarı I. Hosrov Anuşirvan (531-579) tarafından VI. asırda inşa edildiğini kaydetmişlerdi. Arap menbalarında "Nehcuan", "Neşeva" (Neşevi) veya "Neşun" gibi gösterilen Nahçıvan kelimesi sözlükte "büyüyen", "inkişaf eden" anlamına gelmektedir. Arap müelliflerin aksine Fars alimlerinden Hamdullah Gavzini ve Mecdeddin Muhammed Hüseyini Nahçıvan'ın ortaya çıkışını Sasani şahlarından Behram Çubi'nin faaliyeti sonucunda kurulduğunu yazmaktadırlar (590-591). Pehlevi dilinde şehrin kısaltılmış ismine, Nahçıvan darbhanesinde VI. asırda Sasani hükümdarları adına basılan sikkeler üzerinde tesadüf edilmiştir. Sikkelerde şehrin ismi kısa olarak "Nahç" şeklinde yazılmıştır.

Orta asır müelliflerinden Moisey Horenli ve Favtos Buzand Nahçıvan'ın teşekkül tarihini daha geri bir döneme götürerek, M.Ö. VI. asırda vuku bulmuş olaylarda şehrin ismini anmışlardı².

Bazı tarihçiler Nahçıvan kelimesinin menşeyini Kafkaslar'da yaşamış eski gruplardan birinin adı ile ilişkilendirmektedirler. Bir araştırmacının (A.M. Dirr) yazdığına göre, Kafkas halklarının dilinde (çeçenlerin) "nakh" – halk (kabile), "çuo" – insan manasındadır. "Van" kelimesi ise eski Med dilinde mekan, yaşayış yeri anlamını veriyor. Buna dayanarak R.A. Memmedov, Nahçıvan sözünün Kafkaslar'da yaşamış bir kabilenin isminden türediğini, Kafkas ve Med kabilelerinin dilinde kullanılmış Nah-çou-van (halk-insan-mekan) sözlerinin etnotoponomik kavuşmasından ortaya çıktığını kaydeder³.

² Rauf Memmedov, *Nahçıvan Şehrinin Tarihi Oçerki*, Bakü 1977, s. 19-23.

³ Vidadi Muradov, *Orta Asır Azerbaycan Şehirleri*, Bakü 1983, s. 49

Evliya Çelebi “Seyahatname” adlı eserinde Nahçıvan şehrinin esasının Şah Afrasiyab tarafından konulduğunu, şahın ecdatlarının mezarlarının da burada olduğu hakkında ilginç bilgiler vermektedir⁴.

Son yıllar yapılan arkeoloji kazıları sonucu Nahçıvan’da M.Ö. II-I bin yıllara ait medeniyet örnekleri bulunmuştur. Bu delil Nahçıvan’ın milattan önce varoluşunu ispatlamıştır⁵.

C- Nahçıvan Eyaletinin Tarihi Medeniyeti ve Mimari Abideleri

Eski Kuzey Azerbaycan arazisinde çok çeşitli etnik topluluklara ait medeniyetler ortaya çıkarılmıştır:

- Hocalı-Gedebey medeniyeti
- Talış-Muğan medeniyeti
- Nahçıvan medeniyeti

Nahçıvan medeniyeti (M.Ö. II. bin yıl ve I. bin yılın başları) Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti’nin arazisinde yayılmıştır. Bu medeniyete ait abideler ilk defa 1895 yılında ortaya çıkarılmıştır. XX. Asrın 20-30’lu ve 50-80’li yıllarında yapılan kazılar sonucu, Nahçıvan medeniyeti ile ilgili onlarca arkeolojik eser ortaya çıkarılmıştır.

Nahçıvan medeniyeti halkları tarım ve hayvancılıkla beraber çömlekçilik, metal işleme, dokuma, mimari gibi sanat dalları ile de meşgul olmuşlardı. Yakın doğunun öncü medeniyet merkezleri ile coğrafi yakınlık Nahçıvan medeniyeti

⁴ Evliya Çelebi, *Kniga Puteşestviya*, 3. Baskı, Moskova 1983, s.114-115; S.S. Aliyarov- Y. M. Mahmudov, *Azerbaycan Tarihi Üzre Kaynaklar*, Bakü 1989, s.232'den.

⁵ *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, C.VII, Bakü 1983, s.170.

halklarının hayatına çok büyük etkisi olmuştur. Burada erken dönem şehir medeniyeti ve toplumsal sınıfların unsurları daha erkenden ortaya çıkmıştır⁶.

Genellikle, eski Nahçıvan medeniyetini dört gelişim dönemine ayırmak mümkündür:⁷

- 1) Kür-Aras medeniyeti (M.Ö. III. binyıl)
- 2) Orta tunç (M.Ö. II. binyılın birinci yarısı)
- 3) Son tunç (M.Ö. II. binyılın ikinci yarısı)
- 4) İlk demir devri (M.Ö. I. binyılın başları)

Eneolitikin sonunda ve erken tunç devrinde Azerbaycan'da yeni medeniyet inkişaf etmiş ve bu medeniyet geçici olarak Kür-Aras medeniyeti adını almıştır. Kür-Aras medeniyeti Güney Kafkasya'dan başlayarak Doğu Anadolu, Suriye, Kuzey İran ve Orta Asya'nın güney batısına kadar olan alana yayılmıştır. Kür-Aras medeniyetinin belirtilerine Kültepe (Nahçıvan) kazıları sırasında da rastlanılmıştır⁸.

Eski Nahçıvan, Kür-Aras medeniyetinin esas merkezlerinden biri olmuştur. Eski Nahçıvan'da dikkati çeken en ilginç unsurlardan biri burada henüz M.Ö.II. binyılında Kür-Aras medeniyeti devrinde atçılığın gelişmiş olmasıdır. Kazılar sırasında bulunan at kemikleri buna delil olabilir⁹. Atçılığın bu bölgede ne zaman ve hangi esasa dayanarak geliştiği birçok araştırmacı için tartışma konusu olmuştur. Bazı mütahassıslar Rusya'nın güneyinde gelişmiş atçılığın Hint-Avrupa halkları tarafından Avrupa ülkelerine yayıldığını iddia etseler de, son 20-25 yıldaki araştırmalar atın ehilleştirilmesi ve savaşta kullanmasının ön asya menşeele olduğunu gösteriyor. W. Shmidt, O. Menghin, W. Koppers, F. Flor ve bu gibi tanınmış kültür tarihçileri atı ehilleştirmek ve onu

⁶ Ziya Bünyadov- Y. Yusufov, *Azerbaycan Tarihi*, C.I, Bakü 1994, s.44-47.

⁷ Veli Aliyev, *Kadim Nahçıvan*, Bakü 1979, s.9.

⁸ Bünyadov-Yusifov, a.g.e., s.59.

⁹ Aliyev, a.g.e., s.52.

insanlık hizmetine sokmak gibi medeniyet tarihindeki çok mühim bir safhanın açılmasının sebebinin Türkler olduğunu söylemektedirler¹⁰.

Bu delile istinaden Kür-Aras medeniyeti arazisinde en eski Türk dilinde konuşan halkların da yaşadığı ihtimalini ileri sürmek mümkündür.

Azerbaycan'da ilk mimari sanat merkezi olarak tanınan Nahçıvan, Azerbaycan mimarisinin öncüsü olmuştur. Bunun esas sebebi, Nahçıvan mimari kültürüne ait sanatçıların adını taşıyan kitabelerin devrimize kadar gelip ulaşması, Nahçıvan mimari üslubunun tesirini geniş bir alana yayılması ve Acemi Ebubekr Nahçıvani gibi bir sanatkarı yetiştirmesidir. Nahçıvan mimari mektebi XI.asırdan itibaren karakterini oluşturmağa başlamış, Nahçıvan şehrinin Azerbaycan Atabeyleri'nin (1136-1225) ikametgahı olarak kabul edilmesinden sonra en yüksek devrine ulaşmış, Acemi'nin faaliyeti ile Yakın Doğu mimarisinde çok önemli bir rol oynamıştı¹¹. Yusuf bin Kuseyr türbesi ve Mömine Hatun türbesi gibi sanat eserleri ulu üstadın Nahçıvan toprağına tarihi armağanıdır¹². Mimar Acemi mektebinin öğrencileri olan Emireddin Mes'ud Nahçıvani, Ahmet bin Eyyub el-Hafizi, Şeyh Cuhannanı, Cemalettin Nahçıvani büyük üstadın yolunu layıkıyla devam ettirmişlerdi¹³.

Atabeyler dönemi Nahçıvan'ın muhteşem görünüşünü, büyük iktisadi ve medeni yükselişini, bazı tarihi menbaalar da haber vermektedir. XIII. asırda Fars dilinde yazılmış, müellifi belli olmayan "Ecaib'ül-beladan" (veya "Ecaib-ed dünya") adlı eserde o devrin Nahçıvan'ı hakkında ilginç bilgiler bulunmaktadır. Müellifin yazdığına göre: "Nahçıvan Azerbaycan'da geniş bir araziye sahip, ahalisi fazla, yükseltisi fazla olan çok müstahkem bir şehirdir. Orada çok sayıda gösterişli eyvanları olan köşkler, şehrin yakınlarında taştan yapılmış kale ve bu kalenin içinde medrese ve mescitlerin yanı sıra, kalede çok güzel çeşmeler de

¹⁰ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1995, s.208-213.

¹¹ *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, VII, s.172.

¹² Tafsilatlı bilgi için bkz, E.Salamzade, *Acemi Nahçıvani*, Bakü 1976.

¹³ C.Kuliyev, G.Medetov, A.Nadirov, *Sovyet Nahçıvani*, Bakü 1984,s.11-13.

bulunmaktadır. Rivayete göre, yer yüzünde bundan daha fazla ahali olan şehir yokmuş. Bütün bunlar kerpiçten inşa edilmiştir. Köşklerin duvarları kale burçları gibi üç ve dört sıralıdır. Şehrin etrafı çok güzeldir, burada bol akarsu ve yeşillik vardır. Aras nehri şehrin içinden geçer... Eldegizlerin haşmetli günlerinde Nahçıvan en muhteşem günlerini yaşadı. Orada darülmülk ve devlethane inşa olundu...”¹⁴.

Selçuklu-Türk mimarisine ait olan XI-XII. asır eserlerin dışında mevcut olan sanat eserleri arasında XIII. asrın başlarında yapılmış olan Culfa yakınlarında Cuga köyündeki Gülüstan türbesinin ismini zikredebiliriz. Bu dönemde inşa edilmiş olması kuvvetle muhtemel olan, üzerindeki kitabeden anlaşıldığına göre, İlhanilerden Abana Han'ın hatunu Goday Hatun'un ismi okunan diğer bir sanat abidesi de Karabağlar türbesidir. XIV. asrın ikinci yarısında inşa olunan Der köyü türbesi de güzelliği ile dikkati çekmektedir.

Azerbaycan arazisinde, zamanımıza kadar kalmış köprülerden en eskisi Nahçıvan sanatçılarının eseri olan Aras nehri üzerindeki Hudaferin köprüsüdür. Kaynaklardan da anlaşıldığı gibi Hudaferin köprüsü defalarca yıkılmış ve yeniden yapılmıştır (XII-XIV asırlar)¹⁵.

Bunlardan başka XVI.asra ait Kazancı köprüsü, mimari görünüşü XVII. asra ait Ordubad Cuma mescidi, XVIII-XIX. asırlar Ordubad evleri¹⁶ Nahçıvan mimarisinin örnekleri arasında sayılabilir.

Nahçıvan mimari abideleri hakkında konuşurken bu diyarın dünyaca ünlü Elincekale'sinden söz etmemek imkansızdır. Elincekale Nahçıvan şehrinden 30 kilometre doğuda, Elince Çay'ın sağ sahilinde Hanegah köyü arazisinde bulunmaktadır. Yerli halk arasında Elincekale'nin bulunduğu dağ Hanağa dağı

¹⁴ E.Salamzade, “Nahçıvan MSSR'nin mimarlık abideleri”, Nahçıvan MSSR'nin 50 yılığı, Bakü 1975,s.30.

¹⁵ Aynı eser,s.38-41.

¹⁶ Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi, VII, s.176.

olarak adlandırılmaktadır. Lakin Elince bu yerin eski adı olup, Azerbaycan tarihinin birçok siyasi ve sosyal olayları ile doğrudan alakası bulunmaktadır¹⁷.

Eldegizler döneminde önemli bir dayanak noktası olan Elincekale XIII. asırda İlhanlılarla, XIV. asrın sonu XV.asrın başlarında ise Timurlulara tabi olmamıştır. Emir Timur'un istilası sırasında Elincekale 14 sene abluka altında tutulmasına rağmen teslim olmamıştır. Timur'un vefatından sonra kale Celayirlilerin eline geçmiştir. Sonralar Karakoyunlular'ın, Akkoyunlular'ın ve Safeviler'in hakimiyetinde olan kadim Elincekale feodal çekişmeleri ve değişik mücadeleler sonucu dağılmıştır.

Anlaşıldığına göre, Elincekale'nin adı "meydança" veya "küçük meydan" anlamını veren "alancik" sözünden alınmıştır. "Alan" eski Türk dilinde "düzenlik", "saha" demekmiş. Azeri araştırmacı Ağamusa Ahundov'a göre ise, Elincekale'nin adı Moğolların yürüyüşlerine katılan Türk taifesi olan Elçihinlerle bağlıdır. Elince adı, seslerin yer değişimi ve ses düşmesi, fonetik hadiseleri sonucu Elçihin adından türemesi ile meydana gelmiştir¹⁸.

XVI. asırda Nahçıvan'ın Sefavi devletinin hakimiyetine girmesi ile, birçok alanlarda olduğu gibi sanat hayatında da bir canlanma olmuş, mahir Nahçıvan sanatçılarının hazırladıkları ürünler ülkeden çok çok uzaklarda şöhret kazanmıştı. XVII-XVIII. asırlarda ise iç savaşlar, Osmanlı-İran mücadeleleri Nahçıvan'ın iktisadi hayatına zarar vermiş, bu da sanat ve mimaride bir durgunluk dönemine girilmesine sebep olmuştu¹⁹.

¹⁷ Veli Aliyev, "Nahçıvan MSSR'de arkeoloji tetkikatlar", Nahçıvan MSSR'nin 50 Yıllığı, Bakü 1975,s.60.

¹⁸ Ağamusa Ahundof, Toprağın Köksünde Tarihin İzleri, Bakü 1983, s.34-35.

¹⁹ G.Medetov, "Geçmişin sahifeleri", Nahçıvan MSSR'nin 50 Yıllığı, Bakü 1975,s.7.

D- Nahçıvan Eyaletinin Kısa Tarihi

Nahçıvan arazisinin Yakın Doğu'nun öncü medeniyet merkezleri ile coğraf yakınlığı ve İran, Hindistan, Orta Asya, Çin ve Avrupa ülkelerine giden ticaret yollarının bu araziden geçmesi, onun şehir medeniyetine tesir göstermiş, bu da devlet anlayışının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. M.Ö. 8-7.asırlarda Nahçıvan Manna ve Medler'in hakimiyeti altında bulunmuştur.²⁰ Büyük İskender'in Kafkaslar'a yürüyüşünün sonucu burada bulunan topraklar onun selefi olan Selevkosların idaresine geçmiştir. Selevkos hükümdarı III. Antiohün ölümünden yararlanan Armeniya* Azerbaycan'a mahsus Kaspiana'yı (Albanya ve Aderbaygan'ın sahil arazileri), Basoropedan'ı (Ermeni kaynaklarında Vaspurakan-Nahçıvan ve etrafı ile birlikte kuzey-batı Aderbaygan toprakları) ve Favnitidan'ı (iki vilayet arasındaki dağlık arazi) zabtetmiştir.²¹ M.Ö. I.Asırda Roma-Pers savaşında Armeniya hükümdarı II. Tigran Perslerin tarafını tutmuş ve Perslerin Roma'ya mağlup olması ile Armeniya işgal ettiği arazilerden mahrum bırakılmıştır. Bununla da Nahçıvan toprakları dahil olmak üzere Albanya uzun müddet Armeniya'nın tecavüzünden kurtulmuştur²².

Miladın III.asrında Nahçıvan Sasaniler'in hakimiyeti altına girmiş ve burayı Sasani canişinleri-merzbanlar (Sasani valileri) idare etmeye başlamışlardır. Roma-İran, daha sonraları ise İran-Bizans mücadelelerinde Nahçıvan arazisi sürekli olarak el değiştirmiştir²³.

654 yılında Arap emiri Habib bin Mesleme Nahçıvan şehrini tutup yerli ahali ile barış antlaşması yapmıştı. Antlaşmaya göre, yerli ahaliyi teşkil eden

²⁰ Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi, VII, s.173.

* Strabon'a göre, Armeniya Şarkı Anadolu'da Van gölü yakınlarında küçük bir araziye verilen isimdir. Frikya taifelerinin bir kolunun burada meskunlaşmasından sonra onlara ülkenin adı ile Ermeni denilmiştir, bkz. Bünyadov-Yusufov, a.g.e., s.152.

²¹ Bünyadov-Yusufov, a.g.e.,s.152-153.

²² Aynı eser, s.155.

²³ Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi, aynı yer

atesperest (mecus), yahudi ve hıristiyanlar hilafete cizye ve haraç verecek, karşılığında ise mallarına, mülklerine ve ibadet yerlerine dokunulmayacaktı²⁴.

IX. asrın birinci yarısı Azerbaycan'da Araplara karşı başlatılan Hürremiler hareketinin yayıldığı araziye Nahçıvan da dahil idi. İran alimi Said Nefisi "Azerbaycan kahramanı Babek Hürremidin" adlı kitabında Babek'in hakimiyeti altında olan yerlerde Nahçıvan'ı da saymaktadır²⁵.

IX-X. Asırlarda Nahçıvan'da hüküm süren sülaleler arasında Saciler ve Salarileri görüyoruz²⁶. 982 yılında Eylis hakimi Ebu Dülef, Salarilerin sonuncu selefi Dvin hakimi Ebülhica ibn İbrahim'i yenilgiye uğratıp Nahçıvan eyaletini ele geçirmişti. Ebu-Dülefililer sülalesinin Nahçıvan merkezli kurdukları devlet, tarihe Nahçıvan Şahlığı adı altında geçmiş ve 80 yıldan fazla yaşamıştır²⁷.

XI.Asırda Selçukluların Azerbaycan'a girdikleri zaman Nahçıvan eyaleti de Türk yurduna dönüşmüş, şehir, Sultan Alp Arslan'ın ikametgahına ayrılmıştı²⁸.

XII.Asrın 30-70'li yıllarında Nahçıvan diğer bir Türk hanedanı olan Eldegizlerin başkenti olup, devletin siyasi merkezi olarak kabul edilmişti²⁹. Atabey Cihan Pehlevan'ın en yakın müttefiki olan Lori hakiminin oğlu Elikum'a İslam'ı kabullendiği için Elincekale ile birlikte Nahçıvan'ın esas çarşısından 30 dükkanı kullanımına vermesini de kaydetmek gerekiyor³⁰.

XIII.asrın birinci yarısında Moğol istilasına uğrayan Nahçıvan hem nüfus, hem de mimari açıdan büyük yıkımlara maruz kalmıştır. 1253 yılında Nahçıvan'ı gören Wilhelm de Rubruk Nahçıvan'ın Moğollar tarafından yıkılmasını görüp,

²⁴ Memmedov, a.g.e., s.34-35.

²⁵ Aynı yer, s.40.

²⁶ Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi, VII, aynı yer.

²⁷ M.Şerifli, "Nahçıvanşahlık hakkında", Yeni Ordubad Gazetesi, 26/29Kasım 1969.

²⁸ Medetov, a.g.m., s.7.

²⁹ Memmedov, a.g.e., s.72.

³⁰ Ziya Bünyadov, Azerbaycan Atabeyler Devleti (1136-1225), Bakü 1985, s.55.

“şehri bir çöl haline getirmişler” diye hayretini gizleyememişti. Nahçıvan XIII. asır Moğollar döneminde öz eski “nakş-i cihan”ı bozulmuş, ve bir harabe şeklini almıştı³¹.

XIV. Asrın 50’li yıllarından başlayarak Nahçıvan Çobaniler, Kızıl Orda feodalları, Celayirliler, Muzafferilerin tabiliğinde olmuştur³². XIV. Asrın 80’li yıllarında Toktamış-Timur mücadelesine sahne olan Nahçıvan 1387 yılında Emir Timur’un istilasına uğramıştır. Fakat Nahçıvan’da bulunan Elineckale alınamamış, kale 1387 yılından 1399’a kadar muhasara altında Timur’un ordularına karşı direnmeyi başarmıştı³³.

1412 yılında Nahçıvan Karakoyunlu devletinin hakimiyeti altında bulunuyordu. O yıl Karakoyunlu hükümdarı Kara Yusuf’un ordusu ile Şirvanşah I. İbrahim’in ordusu arasında Kura nehri sahilinde yapılan savaşta Nahçıvan vilayetinin düzensiz kuvvetleri Kara Yusuf’u desteklemişlerdi.³⁴ Daha sonraları, Nahçıvan Akkoyunlu-Karakoyunlu sülaleleri arasında sürüp giden çekişmede, 1468 yılından itibaren birincinin hükümranlığı altına girmiştir. 1501’de Şerur yakınlarında Kızılbaş ordusu ile Akkoyunlular arasındaki savaşın sonucu ise, Kızılbaşların lehine olmuş, bu da Nahçıvan’ın Safevi tabiliğine geçmesi için esas amil teşkil etmiştir³⁵.

Bütün XVI. asır boyunca Sefavi ve Osmanlı münasebetleri gergin olmuştur. 1554 yılında Kanuni Sultan Süleyman’ın meşhur “Nahçıvan seferi” de dahil olmakla beraber Nahçıvan arazisi bir savaş alanına dönmüştü. On yıllarla devam eden yıkıcı savaşlardan sonra, 1590 yılında İstanbul’da Sefavi ve Osmanlı devletleri arasında barış antlaşması imzalanmıştı. Tarihçi Arakel Tebrizli’nin kaydettiğine göre, yapılan antlaşma ile tarafların kuzey sınırı Kura nehrinden,

³¹ Memmedov, a.g.e., s.80.

³² Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi, VII, aynı yer.

³³ Memmedov, a.g.e., s.95.

³⁴ Aynı eser, s.97.

³⁵ Aynı eser, s.122.

güney sınırları Ucan otlığı ve Türkmençay'dan, diğer sınır hattı ise Hudaferin köprüsünden geçiyordu. Azerbaycan'ın büyük kısmı Nahçıvan dahil, Karabağ, Tebriz, Serap, Marağa, Şirvan ve onların batısında yerleşen topraklar Osmanlı'ya verilmişti. Halhal, Erdebil, Karacadağ, Talış Sefavilerin elinde kalmıştı.³⁶ Fakat Şah Abbas 1603 yılında karşı hücumla geçip Nahçıvan'ı geri almaya muvaffak olmuştu. Çağdaş Türk tarihçilerinden İsmail Hami Bey, Şah Abbas'ın bu kadar kolay zafer kazanmasını "Şia halkı Sefavileri koruduğu için Nahçıvan'daki Türk birliği direniş göstermeden teslim olmuştur" şeklinde değerlendirmiştir³⁷.

XVIII. Asrın başları İran'da iktidar kaosundan yararlanan Rusya'nın Hazar sahilindeki yerleri işgal etmesi ve Osmanlı'nın Kafkaslara doğru ilerleyişi her iki tarafı karşı karşıya getirmişti. İsveçle savaşını yeni sonuçlandıran Rusya yeni bir savaşa girmeği göze alamıyordu. Buna göre Rusya Osmanlı Devleti ile barış antlaşması imzalamayı uygun görmüştü. 12 Haziran 1724 tarihinde yapılmış olan İstanbul antlaşmasına göre, Derbent, Bakü, Salyan, Lenkeran, Reşt, Enzeli'nin Rusya hakimiyetinde kalması onaylanmıştı. Rusya da kendi tarafından Ermenistan, Gürcistan ve Hazar sahili müstesna olmak üzere bütün Azerbaycan arazisinin Osmanlı Devletine verilmesini onaylamıştı. 1724 yılı Ağustos'unda Osmanlı ordusu antlaşmaya istinaden Nahçıvan ve Ordubad'ı, eylül'de ise İrevan kalesini ele geçirmişti³⁸.

Nadir Şah'ın İran tahtına oturması ve 1735 yılında Eçmiyadzin'in kuzey doğusunda Osmanlılara karşı savaşı kazanması ile, Osmanlı Devleti geri adım atmağa mecbur kalmıştı. İran ile savaşı devam ettirmeyi lüzumsuz sayan Padişah, tüm ordularını Kafkaslar'dan çekmiş ve Nahçıvan eyaleti yeniden İran'a bağlanmıştı³⁹.

³⁶ Bünyadov-Yusifov, a.g.e.,s.465.

³⁷ Memmedov. a.g.e., s.130.

³⁸ Bünyadov-Yusifov, a.g.e., s.505-506.

³⁹ Aynı eser, s.513.

XVIII. asrın ortalarında İran'daki taht mücadeleleri devletin nüfuzunu azaltmış ve İran'a bağlı olan topraklar merkezden uzaklaşma ayrılma, eğilimine girmişlerdi. Bu dönem Azerbaycan'ın İran tesirinden kurtulup müstakil hanlıklara bölündüğü ve bu küçük devletlerin onları bekleyen büyük felaketleri görmeksizin iç savaşa yuvarlandığı bir süreci kapsıyordu. Hanlıkların tarihi Azerbaycan tarihinin ayrılmaz bir bölümünü teşkil edip dikkatle öğrenilmelidir. Kuzey Azerbaycan'da mevcut hanlıklardan biri olan Nahçıvan hanlığının kurucusu Kengerli taifesinin başkanı Abbas Gulu Han olmuştur. XVI. Asırdan itibaren Nahçıvan vilayetini sülale olarak idare eden Kengerliler, bölgenin en zengin sülalesi sayılmışlardı. Abbas Gulu Han'dan sonra Nahçıvan'da onun amcası oğlu Cefer Gulu Han (1783-1785) hüküm sürmeğe başlamıştı. Onun hakimiyeti zamanında tam bağımsızlığına kavuşan Nahçıvan hanlığı iki bin kişilik bir orduya da sahip idi. 1785 yılında ise Nahçıvan hanlığının idaresi ailenin diğer bir üyesi Kelbeli Han Kengerli'nin hakimiyeti altında bulunuyordu. Kelbeli Han'ın hakimiyeti Azerbaycan'da siyasi hayatın gerginleştiği bir döneme tesadüf etmişti. İran'ın Kafkaslar'da kaybettiği toprakları geri almak niyeti ve Çarlık Rusya'sının bölgede yayılımcı politikasını gün geçtikçe daha fazla hissettirmesi, Kelbeli Han'a daha uyanık davranıp, tarafsız bir mevki tutup, hanlığının bağımsızlığını korumak gereksinimini hissettiriyordu.⁴⁰ Fakat Rusya Nahçıvan hanının izlemiş olduğu tarafsızlığı hiçe sayıp genişleme politikasını bu eyalete de yaymak hevesinde idi. Bunun için himayesi altında bulunan Gürcü İrakli Hanı'nı kışkırtıp onu, yardımcı Rus birlikleri ile Nahçıvan üzerine göndermişti. Kelbeli Han'ın çok zor durumda kaldığını gören Karabağ hakimi İbrahim Halil Han elinde bulunan kuvvetlerle bu saldırıyı püskürtmüş ve Rus-Gürcü birliklerini yenilgiye uğratmıştı⁴¹. 1787 yılında meydana gelen bu olaydan sonra, Nahçıvan Hanlığı İbrahim Halil Han'ın tesiri altına girmişti. İbrahim Halil Han'ın nüfuzunu, tarihçi Mirze Adıgüzel Bey biraz da abartılı bir şekilde

⁴⁰ H.Delili, "Nahçıvan hanlığının Rusya'ya birleştirilmesi", *Tarih,İctimaiyat,Coğrafya Tedrisi*, no:3, Bakü 1978, s.56-57.

⁴¹ Osmanlı devleti ile Azerbaycan Türk hanlıkları arasındaki münasebetlere dair arşiv belgeleri, Ankara 1993, s.82-87, (belge nr.33).

gösterip, onun hüküm ve fermanının yalnız Kuzey Azerbaycan'da değil, hatta Marağa, Tebriz, Hoy'a kadar geçtiğini yazsa da, İbrahim Han'ın yalnız Karabağ, Erdebil, Gence ve Nahçıvan üzerinde hakim olduğunu kaydedebiliriz⁴².

XIX.Y.Y. Birinci yarısı İran-Rus savaşlarında Kelbeli Han'ın tarafsızlık siyasetinin Rusya lehine değiştiğini görüyoruz ki, bunu da İran'ın hakimi Kaçarlar sülalesine olan güvensizlik ve eskiye dayalı bir hesaplaşma ile alakalı olduğunu düşünebiliriz.* Kelbeli Han'ın ölümünden sonra onun oğulları olan Nezerli Han, Şeyh Ali Han ve İhsan Han da babalarının İran'a karşı olan Rus tarafı bir siyaseti devam ettirmişlerdi⁴³.

O dönemde Azerbaycan'da bulunan küçük idare merkezlerinin bazı yöneticileri gibi, Nahçıvan Hanı Kelbeli Han ve onun evlatları belki de bir felaketten diğer bir felakete kucak açtıklarının farkında değillerdi. Maalesef, siyasi olaylara "düşmanımın düşmanı benim dostumdur" yaklaşımı, Nahçıvan dahil Azerbaycan'ın siyasi istikbalini Rusya ve İran arasında önce 1813 Gülistan, ve daha sonra 1828 Türkmençay antlaşmalarının çizdiği yönde şekillendirmişti.

Türkmençay antlaşması Rusya ile İran arasında 10 Şubat 1828'de Tebriz yakınlarındaki Türkmençay köyünde akdedilmiştir. Bu antlaşmanın imzalanması ile bu devletler arasında daha önce yapılmış olan 13 Ekim 1813 tarihli Gülistan sözleşmesi geçerliliğini yitirmişti. Böylece Transkafkas ülkeleri kesin bir şekilde Rusya'nın toprakları sayılmış ve Rusya yegane devlet olmakla Hazar denizinde savaş gemileri bulundurmamak hukukunu elde etmiştir. Bunun dışında İran 20 milyon manat gümüş para tazminat ödemeyi de kabullenmiştir. Türkmençay antlaşması 16 maddeden ibaret olup 3. maddeye istinaden Nahçıvan ve İrevan hanlıkları Rusya mülkiyeti altında tanınmaktadır:

⁴² Bünyadov-Yusifov, a.g.e., s.537.

* İran şahı Ağa Muhammed Han Gacar 1797 yılında Nahçıvana hücum ederken Kelbeli Han'ın Karabağ hanı ile olan yakınlığından belki de hoşlanmadığından onu hapis ettirip gözlerini oymuştu. Kelbeli Han altı yıl Nahçıvan'dan uzak Tahran'da sürgün hayatı yaşadıkdan sonra Fetheli Şah Gacar tarafından azat edilmiştir, bkz., Delili, a.g.m., s.57.

⁴³ Delili, a.g.m., s.58-60.

“İran şahı hazretleri kendi adından ve varisleri adından Aras’ın o tarafı ve bu tarafı olmak üzere İrevan Hanlığını ve Nahçıvan Hanlığını Rusya İmparatorluğunun tam mülkiyetine bırakıyor. Şah hazretleri bu taviz sonucu, şimdiki antlaşmanın imzalanmasından itibaren, altı ayı geçmeden, yukarıda isimleri belirtilen her iki hanlığın idare edilmesine ait olan bütün resmi belgeleri Rusya İmparatorluğuna vermeyi vaat ediyor...”⁴⁴.

Anlaşıldığı gibi Türkmençay antlaşması ile birleşik Azerbaycan toprağı İran ve Rusya arasında taksim edilip bölünmüştür. Azerbaycan halkının acı kaderine ise parçalanmış, dağınık halde, kardeş kardeşten ayrı olarak yaşamak düşmüştür. Maalesef, bu yürekleri dağlayan olay günümüze kadar devam etmektedir.

E- Eyaletin Rus İşgaline Kadarki İdare Şekli

M.Ö. Nahçıvan’ın güney batı kısmı tarihi Vaspurakan vilayetine dahil idi⁴⁵. Ermeni kaynaklarında ise Vaspurakan–Nahçıvan ve etrafı, Basoropedan olarak geçmektedir⁴⁶. III. Asırdan itibaren Sasanilerin tabiliğinde olan Nahçıvan merzbanlık şeklinde idare olunmaktaydı, burada bir Sasani garnizonu (birliği) bulunuyordu. Araplar döneminde ise Nahçıvan idare birimi olarak hilafetin 3.emirliğine dahil idi. 1064 yılında Nahçıvan’ı ele geçiren Selçukluların Azerbaycan’daki valisinin ikametgahı Nahçıvan’da bulunuyordu. Atabey Şemseddin’in hakimiyetinde “padişahlık ikametgahı” olan Nahçıvan, Moğol İlhanlılar döneminde tümenlik şeklinde idare olunmuştu⁴⁷. Muhtelif dönemlerde Çobaniler, Celayirliler, Muzafferiler, Karakoyunlu ve Akkoyunlular’ın hakimiyeti altında olan Nahçıvan’ın inzibati idaresinin merkeze bağlı eyalet

⁴⁴ Türkmençay mukavelesinin tam metni için bkz., Aliyarov-Mahmudov, a.g.e., s.277-283.

⁴⁵ Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi, VII, aynı yer.

⁴⁶ Bünyadov-Yusifov, a.g.e, s.152-153.

⁴⁷ Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi, VII, aynı yer

şeklinde olduğunu görüyoruz. XVI. Asra gelindiğinde Nahçıvan idari yönden Sefavi devletinin vilayetlerinden olan Cuhur-Sedd (İrevan) beylerbeyliğine dahil edilmişti.

XVI. Asrın sonu–XVII. asrın başlarında ve XVIII. asrın 20-30’lu yıllarında Osmanlı hakimiyetine geçen Nahçıvan’ın dahil olduğu Revan eyaletinin idare edilmesi için ayrıntılı defterler tutulmaktaydı. XVI. Asrın sonu ile XVIII. asrın 20-30’lu yıllarındaki durumunu karşılaştırdığımızda İrevan eyaletinin idari teşkilatlanmasında hayli değişikliğin olduğunu görebiliriz. 1590 Tarihli deftere göre, İrevan eyaleti 9 nahiyesi (İrevan, Karbi, Vedi, Aralık, Talin, Ermus, Abnik, Abaran, Şerephane) olan İrevan livasından ve 16 nahiyesi (Ağcakala, Mevaziyi-Hatun, Mülki-Arslanlı, Karabağ, Dereşam, Dereşahbuz, Bazarçayı, Şerur, Zor, Zebil, Elince, Sisyan, Azatciran, Ordubad, Şorlut, Derenürgüt) ve bir kazası Nahçıvan olan Nahçıvan livasından ibaret idi ise de, 1728 tarihli İrevan eyaletinin defterinden anlaşıldığına göre, Osmanlılar Nahçıvan bölgesi için ayrıca bir mufassal defter düzenlemiş, Zor, Zebil, Şerur nahiyelerini Nahçıvan sancağının terkiibinden çıkarıp İrevan eyaletine dahil etmişlerdi. Bunun dışında Maku, İğdır, Sürmeli adlı nahiyelerin İrevan eyaletiyle birleştirilmesi ile beraber, bu eyaletin arazisinde Gökçe, Mezra’a, Hınzirek, Kırkbulak, Dereçiçek ve ahalisi % 100 Türk olan Sederek adlı nahiyeler ve Şüregel livası teşkil edilmişti. XVI. Asrın sonlarında var olan Talin, Ermavi, Abnik, Şerephane nahiyeleri, Nahçıvan arazisinde ise Bazarçayı ve Ağcakala nahiyeleri lağv olunmuş, buraların köyleri ise yeni kurulmuş nahiyelere verilmiştir⁴⁸.

1736 Yılında İran tahtına sahip olan Nadir Şah, Cuhur-sedd’i lağv etmiş, o arazilerin de dahil olduğu Tebriz merkezli Azerbaycan vilayetini teşkil etmişti. XVIII. Asrın ortalarında Nadir şahın kurmuş olduğu imparatorluk çökünce, Nahçıvan, Alınca Çay, Mavazi-Hatun, Hok Daralagez ve Ordubad, Akulis,

⁴⁸ Ziya Bünyadov Hüsamettin Karamanlı. İrevan Eyaletinin İcmal Defteri, Bakü 1996, s.9.

Dasta, Bilav, Cinanab mevkilerinin dahil olduğu Aza-Ciran'dan ibaret⁴⁹ yarı müstakil Nahçıvan hanlığı teşekkül edilmişti.

1826-1828 İran-Rus savaşı sonunda imzalanan Türkmençay andlaşmasına göre Nahçıvan Çar Rusya idaresi altına girmişti.

F- Çarlık Rusya'sının Kafkasya'daki İdare Tarzı

Kuzey Azerbaycan hanlıkları Çar orduları tarafından işgal olunduktan sonra Ruslara direniş göstermedikleri için Nahçıvan, Karabağ, Şeki ve Şamahı hanlıklarında idare sistemi olduğu gibi bırakılmıştı. Gence, Bakü, Kuba hanlıkları ise mukavemet gösterdikleri için arazilerinde hanlık idare usulü kaldırılmıştı. 1819-1826 Yıllarda Şeki, Şamahı, Karabağ hanlıklarında da han usulü idaresi lağv olundu. Yalnız Nahçıvan hanlığı 1840 yılına kadar varlığını koruyabilmişti. Bu da Kelbeli Han'ın küçük oğlu İhsan Han'ın Rusya'ya olan sadakatına verilen bir karşılık olabilir ki, İhsan Han albay rütbesi ile vilayetin idarecisi olarak tanınmıştı⁵⁰. Hanlıkların ortadan kaldırılmasıyla Azerbaycan'da merkez şehri Şuşa olan "Müslüman eyaletleri reisliği" teşkil olundu. Bu idarenin başında yüksek rütbeli bir Rus subayı bulunuyordu. İdare birimleri olarak, geçmiş hanlıklar eyaletlere ve sultanlıklar da mahallara (okrug) çevrilmiş, altı eyalet (Bakü, Kuba, Şeki, Şirvan, Karabağ ve Talış) iki okrug (Yelizavetpol ve Car Balaken) iki belde-distansiya- (Kazak ve Şemşeddil) teşkil olunmuştu. Eyalet ve dairelerin başında da Çar'ın tayin ettiği bir subay bulunuyordu. Bu idare şekli komendant idare usulü olarak adlandırılmaktaydı. Kafkasya'nın baş komendantı tarafından tayin olunan komendantların beylere toprak bağışlamak, yahut geri almakla beraber birçok siyasi ve idari hakları vardı. Hülasa, buralardaki komendantlar mutlak hakim olup, yalnız ölüm hükmü vermek yetkileri yoktu⁵¹.

⁴⁹ "Nahçıvan maddesi", *İslam Ansiklopedisi*, C.IX, İstanbul 1964, s.34-35.

⁵⁰ Delili, a.g.m., s.60.

⁵¹ Bünyadov-Yusifov, a.g.e.,s.580.

Komendant idare usulü hem halk kitlelerinin, hem de monarşinin esas dayanağı olan bey-han sınıfının memnuniyetsizliğine sebep olduğundan 10 Nisan 1840 tarihinde yayınlanan Çar fermanına göre, komendant usulü idare şekli ortadan kaldırıldı. Yeni İslahat fermanına göre, guberniyalar ve onlara bağlı olarak kazalar oluşturuldu. Ön Kafkasya, merkezi şehri Tiflis olan Gürcistan-İmeretiya guberniyasına ve baş şehri Şamahı olan Kaspi vilayetine bölünmüştü. Yelizavetpol, Balaken ve Ordubad da dahil olan Nahçıvan kazalarından başka Kuzey Azerbaycan topraklarının hepsi Kaspi vilayetine, sonuncular ise Gürcistan-İmeret'ya guberniyasına dahil edilmişti⁵².

1844 yılında Çar hükümeti Kafkas idaresinde yeni bir islahat yaparak, bütün Kafkasya'yı bir idarede (Kafkas canişinliğinde) birleştirip M.Vorontsov'u da oraya canişin (vali) tayin etmişti. Bölge Tiflis, Kutais, Şamahı ve Derbend guberniyalarına bölünmüştü, Azerbaycan arazisi esasen Şamahı guberniyası içerisine dahil edilmişti.⁵³ 1849 Yılında Nahçıvan, Ordubad ve Daralagez kazalarının da dahil olduğu İrevan guberniyası teşkil olundu. Nahçıvan kaza idaresine kaza reisi, onun muavini, mıntıka yeminlileri, haznedar, polis idaresi dahil idi. 1896 Yılında Nahçıvan kazasının arazisi 4378 km², ahalisi ise 86878 kişiden ibaret idi⁵⁴.

1863-1867 Yıllarında Kafkasya guberniyalarında yapılan teftişlerde yerli idarelerin yönetiminde eksiklikler bulunmuş, bunun üzerine de "Kafkas ve Transkafkas ülkesinin idare şeklinin değiştirilmesine dair" Çar fermanı onaylanmıştı. 1868'de Bakü, Tiflis ve kısmen İrevan guberniyalarından alınan araziler üzerinde Yelizavetpol guberniyası teşkil olunmuştu. Yelizavetpol guberniyasının dahilinde Bakü guberniyasından Şuşa ve Nuha kazaları Tiflis guberniyasından Kazak da dahil olmak üzere Yelizavetpol kazası İrevan guberniyasından ise Ordubad kazasının Mığrı mıntakası dahil edilmişti. Ordubad

⁵² Aynı eser, s.587.

⁵³ Aynı eser, s.588.

⁵⁴ Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi, VII., s.171.

bölgesinin geri kalan kısmı ise Nahçıvan kazası ile birleştirildiğinden Ordubad kazası da lağv olunmuştu⁵⁵.

Genellikle, sömürge siyasetini takip eden Çar hükümeti bu tarz arazi dağılımında etnik yapıyı, milli kökeni ve iktisadi amilleri kesinlikle göz önüne almıyordu.

G- Bolşevik İhtilalinden Önce ve Sonra Nahçıvan'daki Siyasi Durum

Azerbaycan'ı Ruslaştırmak politikasına uygun olarak, Çar'ın bu bölgelere gönderdiği Rus asilzadeleri aynı zamanda Çar'ın güttüğü siyasetin de en önemli dayanak noktasını oluşturuyordu. 25 Nisan 1841 Çar fermanı ile yerli ağa ve hanların toprakları ellerinden alınmıştır. Bununla da yetinmeyen Rus yetkilileri 1833'de aldıkları bir karar ile toprak köleliğinden affettikleri binlerce Rus köylüsünü Azerbaycan'a getirerek verimli Azerbaycan topraklarına yerleştirmiştir⁵⁶. Bu göç ettirmeler sayesinde Lenkeran-Astara ve Muğan bölgelerinde Prişip, Movgolovka, Nikalayevka, Vel, Svetlaya Zarya, Pokrovka, Andreyevka, Petropavlovsk gibi daha onlarla Rus köy ve kasabaları kurulmuştu⁵⁷.

Yerli ağaların imtiyazını elinden alan ferman buralarda büyük memnuniyetsizliğe hatta hükümet aleyhine isyanlara sebep olmuştu. Çarizm, yerli feodallerin desteği olmaksızın bölgede tutunmanın imkansızlığını anlamış olacak ki, 6 Aralık 1846 fermanı ile Azerbaycan ağalarının imtiyaz ve haklarını tanımak zorunda kalmıştır⁵⁸.

1861'de Rusya'da toprak köleliğinin ortadan kaldırılmasından sonra Çar hükümeti, imparatorluğun uç bölgelerinde de köylülerin toprak köleliğini affeden kanunları hayata geçirme lüzumu görmüş ve 14 Mayıs 1870'de Azerbaycan

⁵⁵ İ.Hüseynov-A.Sumbatzade, *Azerbaycan Tarihi*, C.II., Bakü 1964, s.162.

⁵⁶ Mehmet Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, İstanbul 1993, s.24.

⁵⁷ *Azerbaycan*, 3 Ekim 1989, s.3.

⁵⁸ Fermanın tam metni için bkz., Aliyarov-Mahmudov, a.g.e., s.310-312.

köylülerinin devlet tarafından dağıtılan topraklarına bedelini ödeyerek sahip olması hakkındaki belgeyi imzalamıştı.⁵⁹ Fakat Rusya'dan farklı olarak, Azerbaycan'da halka dağıtılan toprakların satış fiyatı çok yüksek olmuş ve hükümet köylülere hiçbir para yardımında bulunmamıştı. Bakü ve Yelizavetpol guberniyalarında köylü 1 desyatın toprak için 12 manat 50 kopekten 45 manata, Nahçıvan kazasında ise 17 manat 50 kopekten 53 manata kadar olan değişik tutardaki paraları vermek zorunda idi. Bu, köylüleri dağıtılan araziye satın almaktan mahrum ediyordu. Islahat fermanının verildiği tarihten 1912 yılına kadar Azerbaycan köylüleri yalnız 2000 desyatine yakın toprak alabilmişlerdi⁶⁰. Öte yandan Rusya'nın merkez vilayetlerinden olan Azerbaycan'a Rus köylülerinin göçürülmesi devam ettirilmekteydi. Hatta bu "göç ettirme siyasetine" karşı 1907 yılı Şubat ayında II. Duma'nın toplantısında Azerbaycan tarafını temsilen Feth Ali Han Hoyski ve Mehmet Ağa Şahtahtinski itirazlarını bildirmişlerdi.

Bolşevik ihtilaline kadar Nahçıvan Çar Rusya'nın en geri kalmış uç bölgelerinden biri idi. Onun 508.000 desyatın toprağından 273,9 bin desyatni zengin toprak sahiplerine, 14,2 bin desyatini mescide ve kiliseye ait idi. Köylülerin elinde tarım için yalnız 40,2 bin desyatın toprak bulunuyordu. Bu "pay" toprakları genel tarım sahasının % 7'sinden fazla değildi. 20 Binden çok köylü topraksızlıktan yazın ekinci, kışın dilenci idi⁶¹.

Birinci dünya savaşında Nahçıvan, Kafkas cephesinde faaliyet gösteren Çar ordularının arka cephesi sayılıyordu. Nahçıvan köylerinden cephe için pekçok işçi, at, mal, araba ve birliklere erzak toplanıyordu. Kars, Sarıkamış operasyonları sırasında binlerce şehit düşen asker ve askeri malzeme taşıyanlar arasında Nahçıvan ve Şerur-Daralagez kazalarının ahalisi de vardı. Ekonomik şartların ağırlığı altında ezilen köylüler, savaşın da getirdiği güçlüklerin yanısıra,

⁵⁹ Aynı eser, s.314-321.

⁶⁰ İ.Aleskerov, *Zemlevladieniye i Zemlepolzovaniye Vo Vladelçeskov Derevne Azerbaydjana v Poreformenniy Periyod*, Bakü 1982, s.18-19.

⁶¹ Ali İ. Aliyev, *Nahçıvan'da Sovyet Hakimiyetinin Kurulması ve Muhkemlendirilmesi Uğrunda Mübarize(1920-1921)*, Bakü 1960, s.3.

bir de hükümet memurlarının haksız davranış ve baskısı altında eziliyordu. Artık haksızlığa daha fazla dayanamayan köylüler bazı yerlerde silahlı direnişe geçmişlerdi. 1906 yılında Nahçıvan kaza reisinin gubernatora gönderdiği bir belgede deniliyordu: “Yalnız ayrı ayrı şahıslar değil, tüm köylüler mücadeleye kalkmışlar. Bu düşmanlığın esasını toprak, su, vergi münakaşaları oluşturuyordu”⁶².

Çar hükümeti bu karışıklıkların önünü almak için, sınırları takviye etmek bahanesiyle Nahçıvan’a yeni Kazakh birliklerini göndermişti. Halkı ihtilalci mücadeleden uzaklaştırmak için Ermeni-Müslüman düşmanlığı peyda edilmişti.⁶³ Ermenilere gizli yoldan silahla temin eden Çar memurları, Müslümanların katliamının esas sebebi olmuşlardı. İrevan ve Nahçıvan’da Müslümanlar ve Ermeniler arasında meydana gelen karışıklıklar sonucu Müslümanların öldürülüp zor durumda bırakıldığı haberlerinin Tebriz’de duyulması üzerine başlayan gösterilerde birkaç Ermeninin yaralandığı, alınan tedbirlerle olayların şimdilik önlendiği, fakat Kafkasya’daki Ermeni-Müslüman çatışmasının yarattığı olumsuz etki sebebiyle bundan sonra da Ermenilere karşı saldırı hareketleri meydana gelebileceği İstanbul hükümetinin Tebriz Başşehbenderliğinden alınan haberden de anlaşılmaktadır.(7 Temmuz 1905)⁶⁴.

Bölgedeki Ermeni-Türk çatışmalarını Petersburg, Tiflis, Batum, Rostof, Tahran, Tebriz ve Londra’daki Osmanlı elçilik ve şehbenderlikleri vasıtasıyla takip eden Devlet-i Aliye zaman zaman Rusya ve İran nezdinde müslümanlara yönelik saldırılara karşı tedbir alınması hususunda teşebbüslerde bulunmuştu.⁶⁵

Kafkasya’daki Türkler, Ermeni katliam ve saldırılarına karşı mal ve canlarını korumak üzere Tiflis, Bakü, Şuşa, Nuha, Demirhan gibi önemli merkezlerde gizli cemiyetler teşkil etmişlerdi. Bunlardan en önemlisi, 1905’te

⁶² Kuliyeve,(et.al.), a.g.e., s.20-21.

⁶³ H.Vezirov, C.Kuliyeve, A.Hüseynov, G.Medetov, *Lenin Milli Siyasetinin Yetirmesi*, Bakü 1974,s.15; 1905-1906 Yıllarında Kafkasya’da meydana gelen Ermeni-Müslüman çatışmasının tarihine dair ayrıntılı bilgi için bkz., Mir Möhsün Nevvab, 1905-1906. *İllerde Ermeni-Müslüman Davası*, Bakü 1993; Mehmet Said Ordubadi, *Kanlı İller*, Bakü 1991.

⁶⁴ *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri*, Ankara 1993, s.148-150, (belge nr.57).

⁶⁵ Aynı eser, s.150-156, (belge nr.58).

Ahmet Ağaoğlu ve arkadaşlarının kurmuş olduğu Difa’i İttihad-ı İslam Cemiyeti adlı gizli kuruluş idi. Cemiyetin Türkler ve Ermeniler arasındaki çatışmaların Rusya’nın tahriklerinin bir eseri olduğu inancını taşıması sebebiyle, Rus memurlarının her hangi birinin bu yolda bir hareketi görüldüğünde, buna karşı gelineceği de firkanın esas faaliyetleri arasında yer almakta idi. Bu bakımdan firkanın yayınladığı bir bildiride denilmekteydi ki:

“Nahçıvan pazarını yaktıran ve Çehrikendi’ni dağıttırıp haraba koyan (...) Nahçıvan (...) milleti kahramanın iki tane güllesine hedef olup bu günlerde Difâ’i Fırkası kat’ettiği cezasına çatdı. Hemçünün bir millete taraftar olup öbürü millete zulm ve sitem eden Çolaşçapov Engil ve bunların zülümkar kumpanyası gibi hükümet memurları ki, insafı vicdanı, adaleti ve müsavatı bi’l-merre terk edüp avam-ı milletin kanını sorurlar, beyle bed-meslek hakimler de bir bir fırka tarafından öz cezalarına çatacaklar.

Difa’i Fırkası”⁶⁶

Karabağ’da Azeri soykırımının sorumlusu general Çoloşçapav, Tiflis’te gubernator müşaviri Kiresçinski, Gence polis reisi Bennikov, Ermeni Vasilin ve hain Hadi’nin cesetleri altında “Difa’i Fırkası”nın imzası bulunuyordu⁶⁷.

Hülasa, 1917 ihtilaline kadar Çarlık Rusyası “halklar hapishanesi” görünümünde idi. Çarizmin sömürücü siyaseti uçlarda, özellikle Azerbaycan başta olmak üzere Müslüman vilayetlerinde daha iyi hissedilmekte idi. İstibdad rejiminde Azerbaycan Türklerinin o acı yıllarını “Azerbaycan” gazetesi 3 Mayıs 1919 yıl tarihli sayısında şöyle tasvir etmiştir:

“Neçe yıllardan beri idi ki, Nikolay gibi zalim bir Padişahın yumruğu altında ezilirdik. Bir işe şuru’ ederikse iktidarımız yoktu. Mesela ölümüz ölürse, basdırmağa iktidarımız yok, toyumuz olursa, yine Nikolay’dan izin gerek alaydık. Aziz olan günümüz Muharremligi saklamağa iktidarımız yoktu. Her bir işe başlasaydık gerek Nikolay’dan bir vesikamız olaydı...”⁶⁸.

⁶⁶ Aynı eser, s.212-216, (belge nr.75).

⁶⁷ Nağı Şeyhzamanlı, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Hatıraları*, Bakü 1997, s.16-28.

⁶⁸ *Azerbaycan*, nr.171, 3 Mayıs 1919.

Şubat 1917 ihtilaliyle Rusya'da çarlık rejimi son buldu. İmparatorluğun ayrı ayrı vilayetlerinde olduğu gibi Nahçıvan'da da işçi ve askeri şuralar teşkil edildi. İhtilal karşıtı bir çok devlet memurları, polis ve jandarma mensupları vazifelerinden alıkonulup hapsedildiler⁶⁹.

1917 yılı Temmuz ayında Petrograd'da Bolşevik karışıklığının önünü alan geçici Kerenski hükümeti vermiş olduğu emirle hükümete karşı gelindiği takdirde her türlü cezai tedbirlere el atılacağını bildiriyordu. Temmuz ayının 9'unda Nahçıvan menşevik hümmetçilerin teşebbüsü ile yapılan toplantıda Petrograd'daki Temmuz olayları tartışıldı. Toplantıda Bolşevik terörü kınandı ve geçici hükümete tam bir güven gösterilmesi hakkında anlaşma imzalandı⁷⁰.

1917 yılının yazında Nahçıvan'da geçici hükümetin ve Hususi Transkafkasya Komitesi'nin* yerli hakimiyet organlarının kurulması tamamlandı. Bu yeni hakimiyet aslında eski Çarlık idaresinden pek farkı yoktu. Nahçıvan kazasının Tazekent ahalisi Hususi Transkafkasya Komitesi'ne gönderdiği şikayet dilekçesinde böyle yazıyordu: "Komitenin üyesi olan Kolyujni bizimle eski Çar idaresinin dili ile konuşuyor, beden cezası tatbik ediyor ve az bir vergi borcu için bizi sürgün etmekle tehdit ediyor."⁷¹

Ekim 1917 Bolşevik ihtilalinden sonra Nahçıvan eyaletinde de Bolşeviklik taraftarı miting ve gösteriler yapılmıştı. Şahtahtı Sovyetlerinin liderliğini ele geçiren Bolşevikler, Transkafkasya Komiserliği'nin* yerli teşkilatının onlara karşı ceza tedbiri hazırlığı içinde bulunduğu haberi üzerine Bolşevik Zelenski'nin başkanlığı ile silahlı direniş birlikleri teşkil etmişlerdi.⁷²

⁶⁹ Hacıbaba Azimov, *Azerbaycan Kazalarında Sovyetler*, Bakü 1971, s.52.

⁷⁰ Aynı eser, s.74.

* Hususi Transkafkasya Komitesi (OZAKOM) – Rusya Geçici Hükümeti'nin diyar organı, 1917 yılı Mart ayının 9'unda Tiflis'te kurulmuş 15 Kasım 1917'de Transkafkasya Komiserliğinin teşkil olunması ile öz mevcutluğunu sona erdirmiştir.

⁷¹ Medetov, a.g.m., s.12.

* Transkafkasya Komiserliği–Menşevik, Eser, Müsavatçı ve Taşnaklar tarafından 15.11.1917 tarihinde Tiflis'te kurulmuştur.

⁷² Medetov, a.g.m., s.13.

1918 Yılı başlarında Rus ordusunun Transkafkasya'yı terk etmesi ve Transkafkasya Seymi'nin* o yılın Mart'ında Rusya'dan ayrılmak hakkında karar kabul etmesi Nahçıvan'da bulunan sayısı çok olmayan Bolşevik Sovyetlerinin dağılmasını hızlandırmıştı.

* Transkafkasya Seymi-10.02.1918 tarihinde Tiflis'te çağrılmış Transkafkasya tesis toplantısının âzalarının teşkil ettiği devlet hakimiyet organı, 22.04.1918'de Mustakil Güney Kafkasya Federatif Cumhuriyeti ilan edildikten sonra, 26.05.1918 tarihinde kendini bırakmıştı.

I. BÖLÜM

A- Türk Ordusu'nun Kafkas Harekatı, Kars ve Aras Cumhuriyetlerinin Kuruluşu

Gürcistan'ın Transkafkasya seyminden çıkıp Mayıs ayının 26'sında bağımsızlığını ilan etmesi üzerine, Azerbaycan Milli Şurası da 28 Mayıs 1918'de İstiklal beyannamesi ile Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurulduğunu bildiriyordu. Ermeni ve Rus militanlarının tecavüzünden genç Cumhuriyeti muhafaza etmek için Azerbaycan Milli Şurası Osmanlı İmparatorluğu ile 4 Haziran 1918 tarihinde bir andlaşma akdediyor. Akdolunan andlaşma Azerbaycan Türk milletinin varlığını koruyup yaşatmak için zaruri bir adım idi⁷³.

Bu antlaşmaya istinaden İstanbul'da bulunan M.E. Resulzade Osmanlı devletinin Harbiye Nazırı Enver Paşa'dan askeri yardım isteğinde bulunmuştur. Enver Paşa Devleti Aliye'nin bulunduğu mali sıkıntıyı sebep gösterip ısrarla Azerbaycan ordusunun kurulmasını tavsiye etmişti⁷⁴. Türkiye tarafının açık olarak askeri yardıma yanaşmamasının esas nedeni Almanya'nın tepkisinden çekinmeleri idi⁷⁵. Bütün bunlara rağmen Enver Paşa Azerbaycan heyetine 2 milyon liralık bir para yardımında bulunmuş ve 25 Mayıs 1918 tarihinden itibaren Gence'de bulunan Nuri Paşa'ya "Kafkas İslam Ordusu"nun kurulması için talimat vermişti⁷⁶. Nuri Paşa'nın şahsi çabası sonucu askerlerinin yarısı yerlilerden teşkil olunmuş İslam ordusuna Türkiye'den gelen 106. ve 107. Piyade, 56. Topçu alayları ve diğer kuvvetlerle takviye yapılmıştı⁷⁷.

⁷³ Cemil Hesenov, *Azerbaycan Beynelhalk Münasibetler Sisteminde (1918-1920)*, Bakü 1993, s.91.

⁷⁴ Nesip Nesipzade, *Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti*, Bakü 1990, s.11.

⁷⁵ Hesenov, a.g.e., s.92.

⁷⁶ *Birinci Dünya Muharebesinde Osmanlı Ordusunun Kafkas Harekatı, Azerbaycan Milli Ordusu'nun Yaratılması ve Azerbaycan'ın İstiklalini Kazanması*, Bakü 1998, s.17-19.

⁷⁷ Aynı eser, s. 20-22.

Bu arada Nuri Paşa'nın nüfuzunun artmasından yararlanan Panislamist çevreler Azerbaycan Milli Şurası hakkında kötü izlenim uyandırıp Paşa'yı etki altına almaya çalışıyorlardı. Nuri Paşa, Milli Şura'yı Rus İhtilali'nin bir sonucuymuş gibi kabullenip derhal dağılmasını ve kendi kontrolü altında bir hükümetin teşkil olunmasını talep etmişti. Bu mesele ile ilgili 17 Haziran 1918'de Azerbaycan Milli Şurası'nın Gence'de tarihi toplantısı yapılmıştı. Geçici hükümetin başkanı Fethali Han Hoyski, Milli Şura'nın dağıldığını ve istifalarının kabul edilmesini rica etmişti. Sosyalist Aslan Bey Sefikürdski, hükümetin istifasını Türklerin onların iç işlerine müdahalesi olarak değerlendirip, bu hareketin Türkleri halkın gözünde düşüreceğini bildirmişti. Buna karşılık başkan Hoyski "Nuri Paşa'nın bu işe karışacağı yoktur" diye sert bir tavır koymuştu. Nesib Bey Yusufbeyli'nin "Paşa'nın bazı şüpheli şahıslarla çevrildiğini ve Milli Şura hakkında yanlış bilgilendirildiği" sözleri de muhalifleri memnun etmiyordu, onlar "her hangi bir müdahalenin uluslararası ilişkiler açısından Azerbaycan'ın işgal edilmiş olduğu izlenimini doğuracağı" görüşünü savunup istifanın kabullenilmeyeceğini beyan ediyorlardı⁷⁸.

Toplantıda M.E. Resulzade de Milli Şura'nın dağılmasını teklif ederek şöyle diyordu: "Azerbaycan Kafkasya'da en hürriyetperver ve en inkılapçı tasavvur olunan Gürcistan'dan da daha mesuttur. Çünkü burada bizim dahili işlerimize yardım maksadıyla nüfuz etmesi nazarda tutulan kuvve yabancı değil, öz kuvvemizdir"⁷⁹.

Uzun tartışmalardan sonra, Nuri Paşa'nın da oluru ile Milli Şura bütün yeteneklerini yeni oluşturulan hükümete verip kendini feshetmesi hakkındaki kararı kabul ediyordu.

⁷⁸ R.E.Vekilov, *Azerbaycan Respublikasının Yaranma Tarihi*, Bakü 1998, s. 31-33.

⁷⁹ Hesenov, a.g.e., s.99.

Azerbaycan hükümeti, Nuri Paşa ile olan anlaşmazlıkları çözdükten sonra Kafkas İslam Ordusu'nun yardımı ile hakimiyetini Azerbaycan'ın ayrı ayrı bölgelerine yayarak, 15 Eylül 1918'de Bakü'yü de Taşnak-Bolşevik idaresinden kurtarmıştı.

28 Mayıs 1918'de Taşnak Ermenistan Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra, Ermenilerin Nahçıvan dahil, İrevan guberniyasında Türklere karşı yaptıkları katliamın daha da artması üzerine, Nahçıvan ve Şerur-Daralegez kazalarının ahalisi Kerim Han İrevanlı'nın başkanlığı ile Mehmet Vehib Paşa'nın yanına özel bir heyet göndererek Ermeni taarruzuna karşı bölgeye ordu gönderilmesi ricasında bulunuyordu⁸⁰.

Ermeni katliamlarının artması ile Kafkasya işlerine büyük güçlerin de dahil olması çalışması karşısında, Osmanlılar, bölgede barışı bir an önce Türk silahları ile gerçekleştirmekten başka çare kalmadığına inanmışlardı. Türk askerlerinin bir kısmı Karakilise-Tiflis-Bakü istikametinde ilerlerken, diğer kısmı İrevan-Culfa demiryolunu tutarak Nahçıvan şehrine dahil oldular⁸¹.

Taşnaklarla mücadeledeki başarısızlık, ilk zamanlar Türk Ordu komutanlığı ile Nahçıvan Milli Şurası arasında münasebetlerin soğumasına sebep olmuştu. Nahçıvan'a dahil olan Türkler ilk siyasi tedbir olarak Nahçıvan Milli Şurası'nı ve milli kuvvetleri dağıtmışlardı. Halil Bey, Nahçıvan eyaletinin general gubernatoru tayin olunmuştu. Lakin bu durum çok uzun sürmemişti. Nahçıvan Milli Şurası ve milli birlikler yeniden kurulmuştu⁸². 1918 Yılı yazında Nahçıvan'da yönetim Müslüman Milli Şuraları ve Osmanlı ordusunun temsilcilerinin ortak hakimiyeti altında idi⁸³.

⁸⁰ Aydın Hacıyev, *Kars ve Araz-Türk Respublikalarının Tarihinden*, Bakü 1994, s.45-46.

⁸¹ Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu(1914-1923)*, Ankara 1991, s.130.

⁸² Sait Sadıkov, *Nahçıvan Muhtar Respublikası Tarihinden*, Bakü 1995, s.17.

⁸³ İsmail Musayev, *Azerbaycan'ın Nahçıvan ve Zengezor Bölgelerinde Siyasi Veziyet ve Harici Devletlerin Siyaseti (1917-1921)*, Bakü 1998, s.94.

1- Aras Türk Cumhuriyeti

30 Kasım 1918 Mondros andlaşmasına göre Türk ordusu Azerbaycan arazisini terk etmek zorunda kalıyordu. Osmanlı ordusu Nahçıvan'dan gittikten sonra bölgenin yeniden Ermeni tecavüzü ile karşı karşıya kalması üzerine, Milli Şura yöneticileri yerli ahalinin de oluru ile kendilerini korumak mecburiyetinden dolayı müstakil Aras Türk Cumhuriyeti'ni kuruyorlardı. Hükümetin kuruluş beyannamesinde denilmekteydi ki:

“Biz, Aras kenarı ve civarında bulunan müttehiden bir milyon kadar İslam cemaati, kendi hukukumuzu müdafaa için “Aras Hükümeti” namında bir teşkilat yapıp ve bu teşkilatın makkarı-ı hükümeti İğdır kasabası tayin olundu. Vesair nevahide şubeler açılıp cemaat ve milletimizin hukukunu muhafaza ve müdafaa etmekle beraber hiçbir milletin ve devletin hukukuna tecavüzümüz olmayacaktır. Lakin başkaları bizim hukukumuzla tecavüz ettiği takdirde umumi seferberlik ile silaha sarılıp malımız canımız ve kanımızın son damlasına kadar, kendi hukukumuzu gözlemek selahiyeti dahi Hükümet-i mezbureye verildi. Ve bu hususta becerikli ve dirayetli bir hükümet teşkil ettiler ki, her ne havf ile hangi esbab ile olursa olsun bu ufak millet ve cemaatin hukukunu müdafaa ve muhafaza eylesin. Bunun için Meclis lazım bildiği bir Harbiye, Mülkiye, Adliye, Maliye, Hariciye ve Umur-u Şer’iyye Nazırları tayin eylesinler. Buna göre meclis müttefikten buna karar verip zeyldeki eşhası muhteremleri intihap eylediler:

- 1- Emirbek Emirzade- Hükümet Resisi
- 2- Harbiye Nezaretine-Karşlı Cihangiroğlu İbrahim Bey
- 3- Maliye Nezaretine- Kanber Ali Bey Benanyari
- 4- Mülkiye Nezaretine- Bekir Rızazade
- 5- Adliye Nezaretine- Mehmet Beyzade
- 6- Hariciye Nezaretine- Hasan Ağa Safazade

7- Şeyhü'l İslamlığa- Mirza Hüseyin Mirza Hasanzade ve Müfti Hoca Ekit Efendi

8- Fahri uzuv ve Aşair Reisi-General Ali Eşref Bey

mühür

Aras Türk Cumhuriyeti Hükümeti”⁸⁴.

Aras Türk Cumhuriyeti'nin arazisi ve merkezi tartışılmalı bir konudur. Hükümetin kuruluş beyannamesinde Cumhuriyetin başkenti Iğdır gösterilse de, bazı araştırmacılar Kamerli ve Nahçıvan'ın da merkez şehir olabileceği ihtimali üzerinde duruyorlar. Cumhuriyetin hudutları ise Nahçıvan, Şerur-Daralegez ve Ordubat kazaları ile, Serdarabad, Uluhanlı, Vedibasar, Kamerli ve Mehri arazilerini kapsamaktaydı⁸⁵. Harbiye Nazırı Cihangiroğlu İbrahim Bey, hem de Kars Cumhuriyeti'nin hükümet başkanı görevini de üstlenmişti. Cihangiroğlu İbrahim Bey'in şahsı çabasıyla Aras Türk Cumhuriyeti'nin silahlı birlikleri teşkil olunmuştu. İbrahim Bey bu konuda hatıratında şu bilgileri vermektedir: “Derhal işe başladık. Nerede alay, tabur ve bölük kumandanı var ise Kamerliye istettik. Yirmi kadar tabur teşkil etmiştik. Bunların bir kısmı, Türk ordusu orada iken bu teşkilatı yapmış idiler. Yani 9. Fırka Kumandanı Miralay Rüştü Bey'in yardımı ile kurulmuştu. Rüştü Bey halkın elindeki silahların bir dökümünü yapıp, daha da ne kadar ihtiyaç varsa 9. Ordudan gönderilmesini isteyecekti...”⁸⁶.

İbrahim Bey, Ermeni hududu yakınında oturan Türk İslam köylülerinin büyük bir endişeye kapılıp, oraları terk ederek göçe başladıklarını görünce, vatani müdafaa etmenin zaruretini köylülere izah edip, onların göç etmelerini önlemişti. Ayrıca, Ermenilerin paraları ile Türk İslam ahali arasında fesat çıkarıp

⁸⁴ Ahmet Ender Gökdemir, “Aras Türk hükümeti”, **Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi (tebliğler)**, 23-28 Eylül 1985, C.I, İstanbul 1986, s.239-240.

⁸⁵ Musayev, a.g.e., s.95-96.

⁸⁶ Cihangiroğlu İbrahim Beyin hatıralarını nakleden, Ahmet Ender Gökdemir, **Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti**, Ankara 1989, s.50.

mücadelenin gereksiz olduğu yolunda propaganda yapan mollaların faaliyetlerini de engellemişti. Bu arada, merkezi Tiflis'te olan sosyalist eğilimli "Himmet" cemiyetinin idare edenleri bazı yerli fesatçıların vasıtasıyla bölgede bozgunculuk faaliyetlerine girişmişlerdi. Hükümet-i Mahalliye Reisi Ali Şefik Bey, bunu da tespit edip, 4.11.1918 tarihinde telgraf ile durumu 9. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa'ya bildirmişti. Yakup Şevki Paşa da bu cemiyetin Nahçıvan şubesini idare edenlerin tutuklanıp sorguları yapıldıktan sonra Ordu'ya bilgi verilmesini istemiřti⁸⁷.

Hükümet bir taraftan içeride bozgunculuk faaliyetlerini bir yandan da Ermenilerin saldırılarını önlemeğe çalışıyordu. Cumhuriyet hudutlarında Ermeni işgaline karşı Kelbe Muhtar'ın, Kelbe Kerim'in, Kulu Bey'in, Memmet Rıza Bey'in Hüseyin Aliyev'in, İbrahim Halil Ahmedov'un gönüllü birlikleri faaliyet gösteriyordu⁸⁸.

Aras hükümetinin bütçesini Azerbaycan veriyordu. Halil Bey adlı bir Türk subayı ise Nahçıvan'da ikamet edip Türkiye ile Aras Cumhuriyeti arasında irtibatı temin ediyordu⁸⁹.

Azerbaycan Cumhuriyeti Parlamentosu kurulurken Nahçıvan bölgesi ile Aras Türk Cumhuriyeti ile alakalı meseleler de dikkate alınmıştı. Azerbaycan parlamentosunun kuruluşu hakkındaki kanunda Azerbaycan Cumhuriyeti arazisine İrevan guberniyasının Nahçıvan vilayeti de dahil edilmiş, Yüksek Meclise Zengezor'dan iki, Nahçıvan'dan ise üç milletvekili seçilmişti⁹⁰. Aras Türk Cumhuriyeti de 4 Ocak 1919 tarihli beyanatında Nahçıvan'ı Azerbaycan'ın

⁸⁷ Aynı eser, s.55.

⁸⁸ Hacıyev, a.g.e., s.52.

⁸⁹ Hüseyin Baykara, "Azerbaycan'da Ermeni baskısı ve Nahçıvan meselesi", *Türk Kültürü*, Sayı:92-Haziran 1970, Ankara 1970, s.562.

⁹⁰ Musayev, a.g.e., s.98-99.

ayrılmaz bir parçası olarak ilan etmiş ve Taşnak tecavüzüne karşı Azerbaycan hükümetinden yardım istemişti⁹¹.

2- Kars Cumhuriyeti

Osmanlı ordusunun Kafkasları terk etmesinden sonra, 9. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa ve Kars Mutasarrıfı Hilmi (Uran) Beylerin teşviki ile Kepenekçi Emin Ağa ve Piroğlu Fahrettin (Erdoğan) Bey başkanlığında Kars Milli İslam Şurası kuruldu. 30 Kasım 1918'de Kars'ta yapılan kongrede Kars Milli İslam Şurası "Milli Şura Hükümeti" şeklinde değiştirildi. Vatanın ve milletin Ermeni ve Gürcü istilasına karşı korunması hususunda kesin karar alındı. Hükümet reisliğine Cihangiroğlu İbrahim Bey getirildi. Kars, Batum, Artvin, Ardahan, Sarkamış, Oltu, Kağızman, Ahıska, Ahılkelek, Şüregel, ve Nahçıvan vilayeti Kars Şura Hükümeti hakimiyet sınırları içine alındı. 17/18 Ocak 1919'da yapılan kongreden sonra Milli Şura Hükümeti adını, "Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti Muvakata-i Milliyesi" şeklinde değiştirdi. Cumhurbaşkanlığına da Cihangiroğlu İbrahim Bey seçildi⁹².

14 Ocak 1919'da Türk ordusunun tamamıyla çekilmesine iki gün kala Kars'ta büyük bir merasimle parlamento açılmıştı. Bu, Azerbaycan parlamentosunun açılışından bir aydan az bir zaman geçtikten sonra Doğu'da teşkil olunan ikinci demokratik parlamento idi⁹³.

17/18 Ocak 1919 tarihinde Kars Cumhuriyeti Meclis-i Milli'sinin kararı ile aşağıdaki 18 maddelik Teşkilatı Esasiye Kanunu kabul edildi:

1- Hükümet "Cenubi Garbi Kafkasya Cumhuriyeti" adını taşıyacaktır.

⁹¹ Tevfik Köçerli, *Yaddan Çıkmaz Karabağ, Nakşi Cahan Nahçıvan*, Bakü 1998, s. 277.

⁹² *Kars Milli İslam Şurası ve Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliyesi*, (Haz:Cem Ender Arslanoğlu), Ankara 1986, s.51-52.

⁹³ Hacıyev, a.g.e., s.19.

2-Cenubi Garbi Kafkasya Cumhuriyeti hükümeti hududunu, Batum'dan Nahçıvan'a kadar ulaştırarak, bu sınır içinin barışın sonuna kadar korunmasını bilfiil üzerine almıştır.

3-Hükümet bayrağını, kamutay üzerine dikilen Ay Yıldızlı Türk Bayrağı olarak kabul etmiştir.

4-Cenubi Garbi Kafkasya Cumhuriyeti Hükümetinin resmi dili Türkçe'dir. Bütün resmi ve gayri resmi muameleler ve öğretim Türkçe olacaktır.

5-Milletvekilleri seçimi için 18 yaştan yukarı kadın ve erkek oy vermek yetkisine haizdir. 10.000 kişi bir milletvekili seçer.

6-Her vilayet ve kasabada, milli şuranın şubeleri açılarak, halkımızdan her türlü yardım görecektir.

7-Türk millet ve hükümetini rencide edecek her türlü muameleden kat-i surette çekinilecektir.

8-Genel askeri teşkilatımızda, Cumhuriyetimizin kabul ettiği usul dairesinde, Türkiye devleti ile irtibatı temin için daimi bir heyetimiz Türkiye'de bulunacaktır.

9-Mülkü teşkilatımızda da 8. Maddesindeki zikredilen usul aynen kabul edilecektir.

10-Komşu hükümetler ile daima dostça geçinmeyi Cumhuriyet Hükümetimiz ilke olarak kabul etmiştir. Milletvekilleri seçildikten sonra bu husus hakkında ayrıca bir kanun çıkarılacaktır.

11-İtilaf devletleri, Doğu Türkiye illerini alıp başka bir millete vermek isterse, Cumhuriyetimiz Türkiye'den ayrılmamayı kesin olarak kabul etmiştir.

12-Azınlıkların hürriyetleri ve hakları muhafaza edilecektir.

13-Müslümanlar arasındaki mezhep ayrılıklarına hürmet edilecek, dini ayinlerin bir arada yapılmasına azami surette dikkat edilecektir.

15-Vali ve komutanların işe başlamaları ve işten el çektirilmeleri meclisin kararı ile olacaktır.

16-Cumhuriyet hükümetimiz, milletvekillerinin seçilip te meclisin çalışmaya başlayışından sonra, kanunun bazı maddelerinin değiştirilmesini teklif etmeye yetkilidir.

17-Milletvekili olmak için, yaş sınırı 25'ten yukarı olacaktır.

18-Bu kanun yürürlüğe girdikten sonra, icrasına Nazırlar ile Cumhurreisi memurdur⁹⁴.

Wilson prensiplerine istinad eden Kars hükümeti, Paris Barış Konferansı'nda büyük devletler tarafından tanınabileceğini umuyordu. 27 Mart 1919 tarihinde yayınladığı beyannamede hükümet, bütün devletlerle dostça komşuluk ilişkisi kurmaya çalışacağını, milliyetine, dinine, sosyal durumuna bakılmaksızın bütün vatandaşların Cumhuriyet hudutlarında aynı vatandaşlık ve siyasi haklardan yararlanabileceğini beyan ediyordu⁹⁵. Kars hükümetinin bu barışçı beyannamesi Ermeni ve Gürcü militanları tarafından hiçe sayılıyor ve onlar bölgeye karşı tecavüzcü siyasetlerine devam ediyorlardı. Bu durumda Kars Milli Hükümeti'nin güvenebileceği tek gerçek kuvvet Azerbaycan Cumhuriyeti idi. 25 Nisan 1919'da Transkafkasya'da mevcut olan problemlerin çözümü için çağrılan Tiflis Konferansı'nda Azerbaycan tarafı Güney Batı Kafkas Cumhuriyeti'nin de katılmasını talep ediyordu. Fakat Ermeni ve Gürcülerin sert itirazı karşısında Azerbaycan hükümeti geri adım atmaya mecbur kalmıştı⁹⁶.

Ermeni Taşnaklarına karşı mücadelede Azerbaycan tarafının askeri yardımını alamayan Kars Milli Şurası Ermenistan hükümetine biraz da olsa "teslimiyetçi" tarzda telgraf gönderiyordu: "Kars oblastının Müslüman ahalisi Ermenistan Cumhuriyeti'ni tebrik ediyor, mihriban komşuluğa sadık kalacağına hazır olduğunu şahadet veriyor. Bizim ahali de yorulup asayiş ve kanuna, dinç zahmet çekmeye hasret kalmıştır. Sizin tarafınızdan da koyulacak kanun ve asayişinizle beraber muhafaza edeceğiz"

⁹⁴ Fahrettin Erdoğan, *Türk Elllerinde Hatıralarım*, Ankara 1998, s. 223-225.

⁹⁵ Hacıyev, a.g.e., s. 30.

5 Mayıs 1919

Dr. İhsan Bey Hacıyev⁹⁷

Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti'nin kaderi aşağı yukarı Mart-Nisan aylarında belli olmuştu. 10 Mart 1919'da Bakü'den Kafkasya'ya tayin edilen General Thomson'un gelişi ile gelişmeler, bundan sonra hep Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti'nin aleyhine cereyan edecektir. Nitekim, 13 Nisan 1919'da General Thomson'un emri ile parlamento ve hükümet temsilcileri hapsolunup Malta adasına sürgüne gönderilmişti. Resmi olarak kırk bin kilometre kare arazisi, 1.763.148 kişilik ahalisi olan,⁹⁸ çiçeği burnunda Kars Cumhuriyeti'nin bu şekilde faaliyetlerine son nokta konmuş olunuyordu.

Burada bir hususu kaydetmek gerekiyor ki, Kars Cumhuriyeti'nin kuruluşu ile formalite olarak onun bünyesinde yer olan Aras Türk Cumhuriyeti, Güney Batı Kafkasya Cumhuriyeti'nin varlığında da, onun çöküşünde de müstakil bir idare sistemine sahip olmuştu. Bu, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin her iki idare ile olan ilişkilerinden de anlaşılmaktaydı. Azerbaycan tarafı Nahçıvan arazisini her zaman kendi hudutları içinde görmüş, onu bağımsız olarak kabullenmekten kaçınmıştı. Kars Cumhuriyeti'ne gelince, Azerbaycan devleti bu küçük Türk yurduna imkanı dahilinde her türlü yardımı sağlasa da, resmen onun bağımsızlığını tanımaktan çekinmişti. Kars meselesinde Nahçıvan kadar fazla ısrarcı olmamıştı. Bunu Azerbaycan'ın bulunduğu siyasi durum ve Kars eyaletinin tarihen Osmanlı Devleti'nin arazi bütünlüğü içerisinde kabul edilmesiyle izah edebiliriz. Fakat Devlet-i Aliye'nin Doğu bölgelerinde otoritesini kaybetmesiyle, Kars havalisinin İngilizler tarafından Ermenistan'a bırakılmasını sakıncalı bulan Azerbaycan hükümeti, bölge politikasında yeni bir eyleme girişmişti. Azerbaycan hükümeti, Güneydoğu Kafkas hükümeti teşkili için fevkalade vekil adıyla İsmail Bey isminde birini Oltu'ya göndermiş, muhtelif sınıflardan istifa etmiş subayları teşkilatlandırmağa çalışarak, bölgenin cephane

⁹⁶ Nesipzade, a.g.e., s. 50-51.

⁹⁷ Azerbaycan, nr.178, 12 Mayıs 1919.

ile donatılmasına çalışmıştı⁹⁹. Hatta Azerbaycan'ın Paris Konferansı'ndaki baş delegesi Ali Merdan Bey Topçubaşov 31 Mart 1920 günkü oturumda Batum ve Kars'ın Azerbaycan'a ilhakını istemişti¹⁰⁰. Azerbaycan hükümetinin bu faaliyetlerini Misak-ı Milli hudutlarına yapılan müdahale şeklinde değerlendiren Kuvayi Milliye, Azeri yöneticilerini İngiliz oyununa alet olmakla suçlamıştı. Fakat burada Kuvayi Milliye'nin pek dikkate almadığı çok ince noktalar vardır. O dönemde İstanbul hükümetinin kontrolünden çıkan Kars, Batum ve Ardahan müslümanlarına yapılan katliamları ve işgalleri durduracak hiçbir siyasi güç mevcut değildi. Ne Kuvayi Milliye, ne İstanbul, ne de Bakü hükümetleri İngiltere'nin bölgede izlemiş olduğu işgalci politikaya silahla karşı gelemezdi. En azından Müslüman katliamlarını durdurmak gerekiyordu. Bu ise yalnız diplomatik yolla mümkün idi. Azerbaycan hükümeti de ilk önceleri bu yola başvurmuş, Paris konferansı sonuçlanmadan bölgenin mukadderatının Ermenistan lehine halledilmesini İngiliz Orduları Kafkas Komutanlığı nezdinde 30 Nisan 1918 tarihinde protesto etmişti¹⁰¹. Fakat bu protesto İngiliz makamlarında hiçbir tesir yapmamış, bölge Ermenilerin işgaline bırakılmıştı. Ağustos 1919'dan İngilizlerin Kafkasları terketmesiyle Kars havalisinde İslamlara karşı yeniden başlatılan Ermeni katliamlarını durdurmak için, Azerbaycan hükümeti olaylara müdahale gereksinimini duymuş ve bölgede bazı teşkilatlanmalara gidilmişti. Paris Barış Konferansında 11 Ocak 1920 tarihinde Azerbaycan'ın bağımsızlığının onaylanmasıyla, Azerbaycan Hariciyesi Kars meselesinde artık diplomatik ağırlığını da koyabileceğine güvenmiş, bölgenin Azerbaycan'a ilhakını istemişti. Azerbaycan baş delegesinin konferansa böyle bir teklif sunmasında şu sebepler etkili olabilirdi:

⁹⁸ Asif Abbasoğlu, "Kafkas'ta Türk Cumhuriyetleri", Edebiyat, nr.1, 4 Ocak 1921.

⁹⁹ Kazım Karabekir, *İstiklal harbimiz*, İstanbul 1988, s.370.

¹⁰⁰ Fahrettin Kırzioğlu, *Cihangiroğlu İbrahim Aydın (1874-1948)'daki Milli Mücadelede Kars ve Atatürk İle İlgili Belgeler*, Ankara 1985, s.118.

¹⁰¹ *Azerbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar ve İçtimai Harekatlar Merkezi Devlet Arşivi (SPİH MDA)*, fond 277, siyahı 2, iş 57, varaka 7-8.

1-16 Mart 1920 İstanbul'un işgali ile Osmanlı devletinin "hayat ve hakk-ı hakimiyetine" son verilmesi (fili olarak)

2-Bölgenin Ermeni katliamları karşısında savunmasız ve sahipsiz kalması

3-Kuvayi Milliye'nin hukuken hiçbir devlet tarafından tanınmaması

İstanbul'un işgali ve onu takiben yapılan Sevres andlaşmasıyla ortaya çıkan siyasi durumda bölge müslümanlarını tam istiklale kavuşturabilecek tek kuvvet Kuvayi Milliye idi. Fakat onun da akıbetinin ne olacağını önceden kestirmek mümkün değildi. Ankara'nın başlattığı Milli Mücadele başarısız olursa, Güneydoğu Kafkas müslümanlarının mukadderatı da Ermenilerin insafına bırakılacaktı. Bu imtiyazı onlara sağlamamak için, diplomatik atak yapılması gerekiyordu. Nitekim, Azerbaycan'da en doğrusunu yapıp bölgedeki Müslümanları himayesine alabileceğini beyan etmişti. Bolşeviklerin ilerleyişini durdurmak ve Anadolu Milli Hareketini baltalamak için İngilizlerin Azerbaycan'ı kullanmaya yeltenmesi, Azerbaycan'ın da bu oyunu oynar gibi gözükmesi, ister o devrin Türk siyasileri olsun, isterse günümüzün bazı tarihçileri tarafından Misak-ı Milli bütünlüğünü bozan bir hareket gibi yanlış değerlendirmelere maruz bırakmış ve bazı incelikler gözden kaçırılmıştır.

B- Nahçıvan'da İngiliz-Ermeni Taşnak İdaresi

Ocak 1919'da Nahçıvan'ı işgal eden İngiliz birlikleri Aras Türk Cumhuriyeti'ni tanımaktan çekinip onu Türklerin kurmuş olduğu "oyuncak bir hükümet" gibi görüyorlardı¹⁰². Emir Bey hükümetine karşı iyi hisler beslemeyen İngilizler, Taşnaklarla antlaşmanın yanı sıra bölgede nüfuza sahip olan Cafer Kulu Han'la da yakınlaşmayı ihmal etmiyorlardı¹⁰³.

¹⁰² Baykara, a.g.m., s.562.

¹⁰³ Hacıyev, a.g.e., s.52-53.

Mart 1919'da İngiliz komutanlığı bölgenin statüsünü Ermeniler lehine hallettiklerini artık açık açık beyan ediyorlardı. Taşnak yayın organı olan "Aşhodovor" gazetesinin verdiği habere göre, İngiliz hükümetinin İrevan temsilcisinin Ararat hükümeti ile görüştüğü zaman Ermeniler, Rusya'nın eski hudutlarında bulunan bazı bölgeleri Ermenistan arazisi dahilinde görmek istediklerini bildirmişlerdi. Ermenilerin talep ettikleri araziler şunlardı:

- 1) Nahçıvan dahil, bütün İrevan guberniyası
- 2) Kars ve çevresi tamamıyla
- 3) Tiflis guberniyasının Ahalkelek kazasının iki nahiyesi¹⁰⁴

İngilizlerin Kafkasya politikası imparatorluklarının devamı açısından tehlikeli gördükleri Bolşevikleri, başta Ermenistan olmakla bir emniyet kuşağı ile çevrelemek idi. Londra hükümeti bu çevreleme politikaları çerçevesinde Taşnakların Kars ve Nahçıvan'a doğru yayılmalarını desteklemişlerdi¹⁰⁵

Bölge halkının istek ve razılığı olmaksızın yaşadığı toprakların Ermenistan'a ilhakını kabullenemeyen Nahçıvan Milli Şurası 25 Şubat 1919 tarihinde "Şimdi yaşayan ve gelecekte yaşayacak nesillerin saadeti namına Azerbaycan Cumhuriyeti'ile birleşmek" kararını alıyordu¹⁰⁶.

Nahçıvan'da durumun ciddileşmesi üzerine 14 Mart 1919'da Nahçıvan mutasarrıfı Cafer Kulu Han, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Gürcistan temsilcisi Mehmet Yusuf Caferov'a aşağıdaki mektup göndermişti:

"Nahçıvan ve Şerur kazalarında bulunan Müslümanların durumundan çok yürek acısı ile söz ediyorum. Allah tarafından bile unutulmuş bu zavallılar açlık ve sefaletin içinde yardımsız kalmışlardır. İrevan guberniyasının her köşesinden gelen sayısı 100 bini aşkın göçmen Müslümanları da göz önünde bulundurursak, çok üzüntülü ve endişeli bir manzara ile karşı karşıya kaldığımızı

¹⁰⁴ Azerbaycan, nr.178, 12 Mayıs 1919.

¹⁰⁵ Öke, a.g.e., s.175.

anlayabilirsiniz. Azerbaycan hükümetine yaptığımız yardım istekleri her nedense hep sonuçsuz kalıyor. Azerbaycan hükümetinin 500 bin Müslümanı kendi kaderine terkettiğini kabullenemiyoruz. Eğer yakın bir zamanda hükümet tarafından gereken tedbirler alınmazsa, ileride bu bölgedeki hiçbir Müslüman varlığından söz edemeyeceğiz. Sizin vasıtanızla kısa sürede manevi ve maddi yardım alacağımızı umut ediyoruz”¹⁰⁷.

Azerbaycan’ın diğer bölgeleri ile Nahçıvan vilayeti arasındaki irtibatın kesilişi, hükümetin bu bölgeye yönelik faaliyetlerini de zorlaştırıyordu. Buna rağmen Azerbaycan hükümeti göçmenlerin ve açlık çekenlerin acil ihtiyacı için bir milyon rubleyi yerine ulaştırabilmişti¹⁰⁸.

1 Mayıs 1919’da Nahçıvan Milli Şurası yöneticileri Şerur-Vedibasar ve Ordubad arazilerinin Ermenistan idaresine verilmesi haberi üzerine İngiliz generali Devi ile temasa geçmişlerdi. İngilizlerin bölgeyi Ermenilere vermek fikrinden dönmediklerini gören Nahçıvanlılar, vilayetlerinin durumunu kısmen hafifleten kendi şartlarını ileri sürmüşlerdi¹⁰⁹:

- General Devi, bölgenin kontrolünün geçici olarak Ermenistan’a bırakılacağına dair resmi bir belge verecek. Fakat bu, Barış Konferansı’nın bir kararı olarak kabul edilmeyecek.
- Ermeni general-gubernatorunun yardımcısı Müslüman Milli Şurası tarafından seçilen birisi olacak.
- Ermeni idarecileri yerli ahaliye karşı zor kullanmaktan kaçınacak, adil davranacaklar.

¹⁰⁶ Azerbaycan Respublikası SPİH MDA, f. 277, s.2, iş 57, v.2.

¹⁰⁷ Aynı yer, v. 4.

¹⁰⁸ Aynı yer, v. 5.

¹⁰⁹ Aynı yer, v. 15.

General Devi Nahçıvan halkının bu inadı karşısında şartları kabullenmeye razı olmuştu. 3 Mayıs 1919'da Nahçıvan bölgesinin Ermenistan Cumhuriyeti idaresine verilmesi hakkında İngiliz generali Devi ve İrevan askeri birliklerinin reisi Dro tarafından bir beyanname yayınlanmıştı. "Dünya savaşı sona ermiştir. Bununla bütün milletlerin katlandığı eziyet ve sıkıntılar da son bulmuştur" diye başlayan beyannamede Dro sözde "askerlerinden katı disiplin istemiş, aksi davranışta bulunanları askeri mahkemeye sevk etmekle" tehdit etmişti. Kurdukları idare tarzının Ermenistan devletine ait olduğunu beyan ederek, bölge ahalisinin dinine ve milliyetine bağlı olmaksızın kanunlar karşısında eşit muameleye tabi tutulacağını da vurgulamıştı. Daha sonra sözlerini Nahçıvan'daki Müslüman ahaliye getirerek, hükümeti ve İtilaf devletlerinin ona vermiş oldukları yetkiye istinad ederek Cumhuriyet toprakları üzerinde, kanunsuz olarak ele geçirilen bütün toprakların esas sahiplerine (yani Ermenistan'a), iade edildiğini bildirmişti¹¹⁰.

Mayıs 1919'da Nahçıvan'da kurulan Ermeni general-gubernatörlüğüne (genel valilik) önce general Şelkovnikov, sonra ise Varşamyan getirilmişti¹¹¹. Taşnak başbakanı G. Hatisov'un gelişi ve burada Varşamyan'ı general-gubernator tayin etmesinden başlayarak 1919 yılı Haziran-Temmuz aylarından Ermeni işgaline kadar olan süre Aras Türk Cumhuriyeti'nin çöküş dönemi idi¹¹².

Nahçıvan'da Ermeni idaresinin kurulmasına rağmen, Nahçıvan Müslüman Milli Şurası faaliyetini sürdürüyor ve buralarda daha sıkı örgütlenmeye devam ediyordu. Azerbaycan hükümeti eli kolu bağlı durumda iken Nahçıvan Milli Şurası kabul ettiği bir kararla Nahçıvan'ı Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçası sayıyordu. Azerbaycan yönetiminin bölgenin Müslüman ahalisine yardımdan

¹¹⁰ Azerbaycan Respublikası SPIH MDA, f. 276, s.9, iş 1, v. 30-32.

¹¹¹ Medetov, a.g.m., s.15.

¹¹² Hacıyev, a.g.e., s.83.

çekindiği takdirde bile, onların Ermenilere karşı direneceklerini, topraklarının bağımsızlığı için ölümü bile göze aldıklarını bildiriyordu¹¹³.

Nahçıvan halkının Ermeni hakimiyetine boyun eğmeyip, onlar için yönetimde verilen görevleri yerine getirmekten çekinmesi Azerbaycan hükümetinin Ermenistan'daki hususi temsilcisi Tekinski'nin 30 Mayıs 1919 tarihli telgrafından da açık bir şekilde anlaşılmaktaydı:

“Azerbaycan gazetesi 105 numaralı sayısında Nahçıvan halkının Ermeni ordusunu hoş karşıladığını yazmaktadır. Şerur-Nahçıvan bölgesi İngiliz'lerin talebiyle itaat göstermişti. Kelbeli Han Nahçıvanski, Hatisov'un davetine gitmeyerek Ermenistan hakimiyetini tanımamıştı. Yalnız general Devi'nin davetine icabet eden Kelbeli Han'a bölgenin Ermenistan'a ilhaki bildirilmişti. Kelbeli Han da kendi tarafından yalnız İngiliz talepleri ile hesaplaşacağını beyan etmişti. Müslümanlar Ermenileri protesto edip onlar için ayrılan idari işlerden de imtina ediyorlardı¹¹⁴.”

Nahçıvan eyaletinin halkın iradesine zıt zorla Ermeni idareciliğine verilmesi, ister Azerbaycan siyasi çevrelerinde, isterse de Müslüman ahali arasında nefretle karşılanmıştı. İtilaf devletlerinin 500 bin Azeri Türk'ünü hiçbir hukuki esası olmaksızın Azerbaycan'dan koparıp komşu devletin istibdadı altına bırakmasının kabullenilmeyeceği bildirilmişti. Fakat Azerbaycan halkının itirazına kulak tıkayan İngilizler, Ermenilerin bölgede faaliyetine geniş imkanlar sağlayıp, yapılan vahşilikler karşısında da sessiz kalmışlardı. Nahçıvanlılar'ın Ermeni idaresinde bulunmaktansa, İran'la birleşmek isteğine de karşı gelmeyen İngilizler, İran himayesinde kurulacak Kelbeli Han idareciliğini

¹¹³ Azerbaycan Respublikası SPİH MDA, f. 277, s.2, iş 57, v.16.

¹¹⁴ Aynı yer, v.27.

destekleyeceklerini vaat etmişlerdi¹¹⁵. Bu da İngilizlerin bölgedeki siyasetinin ikiyüzlülüğünü gösteriyordu.

Düşman işgali altında yaşamayı kendilerine hakaret kabul eden Nahçıvan halkı 1919 yılı yazında Ordubad, Zeyneddin, Bulgan, Şahbuz, Gıvrak ve başka bölgelerde İngiliz ve Taşnaklar aleyhine gösteriler yapmış ve işgalcilerin bölgeyi terk etmesini talep etmişlerdi. Nahçıvan halkının bu itaatsizliğini gören Ermeniler, kendi iğrenç niyetlerini silah gücüyle uygulamaya kalkışıp vilayet hudutlarına asker sevk etmişlerdi. İsteklerini hayata geçirmek için bölgede Kürt-Azeri düşmanlığını da körükleyen Taşnaklar, bu iş için bazı hain Kürt ve Azeri şahısların yardımından da yararlanmışlardı¹¹⁶.

Nahçıvan halkının direnişini gören Taşnaklar daha da azgınlaşıp şehirde izinsiz aramalar yapıyor, karşı gelenleri hapse atıp işkence ediyorlardı. İngiliz yönetimi ise asayiş korumak ve Ermeni derebeyliğinin önünü almak için hiçbir tedbir almıyordu. Bu da onları yerli halkın gözünden düşürüyordu. Nahçıvan köylerinde bulunan İngiliz albayı Plaudom, İngiltere'nin Transkafkasya Yüksek Komiseri'ne gönderdiği raporda, Nahçıvan ahalisinin İngilizlere münasebetinin çok soğuk, hatta zahiren kaba ve sert olduğunu beyan ediyordu¹¹⁷.

Nahçıvan eyaletinde Ermeni mezaliminin artması üzerine Azerbaycan hükümeti Ermenistan'a bir protesto notası vermişti. Notaya Hatisov "Azerbaycan hükümetinin Ermenistan'ın iç işlerine karışmak yetkisi yoktur, bu ceza tedbirleri Ermenistan'ın iç işleridir" cevabını vermekle yetiniyordu¹¹⁸. O dönemde Azerbaycan Cumhuriyeti yöneticileri protesto notaları göndermekle diplomatik ilişkilerde İtilaf Devletlerinin yaklaşımını kendi lehlerine çevirebilmek için çaba sarf etmekten öte çareleri yoktu. Ermenistan'a karşı bölgeye ordu göndermek

¹¹⁵ Musayev, a.g.e., s.162.

¹¹⁶ Hacıyev, a.g.e., s.66.

¹¹⁷ Nahçıvan MSSR'nin 40 yıllığı Bakü, 1964, s.20.

¹¹⁸ Hacıyev, a.g.e., s 80.

İngilizlere karşı gelmek anlamını taşıyordu. Bu yola ise genç devletin yöneticileri kesinlikle başvuramazdı.

Haziran 1919 tarihinden itibaren İngiliz ordularının kademeli olarak Azerbaycan hudutlarından çıkarılmasına başlanılmıştı. İngiliz komutanlığı giderayak Karabağ'ın Azerbaycan sınırlarında kalmasına karşılık, Nahçıvan'ın Ermenistan'a bırakılması planlarını yapıyordu. Azerbaycan hükümetinin Erivan temsilcisi Tekinski'nin Azerbaycan hükümetinin yetkililerine 26 Mayıs 1919 tarihinde ulaştırılan telgrafı bu konuya açıklık getirmektedir:

“Aldığım duyumlara göre Ermenistan'ın Karabağ'ı Azerbaycan'a ait olarak tanımasına karşılık, İngilizler Şerur-Nahçıvan bölgesini Ermenistan'a teslim edeceklermiş. Kanaatimce, Ermenistan'a Kars yeterlidir; Nüfusunun büyük çoğunluğu Müslümanlardan oluşan Şerur-Nahçıvan'ın hibe edilmesi, oradaki halkı vahşet karşısında bırakmak demektir. Ermenistan'da yaşayan Müslümanların acı kaderleri hakkında elimde gereken deliller bulunuyor. Bu durum her yönüyle Tiflis'te İtilaf Devletleri Komutanlığı'na izah edilmeli, onlarla sıkı irtibatla bulunulmalıdır, yoksa diplomamız kaybedebilir”¹¹⁹.

Azerbaycan Hariciye Nezaretine 7 Haziran 1919 tarihinde ulaştırılan Tekinski'nin diğer telgrafında ise, Hatisov'un bağımsızlıklarının korunması hususunda “Azerbaycan ve Ermenistan'ın ortak çıkarlarının bulunmasından” söz etmesine rağmen Gönüllüler ordusunun (Denikin Ordusu) Bakü'ye girmesi halinde, Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı düşman bir mevkiye duracağı beyan edilmektedir. “Buna göre para masrafından kaçınılmaksızın Ermenistan'a karşı Şerur-Nahçıvan civarı harekete geçirilip silahla donatılmalıdır” diyen Tekinski, şahsi çabasıyla Şerur-Nahçıvan ve Ordubad Milli Şuralarının birleştirilip onunla daimi irtibat sağladıklarını da arz etmektedir¹²⁰.

¹¹⁹ Azerbaycan Respublikası SPİH MDA, f. 277, s.2, iş 57, v.26.

¹²⁰ Aynı yer, v.29.

İngiliz ordularının bölgeden çıkarılması haberi yayıldıkça Ermeni idaresine karşı silahlı mücadeleyi genişleten Nahçıvan Müslüman Milli Şurası Azerbaycan hükümetinin yanı sıra kardeş Türkiye'nin de yardımını almak için 13 Haziran 1919'da vekil Hacı Cebbar'ın imzası ile Erzurum Kongresi'ne telgrafname göndermiş, kongrenin tavsiyelerini öğrenmek ihtiyacını hissetmişti:

“Azim bir mühit-i islamiyyenin mesail-i hayatiyyeleri hususunda ledeliştir. İstişare oraya gelmek ahass-ı amalimdir. Lakin Beyazıd livasından kongreye aza intihap edilmediği için tek başıma olarak gelemeyeceğim tabidir. İngiliz askerlerinin Nahçıvan'dan çekilmesi ahal-i islamiyye hakkında reva görülen mezalimin tahfifi ile vaziyetin tebeddülünü badi olmuştur. Ermeni kuvveti keenkem-yekun hükmündedir. Son talimat ve tavsiyelerinizin intizarındayım”

13/6/335

Nahçıvan Vekili

Hacı Cebbar¹²¹

Nahçıvan halkının bu müracaatı üzerine 15. Kolordu komutanı Kazım Karabekir Paşa'nın talimatıyla Kolordunun 11. Tümeninden seçilen güzide subay ve erler Nahçıvan bölgesine gönderilerek buradaki Milli Şura tarafından kurulmuş olan Milis Alayını organize etmek ve yönetmekle görevlendirildiler. Bu bölgede eğitilerek organize edilen 2000 atlıdan oluşan bir milis birliği 19/20.07.1919 gecesi büyük bir bölümü Yenice istasyonunda olan ve silahlarını vagonlarda bırakmış olan Ermeni kuvvetlerine bir baskın yaptı. Bu baskın başarıyla sonuçlanmış, 1 zırhlı tren, 4 top, 42 makinalı tüfek, bol miktarda erzak ve malzemeyle 200 kadar esir ele geçirilmiştir. Bu baskından hemen sonra

¹²¹ Bekir Sıtkı Baykal, Erzurum Kongresi İle İlgili Belgeler, Ankara 1969, s. 10, (vesika no:38/4526).

Ermeni kuvvetleri Nahçıvan'ı ivedilikle boşaltarak dağ yollarından Erivan'a çekilmişlerdi¹²².

Ermenilerin kısa süreli idareciliği sırasında Nahçıvan ahalisine karşı yürüttüğü etnik savaş başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Taşnaklar yalnız Nahçıvan şehri ve Nahçıvan-İrevan demiryolunu kontrol altında bulundurabilmişlerdi. Hatta şehir ahalisinin gazabından korkan Varşamyan, şehirden 3 km. uzakta askeri bir kışlada yerleşmişti. Kazalarda hakimiyet yerli idarecilerin; Şerur'da Hamzayev, Ordubad'da Sametbeyov, Nahçıvan'ın kuzey kısmı Behram Han Nahçıvanski'nin elinde idi. Aras Türk hükümeti resmen düşse de, ayrı ayrı bölgelerde bu şekilde varlığını devam ettirmişti¹²³.

C - Amerikan General Gubernatörlüğü Meselesi ve Azerbaycan Cumhuriyeti ile Vilayet Arasındaki Münasebetler

Paris Barış konferansının Onlar Şurası'nın toplantısında Lloyd Corc, İngiltere'nin Türkiye ve Transkafkasya'da sürekli ordu barındıramayacağını beyan etmekle ABD'ye Ermenistan'a sahip olması gerektiğini hatırlatıyordu. Bütün konferans süresince Ermenileri destekleyen ABD başkanı Wilson, Ermeni heyetine "denizden denize Büyük Ermenistan" programı ile faaliyet göstermelerini teklif etmişti¹²⁴. ABD'de faaliyet gösteren "Ermenistan İstiklali Komitesi" başkan Wilson'a telgraf çekerek "Büyük Ermenistan" arazisinin kurulmasını talep etmişti. Başkan da "Sizin telgrafınız bende büyük bir heyecan

¹²² İsmail Kayabalı-Cemender Arslanoğlu, *Azerbaycan Türkleri Kültür Tarihinin Ana Hatları*, (Azerbaycan Kültür Derneği yayınları no:12), Ankara 1978, s.48.

¹²³ Hacıyev, a.g.e., s.82-83.

¹²⁴ Hesenov, a.g.e., s. 229.

meydana getirdi. Ermenistan namına elimden gelen tüm gayreti göstereceğime dair komitenize söz veriyorum” diyerek samimi bir cevap vermişti¹²⁵.

7 Aralık 1920’de kongreye başvuran Wilson “Büyük Ermenistan” davasına 25 milyon dolar ayrılmasını sağlayabilmişti. Wilson, Amerika komisyonuna bu meblağın Ermenistan komünistlerinin eline geçmemesi için gereken ilginin gösterilmesi hususunda da talimat vermişti¹²⁶. Genellikle Taşnak hükümetinin hakimiyette bulunduğu iki yıl süresince İngiltere ve Amerika devletlerinden Ermenistan’a 17,4 milyon dolarlık bir yardım sağlanmıştı¹²⁷.

Paris Barış konferansının yardımı ile nerede yaşadıklarına bakılmaksızın tüm Ermenileri korumak ile görevlendirilen Amerikalı Albay Haskel, anlaşmanın İttifak Şurası adından Nahçıvan ve Şerur-Daralegez kazalarında Amerika general-gubernatörlüğü teşkil olunacağını Azerbaycan hükümetine beyan etmişti. Azerbaycan hükümeti ise Nahçıvan’da kendi general-gubernatörlüğünün teşkil olunmasında ısrar etmiş, S.Cemlinski’yi geçici gubernatör görevine atamıştı. Bölgede bulunan Türk subaylarının başkanı Halil Bey de ilk başlarda Azerbaycan tarafının politikasını desteklemişti¹²⁸. Fakat İngilizler gibi, Haskel de Azerbaycan hükümetinin ve yerli halkın iradesini hiçe sayarak 1 Eylül 1919’da arazi meseleleri ile ilgili kendi projesini ilan etmişti. Projeye göre Nahçıvan ve Şerur-Daralegez’in tarafsız bölge ilan edilmesi şartıyla, Karabağ ve Zengezor’un Azerbaycan Cumhuriyeti hudutları dahilinde bulunmasını savunmuştu. Amerika temsilcisi tarafından idare olunacak bu gubernatörlük, Batum’da kurulan İngiliz general-gubernatörlüğünün bir benzeri idi¹²⁹.

¹²⁵ Azerbaycan, nr.183, 19 Mayıs 1919

¹²⁶ Hacıyev, a.g.e., s. 40.

¹²⁷ Ş. Sadıkov, *Zagafkasya Sovyet Respublikalarının Alakasına Dair (1919-1921)*, Bakü 1962, s.14.

¹²⁸ Sait Sadıkov, a.g.e., s.21-22.

¹²⁹ Hesenov, a.g.e., s.262.

Nahçıvan'da Amerika gubernatörlüğünün kurulması ABD siyasilerine şu çıkarları sağlayabilirdi:

- Nahçıvan ve Şerur-Daralagez stratejik mevkilerini elde bulundurmakla bölge devletlerine-Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, Türkiye ve İran'a kolaylıkla nüfuz etmek.
- Nahçıvan üzerinde mandayı kullanarak bölgede güçlenmek ve kademeli olarak tüm Kafkasya'nın idare olunmasını ele almak.
- İleride bu gubernatörlüğün Ermeni idarecilerine devredilmesi ihtimalinde bölgede Wilson'un savunduğu "Büyük Ermenistan" şemsiyesi altında "küçük Ermeni Nahçıvanı"nı gerçekleştirmek
- Bakü petrolü üzerinde söz sahibi olmak

Nahçıvan'da Amerika general-gubernatörlüğünün kurulmasını öneren "Haskel raporu" ile uzlaşmayan Azerbaycan hükümeti, Haskel'e kendi şartlarını içeren yeni bir öneri takdim etti. Öneriye göre, eyaletin general gubernatörü Haskel veya onun tayin ettiği bir Amerikalı olacak, vilayetin kazaları eşit ve gizli oylama ile seçilen yerli şuralar tarafından idare olunacak, gubernatörlüğün bütçesine Azerbaycan parlamentosunda bakılacak, Azerbaycan parası resmi para birimi olarak kabul olunacak, yerli ahalinin silahları iade edilmeyecek, matbuat, vicdan, söz özgürlüğü, şahsiyet ve emlak dokunulmazlığı ilan edilecekti. Fakat bu öneri Haskel tarafından kabul edilmemişti¹³⁰.

30 Eylül 1919'da İrevan guberniyası müslümanları hemşehirliler cemiyetinin üyesi Sultanov, bölgenin statüsü ile ilgili Haskel'in projesini yerli

¹³⁰ Aynı eser, s.268

halka tam ayrıntısı ile bildirmek için Nahçıvan'a gelmişti. Burada Sultanov, Nahçıvan'ın geçici general gubernatörü S.Cemlinski, ordu komutanı Halil Bey ve Nahçıvan askeri birliğinin reisi Kelbeli Han'la biraraya gelip Amerika gubernatörünün tayini meselesini tartışmışlardı. Görüşmeden sonra Albay Haskel'in temsilcisi General Robinson'a aşağıdaki manada bir mektup takdim ediliyordu:

“Ahalisi Azeri Türklerinden ibaret Nahçıvan, Şerur-Daralegez, Vedibasar ve Milistan bölgeleri tarihi ve stratejik açıdan Azerbaycan Cumhuriyeti kanunlarını esas kabul ederek kendi kendilerini yönetiyorlar. Azerbaycan hakimiyeti dışında hiçbir idareyi tanımayacağımızı beyan ediyoruz. Daha önce İngilizlerin kurmuş oldukları general-gubernatörlük, halkımızın iradesine aykırı olarak Ermenilere devredilmiş ve bunun sonucu on binlerce suçsuz insanımız helak olmuştur. Kanımızla kazandığımız hürriyeti Wilson prensiplerine göre korumayı hak ediyoruz. Biz, Amerika temsilcisini general-gubernatör gibi değil, Ermeni vahşeti karşısında halkımızın düştüğü zor durumu görüp, medeniyetsizliğimiz, barbarlığımız hakkında uydurma haberler oluştuğuna inanan biri gibi görmekten hoşnut oluruz. Halkın iradesinin aksine olarak onları Ermeni hakimiyetine verenleri kendi düşmanları sayacak ve silahla karşılayacağız. Düşmanlarımız bizim evlerimize yalnız cesetlerimizin üzerinden geçip girebilirler”¹³¹.

Bu sert tavır karşısında çaresiz kalan Amerikalılar, işi beklemeye almışlar ve sonunda halkın reyine başvurmuşlardı. 23 Ekim 1919'da toplanan Milli Şura halkın iradesini Albay Rey'e bildiriyordu: “Halk Azerbaycan'ın idaresi dışında hiçbir idareyi kabul etmiyor.” Rey de halkın iradesini yansıtarak, Albay Deli'yi Amerika valisi statüsünde değil, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin

¹³¹ Azerbaycan Respublikası SPİH MDA, f. 277, s.2, iş 57, v.73.

bölgedeki danışmanı ve göçmenlere yardım işiyle ilgili temsilcisi tayin ediyordu¹³².

23 Kasım 1919'da Tiflis'te Azerbaycan ve Ermenistan Cumhuriyetleri arasında savaşın durdurulması, sınır meselelerinin barış yolu ile çözümlenmesi hakkında bir antlaşma imzalandı. Lakin Ermeni tarafı antlaşmayı bozarak Azerbaycan topraklarına Zengezor ve Nahçıvan üzerine tecavüzkar siyasetini devam ettiriyordu. Başlayan olaylar hakkında yalan bilgi vermekle onu aldatan Ermeni hükümetinin hareketleri Albay Haskel'i bile sinirlendirmiş ve Ermeniler hakkında aşağılayıcı ifadeler kullanmasına sebep olmuştu. Haskel;

“Ermeniler hırsız, yalancı, tamamen alçalmış, kendi kendilerine yardım edemeyen, birbirlerine yardım etmek istemeyen ve her türlü şükran duygularından yoksun olan kimselerdi. Ermeni halkı arasında yurt duygusu olmadığı gibi, ülkede yönetici ya da siyasi yeterlik, gelişmek için para ve kaynak da yoktu”¹³³.

Haskel, Ermenistan'a karşı iktisadi tedbirlerin alınması hakkında Amerika hükümetine teklif sunmuşsa da, Washington bunu kabul etmemişti”¹³⁴.

Ermenistan'a yardım görevi ile Kafkaslar'a gönderilen Haskel, bölgedeki durumu iyice araştırdıktan sonra, Ermeni yanlısı görüşünü değiştirmiş ve her şeyin hiç de Ermenilerin Batı basınında anlattığı gibi olmadığını görmüştü. 14 Kasım 1919'da Versal'a da durumu arz eden Haskel, Transkafkasya'da durumun normale dönmesi için Nahçıvan dahil olduğu halde bu bölgenin bir devletin mandası altına geçmesi gerektiğini, bunun için ise en uygun devletin ABD olduğunu beyan ediyordu. Fakat diğer İtilaf devletleri Haskel'in şahsında tam

¹³² Aynı yer, v.74.

¹³³ Salahi Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II (Büyük Millet Meclisi'nin açılışından Lozan antlaşmasına kadar)*, Ankara 1986, s.36.

¹³⁴ Hacıyev, a.g.e., s.104.

yetkili olarak ABD Kafkasya Yüksek Komiserliği'ni tanımaya yanaşmıyorlardı¹³⁵. Çünkü her büyük devletin bu bölgede kendi çıkarı olduğundan, hiçbiri diğerine bölgenin tam tavizini vermek istemiyordu. Özellikle, Bakü'deki petrolün naklinin hangi devletin kontrolü altında olacağı hususunda İngiltere ve ABD arasında görüş ayrılığı vardı.

Haskel Paris'e gittiğinden Nahçıvan'ın statüsü ile ilgili meseleyi ABD Kafkasya Yüksek Komiseri'nin karargah reisi Ceyms Rey sonuçlandırmalıydı. Nahçıvan halkı Amerikalılara güvenmemesine rağmen, Ceyms Rey'in Azerbaycan hakkındaki izlenimleri oldukça olumlu idi. Hatta Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ABD ile medeni ve iktisadi ilişkilerinin geleceği adına Ceyms Rey Gence şehrinin fahri vatandaşı olarak ilan edilmişti¹³⁶.

ABD'nin Kafkasya'ya ilgisinin arttığı, Amerikan siyasi çevrelerinde Ermenistan mandası meselesi tartışıldığı bir zamanda bölgeye gönderilen General Harbord heyetinin başkan Wilson'a manda aleyhine rapor vermesi üzerine Amerikalılar Ermenistan mandasında fazla direnmediler. Harbord'un başkana sunduğu tespitler, şimdiye kadar Wilson'un önüne sunulmuş bilgilerden biraz farklıydı. Raporunda, "Yola çıkarken gerçekten bir Ermenistan ve katliamlar göreceğimizi sanmıştık" diyen Harbord, heyetin yapmış olduğu araştırmalar sonucunda bölgede hiçbir zaman ve hiçbir şekilde Ermeni çoğunluğunun olmadığına, Türklerin, Ermenilere karşı her hangi bir şekilde soykırım hazırlığında bulunmadıklarına kanaat getirmişti¹³⁷. Haskel gibi Harbord'un fikrinde de, Transkafkasya tek bir manda altında idare olunmalı idi. Fakat Harbord askeri bir uzman gibi bunun Amerika olabileceğini kabul etmiyordu. Çünkü bölgede barışı sağlamak için en azından 60 bin kişilik bir ordu gerekiyordu, ABD ise 1919 yılı sonbaharında ordularını Avrupa kıtasından

¹³⁵ Hesenov, a.g.e., s.274-276.

¹³⁶ Köçerli, a.g.e., s.335.

¹³⁷ Öke, a.g.e., s.145.

çekmek üzere idi¹³⁸. Nitekim Ocak 1920'de Amerikalılar Nahçıvan eyaletini de tamamiyle terk ettiler.

Harbord'un sunduğu rapor tarihimiz açısından çok önemlidir. Bu rapor yalnız ABD'nin Kafkasya'da mandaya olan ilgisine son koymuş, hem de Birleşik Devletler'in siyasi çevrelerinde mevcut, aşırı Ermeni sempatisini de azaltmış idi.

Amerikan temsilcilerinin Nahçıvan'ı terk etmesinden sora, eyalet ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında ilişkiler daha da pekişti. Manevi açıdan dili, dini, hayat tarzı, milli mensubiyeti bir olan kardeşlerinden kendisini ayırmanın zor olduğunu anlayan Nahçıvan halkı Azerbaycan Cumhuriyeti ile birleşmek arzusunda idi. Azerbaycan hükümeti de Nahçıvan halkının isteğine uygun olarak Samet Bey Cemplinski'nin vilayet temsilcisi olarak yetkilerini bir kez daha onaylamıştı. Fakat Azerbaycan Cumhuriyeti temsilcisinin tam yetkisi ile uyuşmayan Hali Bey ve Kelbeli Han kendi nüfuzlarından yararlanarak, kendi idare sistemlerini kurmaya çalışıyorlardı ki, bu da bölgede "üç hakimiyet" ve güç mücadelesini doğurmuştu.¹³⁹

Azerbaycan general gubernatörü vilayette başlayan hakimiyet buhranında başta Kelbeli Han olmak üzere, yerli feodalleri suçluyordu. Azerbaycan hükümeti oluşturulan kaostan kurtulmak için ilk önce bölgede nüfuzunu güçlendirmek amacıyla, Kelbeli Han'ı yüksek vazife teklifi ile Bakü'ye davet ettiyse de, Han bu davete icabet etmemişti. Ermenilerle savaş esnasında vilayette askeri ve mülki birimleri nüfuzu altına alan Kelbeli Han, Azerbaycan Cumhuriyeti'ne nefretle bakıyor ve onun hakimiyetini tanımıyordu¹⁴⁰.

23 Kasım 1919'da Tiflis'te akdedilen antlaşmayı bozan Ermeniler, Zengezor ve çevresine taarruza geçmişti. Ermeni vahşeti karşısında savunmasız

¹³⁸ Hesenov, a.g.e., s.282.

¹³⁹ Azerbaycan Respublikası SPIH MDA, f. 277, s.2, iş40, v.144.

kalan Zengezor halkı Nahçıvan'daki kan kardeşlerine sığınmıştı. Bu duruma sinirlenen Nahçıvanlılar Taşnakların vahşiliğini karşılıksız bırakmayarak Akulis mıntıkasında yerleşen tüm Ermenileri yerlerinden kovmuşlardı. Taşnak Hatisov hükümetinin Azerbaycan tarafını ateşkesi ihlal etmekle suçlayıp Akulis olayını protesto etmesi, hadiselerin siyasi gidişine yeni bir yön vermişti. Uluslararası arenada tanınması an meselesi olan Azerbaycan'ın komşu devletlerle barış içinde yaşamak isteği imajını bozmamak namına Ararat hükümetine Akulis bölgesinde “zorakılığın” karşısının alınacağı garantisini vermesi, Halil Bey başta olmak üzere bölgede bulunan Türk subaylarının itirazına neden olmuştu. Taşnak hükümeti ile ilişkilerin normalleşmesine can atan Azerbaycan hükümetinin siyasi çizgisine karşın Halil Bey, Taşnaklarla savaşı devam ettirerek müslümanların intikamının alınması taraftarı idi. Anadolu'da mevcut siyasi durum, Sivas Kongresinde Amerikan mandasının reddedildiği ve Mustafa Kemal Paşa önderliğinde Kurtuluş Savaşı'nın başlatıldığı bir dönemde, Azerbaycan hükümetinin İtilaf devletlerine hoş görünmek için barışçı bir siyaset izlemesi bardağı taşıran son damla oldu. Halil Bey, Azerbaycan hükümetinin taraftarlarına karşı harekete geçip Nahçıvan'da hakimiyeti ele almıştı. Kelbeli Han ve Halil Bey'in çabaları sonucu Nahçıvan'ın bağımsızlığı ilan olunmuştu. Bu gelişmeler üzerine, Mart 1920'de Azerbaycan general gubernatörü Cemlinski bölgeyi terk etmek zorunda kalmıştı.¹⁴¹

Bu olaydan sonra Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Nahçıvan ile olan ilişkileri yok derecesine inmişti. Hatta Azerbaycan Cumhuriyeti'ni ve hükümeti tanıtan “Ünvan Takvimi”nde (Adres Kalendar) ne Nahçıvan genel gubernatörlüğü, ne de vilayet müesseseleri gösterilmişti. Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması ile ilgili hükümete gönderilen tebrikler arasında Nahçıvan idarecilerinin tebriği yoktu¹⁴².

¹⁴⁰ Hacıyev, a.g.e., s.100-103.

¹⁴¹ Aynı eser, s.105-107.

Azerbaycan ve Nahçıvan arasında ortaya çıkan bu soğukluğun nedenini tartışırken olayları objektif olarak değerlendirmek gerekmektedir. İlk olarak Azerbaycan hükümeti Nahçıvan vilayetini general gubernatörlüğü ilan etse de, vilayete tam hakim değildi. Siyasi açıdan Nahçıvan eyaleti yerli feodalleri temsilen Kelbeli Han ve Türk subayı Halil Bey'in nüfuzu altında bulunuyordu. Azerbaycan hükümeti sadece halk kitlesini arkasında hissetse de, mevcut durum ve şartların ağırlığından gerektiği zaman bölgenin siyasi hayatına müdahale edemiyordu. Azerbaycan'ı Nahçıvan'la birleştiren demiryolunun Ermenistan arazisinden geçmesi bölgenin ihtiyacı olan ham madde, petrol, yakacak ve gıda ürünlerinin getirilmesini engelliyordu. Şunu da kaydetmek gerekiyor ki, Azerbaycan hükümeti Bakü-Culfa demiryolunun inşasına 100 milyon 26 bin çervon ayırmıştı¹⁴³.

Azerbaycan Hükümetinin, Nahçıvan'a açık bir şekilde askeri yardımı ise söz konusu olamazdı. Çünkü, önce İngiliz, daha sonra Amerika idaresinde bulunan eyalete böyle bir girişimin bulunulması Müttefik kuvvetlerine karşı yapılan hareket olarak değerlendirilebilir, bu da Azerbaycan Cumhuriyeti'nin uluslararası imajını zedeler, hatta onun sonunu bile hazırlayabilirdi. Bir de dikkate alınması gereken husus, Nahçıvan'ın Azerbaycan arazisi gibi hiçbir Müttefik devlet tarafından tanınmaması idi. Azerbaycan'ın herhangi bir "düşüncesizce" adımı tecavüzi bir hareket gibi algılanabilirdi.

Transkafkasya da sürüp giden savaşlar burada mevcut yeni idarelerin geleceğinin kötü imajını dünya devletlerine gösteriyordu ki, bu da Paris Barış konferansında yeni kurulan Cumhuriyetlerin bağımsız olması gibi "de fakto" ve "de jure" tanınmasına engel olabilirdi. Böyle bir siyasi çalkantı içinde bulunan Azerbaycan diplomatlarının esas vazifesi, kendi devletlerinin barışçıl bir dış politika izlediklerini ve kendi başlarına bölgede barışı koruyabileceklerini ispat

¹⁴² Aynı eser, s.108-109.

¹⁴³ Musayev, a.g.e., s.99.

etmek idi. Fakat böyle bir adımı Ermenistan ve Gürcistan tarafı da atmalı ve taraflar arasında mevcut savaş durdurulmalı, sınır meselesinden doğan anlaşmazlıklar yalnız barış yolu ile çözülmeli idi. Bu durumda aceleye gelen Azerbaycan hükümeti, müttefiklerin de isteği üzerine Ermenistan ile 23 Kasım 1919 tarihinde geçici bir antlaşma imzalamıştı. Ermeniler arazi iddialarından vaz geçemedikleri bir durumda Azerbaycan kendi birliklerini Zengezor'dan çıkarıyordu. Bundan yararlanan Ermeniler antlaşmayı bozup bölgeye taarruza geçmişti. İrevan ve Zengezordan Nahçıvan'a akın eden Müslümanların yaşadıkları vahşet tüyler ürpertirken, Ermenistan başbakanı Hatisov'un riyakar bir biçimde Akulis olayında bütün mesuliyeti Azerbaycan'ın üzerine yıkması, bir daha Müsavat hükümetinin Taşnaklarla yaptığı ateşkesin zamansız ve aceleye geldiğini gösteriyordu. Nahçıvan'da Türk subayları arasında geri adım atmak olarak değerlendirilen bu ateşkes ve onu takip eden olaylar Azerbaycan hükümetinin bölgedeki varlığının fiili olarak ortadan kaldırılmasıyla sonuçlanmıştı.

Burada dikkatten kaçırılmaması gereken bir diğer husus da yukarıda belirttiğimiz gibi Anadolu'da siyasi durumun değişmesine İtilaf devletlerinin, özellikle İngiltere'nin çıkarlarının ne olduğudur? Anadolu'daki Türk Milli Kurtuluş Hareketine karşı mücadelede İngilizler Taşnak Ermenistan'ını maşa gibi kullanmaya çalışıyorlardı. Nahçıvan'da Ermenistan idaresi kurdukmakla kurtuluş savaşının en sağlam cephesi olan Doğu cephesini tehdit altına sokmak, bu yolla Yunanlıların batıya doğru ilerleyişini kolaylaştırmaktı. Milli Harekatı çember altına alıp onu Taşnak ve Yunan eliyle yok etmeğe çalışan İngiltere, yarı sömürgesi olan İran'dan da ustalıkla yararlanıyordu. Ermeni mezaliminden kaçan Nahçıvan ahalsinin İran'a sığınması, İran idarecilerinin onlara gösterdikleri "iyi muamele" yalnız bir İngiliz siyasetinin diktesi ile olabilirdi. Nahçıvan'ı Ermenistan'a kurban vermekle Anadolu Türkünü Kafkaslar'daki kardeşinden ayırmak, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin politikasına kendi ekseni doğrultusunda

yön vermekle Nahçıvan-Bakü, hatta Ankara-Bakü arsında bir hoşnutsuzluk çıkarmak İngiltere devletinin menfaatlerine uygun bir davranış idi.

D - Taşnak Ermenistan'ın Bölgeye Taarruzu

1918 Yılıının yazında Hoy-Culfa yolu ile Nahçıvan'a sokulan Taşnak generali Andranik yerli ahalden silahlarını bırakmasını talep etmişti. Ahalinin teslim olmadığını gören Andranik, yerlilerle Çıldırbağ'da giriştiği savaşı kaybedip Sisyan'a kaçmıştı. Andranik'in yolu üzerinde bulunan Yayı ve Nehrem köylerini yağmalayan Taşnaklar, Sisyan'da yaşayan Azerilerden bir çoğunu da katletmişlerdi.

Temmuz 1918'de Aldağmaz-Dereli-Şafaklı köyleri arasında 17 Taşnağın öldürülmesi üzerine, Ermeniler Vedibasara ahalesine ultimatoma gönderip öldürülen her Taşnak için 17 bin manat para ve 17 kişi rehin talebinde bulunmuşlardı. Veditin ahalesi ise onların bu talebini reddetmişti. Bunun üzerine Taşnak birlikleri müslüman ahaliyi cezalandırmak niyeti ile taarruza geçmişti. Veditin Taşnaklara karşı müdafaasında Abbas Kulu Şadlinski ve onun oluşturduğu tabur özellikle dikkat çekiyordu. 1919 Yılıının sonbaharında Andranik, Şadlinski'ye haber salıp, teslim olmaları halinde can güvenliklerinin korunabileceği sözünü vermişti. Şadlinski ise verdiği cevapta, Andranik isminde birini tanımadığını ve sonuna kadar direneceklerini bildiriyordu¹⁴⁴.

O dönemde ABD ve Avrupa'nın Ermeni sempaticisi basınında Andranik kahraman olarak "Ermeni Garibaldi" gibi takdim olunuyordu. Andranik'in 15 Haziran 1919'da Fransa Cumhurbaşkanı J. Klamenso ile görüştüğü zaman Ermeni komutan "cihan harbinde hem Türkiye, hem Almanya'ya karşı 195 bin

¹⁴⁴ Ali Aliyev, Kırmızı Tabur, Bakü 1990, s.13-18.

Ermeninin savaştığını, “Büyük Ermenistan” meselesinde Fransa ve diğer Antanta ülkelerinin yardımına ihtiyaç olduğunu” beyan etmişti¹⁴⁵.

Bir taraftan Avrupa efkarını Türklük aleyhine çevirmek maksadıyla vaveyla koparan Ermeniler, diğer taraftan da İslamlara zulüm ve cefa etmekteydiler. Mayıs 1919’da Nahçıvan havalisine giren Ermenilerin Müslümanlara karşı vahşice muamelesi üzerine Osmanlı 3. Ordu Müfettişliğinden Erzurum vilayetine gönderilen 15.06.1919 tarihli telgrafta şöyle denilmekteydi:

“Culfa ve Nahçıvan taraflarındaki Ermeniler islamlara karşı son derece gaddar ve hain olarak davranmakta ve islamların silahlarını toplamak için şiddet göstermekte imişler. Fakat hiç muvaffak olamıyorlarmış. Müsellah islam gençleri makineli tüfekleri dahi olduğu halde dağlara çıkarak çete muharebatı yapıyormuş....”¹⁴⁶

Karargahını Erzurum’da kuran 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa da Beyazıt Mevkii Kumandanlığı ve 11. Fırka Kumandanlığı’na yazdığı 1.07.1919 tarihli telgrafında aşağıdaki tavsiyelerde bulunmuştu:

“Ermenilerin Nahçıvan havalisinde tatbiki başladıkları mezalim, son günlerini gördüklerinden kudurmuşçasına hareketleri neticesidir. Binaenaleyh Ermeniler aklı başında olanlarına Şuşa ve Gerus’a gelen ve içlerinde Ermenilerinde bulunduğu haber verilen kuvvetlerle Ermenileri uzlaştırmak yönünü, Nahçıvan’ın akıllı insanları teklif ve tavassut ederlerse vakit kazanırlar, pek faydalı olur. Fakat her nevi anlaşmanın esası, silah teslim etmemek ve kuvvetli mevzileri bırakmamak olmalıdır.”¹⁴⁷

¹⁴⁵ Asker Abdullayev, Ermenistan’ın Azerbaycan’a Karşı Tecavüzkarlık Siyaseti Tarihinden, Bakü 1995, s.53.

¹⁴⁶ Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri (Der:Nimet Arsan), Ankara 1964, s.32.

¹⁴⁷ Karabekir, a.g.e., s.60-61.

Kazım Paşa'nın talimatı ile 17/18 Temmuz gecesi Piyade yüzbaşı Halil, Asteğmen Osman Nuri, Asteğmen Edip ve Topçu Mülazım-ı Evvel Naci efendiler, 7 fedai erle beraber Beyazıt Garnizonu'ndan hareket etmilerdi. Bu küçük birlik, vazifelerini mükemmelen yapıp, Ermenilerin imha olunmasında büyük fedakarlıklar göstermişti. Azerbaycan hükümetinin Nahçıvan'daki geçici genaral-gubernatörü Samet Bey Cemlinski 3.09.1919 tarihli mektubunda gösterilen yardıma karşılık olarak şükranlarını Kazım Paşa'ya şu şekilde ifade etmiştir:

“...Ordubad'dan Vedibasar'a kadar habis Ermeni zulmü altında inleyen müslümanları kurtarmak ve muavenete şıtab olmak üzere gönderdiğiniz zabıt ve efrada binlerce teşekkür eder ve Cenab-ı Allah'ın daimi surette kalplerinizi ve kaffe-i islamın bu dünyada tenvir ile müşerref olmasını Cenab-ı Allah'tan dualar eylerim...”¹⁴⁸

Maattessüf, Azerbaycan temsilcisi ile Türk subayları arasında ortaya çıkan anlaşmazlık gelecekte bölge halkına da yansımış olacaktı. Halk kendilerini kurtaranların, tahakkümü var, diye bunları istememeye kalkışmıştı. Mevcut kaostan yararlanan Ermeniler, Kasım ve Aralık aylarında taarruzlarına yeniden başlamışlardı. Halil Bey ve Kelbeli Han'ın silahlı kuvvetleri Ermenilere karşı direnemeyerek geri çekilmek zorunda kalmıştı¹⁴⁹. Nahçıvan Milli birliklerinin Bazarçay ve Mezre yakınlarındaki operasyonları da sonuçsuz kalmıştı. Taşnakların bitip tükenmeyen baskınları sonucu Temmuz 1920'de Vedi ahalisi Şerur'a, oradan da Şahtahtı tarafına kaçmıştı. Şerur ahalisi bu bölgeyi daha önceden terk etmişti. Şahtahtı'nda karargah kurup Taşnakların önünü kesmek

¹⁴⁸ Aynı eser, s.305-306.

¹⁴⁹ Hacıyev, a.g.e., s. 98.

isteyen Kelbeli Han, halkın panikleyip cepheden kaçtığını görünce, o da Nahçıvan'a geri çekilmek zorunda kalmıştı¹⁵⁰.

Ermeni hükümeti Şerur'un boşaltılan Türk köylerine Ermeni ahalisini yerleştiriyordu. Böylece, bu topraklara Ermenileri yerleştirmekle ileride arazi meselesinin çözümünde etkili olabilecek nüfus yapısını kendi lehlerine çevirmek idi¹⁵¹.

Azerbaycan'ın birçok bölgelerinde özellikle İrevan guberniyasının Nahçıvan ve Zengezor kazalarında Taşnakların yaptığı vahşiliği Ermeni yazarlarından A.Lalayan da tasdik ediyor ve bu konu hakkında şunları söylüyordu:

“Andranik, Amazans ve başkalarının başkanlığı altındaki Taşnak birlikleri Türk kadın ve uşaklarının, ihtiyar ve gençlerinin mahvedilmesinde baş rolü oynamışlardı. Taşnak birlikleri tarafından zabtolunmuş köyler, canlı insanlardan “azat edilmiş” ve tanınmaz hale getirilmiş cesetlerle dolu harabeye çevrilmişlerdi.”¹⁵²

Ermeni vahşeti karşısında aciz kalan halk umutlarını yine kardeş Türk ordusunun hareketına ve Kızıl Ordu'nun gelişine bağlamış bulunuyordu. 30 Nisan 1920'de Sovyet Azerbaycanı Hariciye Komiseri'nin muavini M.D.Hüseynov'un Taşnak hükümetine gönderdiği notada:

“Azerbaycan Sovyet hükümeti Azerbaycan namına mevadd-ı atiyenin icrasını Ermenistan hükümetinden talep eyler. Karabağ ve Zengezor mıntıklarının Ermeni askerinden tahliyesi: Ermeni askerinin Ermenistan hudutlarına kadar çekilmesi, İslamların katliamına nihayet verilmesi. Aksi

¹⁵⁰ Aliyev, a.g.e., s.21.

¹⁵¹ Komünist, nr.87, 13 Ağustos 1920, s.1.

takdirde Azerbaycan, Ermenistan hükümetine kendisini muharip addetmek mecburiyetindedir. Bu mevadda üç gün zarfında cevap verilecektir”¹⁵³ denilmekteydi.

Sovyet Azerbaycan'ın notasına cevap olarak Taşnak Ermeni birlikleri Nahçıvan eyaletini Azerbaycan'dan ayırmak için yeniden taarruza geçmişlerdi. Ermeni vahşiliği sınır tanımıyordu. Bakü'de Rusça yayınlanan Komünist gazetesi 15 Ekim 1920 tarihli sayısında Taşnakların Nahçıvan Zengibasar bölgelerindeki cinayetlerini şöyle anlatıyordu:

“1920 Yılı Haziran'ından itibaren Zengibasar-Culfa hattı boyunca Taşnaklar hücumu geçip Şahtahtı mıntikasını zabtetmişlerdi. Ermeni işgalinin getirdiği dehşetleri bir daha yaşamak istemeyen yerli halk tüm mallarını ve mülklerini bırakıp İran sınırına kaçmışlardı. Şimdi İran arazisinde 160 bin evsiz soydaşımız bulunmaktadır. Ermeni Taşnaklarının vahşeti sonucu Zengibasar'da 48 köy yerle bir edilmişti. Vedibasar'da 118, Daralegez'de 74, Şerur ve Şahtahtı'nda ise 76 köy yakılmış, 50 binden çok hayvan Ermenistan'a götürülmüştür. Halkın tüm ihtiyatı olan buğday ve pirince Ermeniler tarafından el konulmuştur. Zengibasar bölgesinden 18 genç kız ve kadın tacize uğrayıp, 400 çocuk dövülüp, 100 kişi ise ateş sonucu hayatlarını kaybetmişti. Ermeni zulmünden kaçarken Aras nehrini geçmek isteyen 816 kişi boğulmuştur. Vedibasar bölgesinde ise, 900 kişi vahşet sonucu hayatını kaybetmiş, 6 kadın tacize uğramış, 300 çocuk dövülmüştür. Şerur bölgesinde hasta yatan 810 kişi ağır işkenceye maruz kalmış, 222 kişi öldürülmüş, 114 kadın Ermenistan'a götürülmüştür. Şahtahtı bölgesinde ise 3 kadın tacize uğramış, 35 çocuk dövülmüş, 31 kişi ihtiyar ve hasta işkenceye maruz kalmıştır...”¹⁵⁴

¹⁵² Abdullayev, a.g.e., s.38.

¹⁵³ Sait Sadıkov, a.g.e., s.29; Karabekir, a.g.e., s.683.

¹⁵⁴ Komünist, nr.138, 15 Ekim 1920, s.2.

Ermeni saldırıları karşısında çaresiz kalan Nahçıvan halkı 13 Mayıs 1920'de Kazım Karabekir Paşa'ya müracaatta bulunuyordu:

“Nahçıvan ve havalisinde yaşayan yarım milyona yakın Türklerin aşağıda imzaları olan biz vekilleri zat-ı alinize şu maruzatta bulunuyoruz: İslam düşmanları dört seneden beri bizim hukuk, ırz, namusumuzu pay-ı mal etmek istedikleri şimdiye kadar vaki olan olaylarla sabittir. Fakat biz kendi hukukumuzu, ırz ve namusumuzu şimdiye kadar kimsesiz, tek başımıza yalnız Cenab-ı Hakka dayanarak kanımızla, malımızla müdafaa ettik. Son zamanlarda düşmanımız olan İngilizler sevgili Halifemizi esir ve başkentlerini işgal etmekle bütün İslam dünyasına haince fikirlerini ıspat ettiler. Binaenaleyh düşmanlarımızın zalim maksatlarına yalnız Nahçıvan ve havalisi hedef olmadığı anlaşıldı. Allaha şükür biz ordumuza sizin gibi öz milletimizi onun ile ittifak eden Azerbaycan ve Rusya şura hükümetlerinin kuvvetleri bize yardıma gelebilmeleri için pek çok engelleri aşmaları lazımdır. Bu engelleri ortadan kaldırmak için belki belli bir zamana ihtiyacı vardır. Halbuki yanı başımızda Beyazıt'ta toplanan kuvvetin Nahçıvan ve havalisine girmesine hiçbir engel yokken Beyazıt'ta durması bizim de burada şimdiye kadar olduğu gibi yine tek başına kalmamız bizi dilhun etmektedir. Biz de mazlum, Müslüman ve Türk'üz. Bizi sizden ayıran kuvvet nedir bilmiyoruz. Binaenaleyh yarım milyon nüfus size arz-ı feryad ediyor ki, Beyazıt'ta toplanan kuvvetin ya hepsi veyahut bir kısmı bizim içimize gelip şimdiye kadar hukuk ve namusumuzu müdafaa için döktüğümüz sel gibi kanların boşa gitmediğini ve milletimizin arzularına kavuşmak sizin yardımınızla mümkün olacaktır.”¹⁵⁵

Bölgenin Müslüman halkını Ermeni soykırımından kurtarmak için Türk Ordusu Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir Paşa, Haziran ayının sonunda Beyazıt garnizonunun dokuz bin neferlik askerinin Cavit Bey komutası altında Nahçıvan'a hareket etmesi emrini vermişti. 2 Temmuz'da Nahçıvan-Şahtahtı

yolunu tutan Türk Ordusu, Gerus'ta yerleşen XI. Kızıl Ordu komutanlığına Taşnaklara karşı birlikte hareket etmeyi teklif etmişti¹⁵⁶. Kazım Paşa, Bakü'ye Halil Paşa'ya gönderdiği 23 Temmuz 1920 tarihli telgrafta da “Şark yolunun açılması için Azerbaycan'ın yeni ordusu ile Rus Bolşevik birliklerinin Nahçıvan havalisine derhal harekete geçip kendileri ile irtibat kurmaları gerektiği” hususuna değinmişti¹⁵⁷. Kazım Paşa'nın emriyle Veysel Bey komutasındaki Türk müfrezesi Şahtahtı'nda Ermeni birliklerini oyalamakla Kızıl Ordu'nun fazla kayba uğramaksızın Nahçıvan'a dahil olmasını sağlayacaktı¹⁵⁸. Fakat Nahçıvan'lıların talihine lakayıt kalan Kızıl Ordu, Müslüman-Ermeni düşmanlığında şimdilik tarafsız kalmayı uygun görüyordu. Kızıl Ordunun olaylara karşı lakayıt kalışının Azerbaycan Bolşeviklerini de memnun etmediği Rusya Komünist Partisi Merkezi Komitesi'ne gönderilen 10 Temmuz 1920 tarihli telgraftan da anlaşılmaktadır, telgrafta:

“Karabağ ve Zengezor bölgelerinde Ermeni vahşetinin önünü almakta Kızıl Ordu geç kalırsa, Müslüman halk bunu Sovyetlerin ihaneti gibi değerlendirip yeni rejime itimadını kaybedebilir”¹⁵⁹ denmekteydi.

Azerbaycan komünistlerinin inadı ve Türk Ordusu'nun hareketlerinin artması Kızıl Ordu birliklerini de harekete geçirmiş ve Kotlyayev ve Sturnov'un komutanlığı altındaki askeri birliğin 27 Temmuz tarihinde Nahçıvan şehrine girmesini sağlamıştı¹⁶⁰.

Kızıl Ordu'nun Nahçıvan'a dahil olması Güney Azerbaycan'da bulunan A.Şadlinski ve onun taburunun ana yurda dönmesine sebep olmuştur. Ekim 1920'de “Kızıl Tabur” Ezneburd-Karabağlar dağ etekleri yolu ile hareket edip

¹⁵⁵ Karabekir, a.g.e., s.737.

¹⁵⁶ Hacıyev, a.g.e., s.113.

¹⁵⁷ Karabekir, a.g.e., s.786.

¹⁵⁸ Aynı eser, s.787.

¹⁵⁹ Nariman Narimanov, *İzbranniye Proizvedeniya*, C. II., Bakü, 1989, s.311.

¹⁶⁰ Hacıyev, a.g.e., s.113.

Arasdöyən-Çanakçı istikametinde ilerleyen Kızıl Ordu birlikleri ile birleşerek Kasım ayında Şahtahtı, Hoy ve Şerur kazalarını Taşnaklardan temizlemişti¹⁶¹.

Ermenistan'da Sovyet iktidarının kuruluşunda da, 1921 yılı Şubat ayında Taşnak ayaklanmasının yatıştırılmasında da A.Şadlinski ve "Kızıl Tabur"un rolü büyük olmuştur.

Hülasa, Taşnak Ermenistan'ının 1918-1920 yıllarında Nahçıvan'ın Müslüman Türk halkına karşı yürüttüğü tecavüzkar siyaseti boşa çıkmıştı. Bunu 1923 yılında Ermenistan'ın ilk başbakanı O. Kaçaznuni'de itiraf etmiştir: "Müslüman Nahçıvan'ı ve Şerur'da idari tedbirlerle kaide-kanun uygulamayı başaramadık. Silaha el atmağa, ordu yürütmeye, dağıtmağa ve soykırım yapmağa mecbur olduk. Vedibasar, Şerur, Nahçıvan gibi mühim yerlerde hakimiyetimizi silah gücü ile bile gerçekleştiremedik. Sonunda mağlup olup geri çekildik."¹⁶²

E - Azerbaycan ve Nahçıvan'da Sovyet İktidarının Tesisi

Eylül 1919'da Anadolu Kurtuluş Hareketinin yabancı devletlerden hiç birisiyle ne borç, ne de yardım imkan ve ihtimalinin bulunmaması üzerine, Sovyet Rusya'dan askeri yardım sağlamak için gizli bir görevle Mustafa Kemal tarafından Bakü'ye gönderilen Halil Paşa'ya verilen en önemli vazife, Anadolu ve Azerbaycan arasındaki koridoru açık tutmak idi. Bolşevik yardımının ulaşabileceği en kolay yol Azerbaycan-Nahçıvan toprakları idi. Bunun için Ermeniler tarafından işgal edilen Zengezor engelini, Karabekir Paşanın da ifade ettiği gibi "Türkiyenin selameti" için kaldırılması gerekiyordu¹⁶³. O dönemde batılı güçlerin bölgeyi himaye etme konusundaki isteksizlikleri karşısında Azerbaycan, güvenlik arayışı içinde, kendisi gibi zayıf olan komşu devletlerle ilişkilerini güçlendirme çabasıındaydı. 9 Ağustos 1919'da imzalanan İran-İngiliz

¹⁶¹ Aliyev, a.g.e., s.25.

¹⁶² Köçerli, a.g.e., s.327.

antlaşmasının, İrandaki Kaçar iktidarını İngiliz himayesine sokması, Bakü hükümetinin dolambaçlı yoldan tekrar İngiliz koruması altına girmesi için, bir fırsat olarak değerlendirilmişti. Azerbaycan devletinin varlığını sürdürmek açısından İran ile birleşme politikasına bile yöneltmişti. Gerçekte zayıf bir İran ile birleşmeyi düşünmeyen Azerbaycan hükümetinin esas amacı İngiltere'den İran'ın gördüğü yardımın aynısını almak idi. Bölgesel işbirliğin aktif savunucusu olan Azerbaycan, Bolşevik tehlikesine karşı üç Transkafkas devletinin ortak çıkarlarını korumak için diplomatik girişimlerini de sürdürerek bir seri konferans düzenlenmesi için çaba sarfetmişti ¹⁶⁴.

Azerbaycan hükümetinin bu tutumu, Bakü'de bulunan Halil Paşa ve Fuat Sabit'in başını çektiği Türk efkarı tarafından yanlış değerlendirilip Heyet-i Temsiliye'ye rapor ediliyordu:

“Azerbaycan bir taraftan İngiliz siyaseti takip etmekle beraber bir taraftan da Zengezor Ermenileri İslam köylerini tahrip ve Kars, Şüregel taraflarında katliama devam etmektedirler. Azerbaycan hükümeti bütün bunlara karşı Ermenileri konferansa çağdırmaktan başka bir şey yapmıyor ve Evliye-i Selasenin kendi vesayeti altında Maveray-ı Kafkas Konfederasyonu'na girmesi şartını kabul ettiğini ileri süren Azerbaycan hükümeti bugün Batum'un Gürcistan'a ilhakını kabul ediyordu ve bütün bunlar Azerbaycan'ı idare eden Müsavat Fırkası'nın İngilizler'den emir almakta olduğunu gösteriyordu. İngilizler Kuzey Kafkasya'da da Bolşeviklere karşı hareket edilmesi için tahriklerde bulunurlardı. Azerbaycan hükümeti şimdiye kadar Kuzey Kafkasya'ya kayıtsız ve şartsız yapmakta olduğu yardımı ilk olarak Bolşeviklerle birlikte çalışmamak ve Sovyet esasını kabul etmemek şartıyla yapıyordu...”¹⁶⁵

¹⁶³ Karabekir, a.g.e., s.619.

¹⁶⁴ Tadeusz Swietochowski, Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı (1905-1920), İstanbul 1988, s.209-210.

¹⁶⁵ Karabekir, a.g.e., s.489-490.

Azerbaycan hükümetini Türk subaylarını kaçırmakla, Kars'ı Misak-ı Milli sınırlarından koparıp Kafkas hükümeti kurdurmakla, Bolşeviklere karşı İngiltere'den asker getirtmekle, Türkiye'ye yardım konusunda lakayt kalmakla suçlayan bu gibi iftira ve yanlışlarla dolu raporlar, Heyet-i Temsiliye ile Azerbaycan hükümetinin arasını soğutmuş ve tarafların birbirine karşı güvenini kaybettirmişti.

Anadolu'da mevcut olan iki başlı hakimiyet, (İstanbul'daki Müttefik yanlısı Saltanat idaresi ve Doğu ve Orta Anadolu'daki Mustafa Kemal'in önderliği altındaki hareket) Bakü hükümetini karmaşık bir ilişki içine sürüklemekte idi. Gerek Transkafkasya'daki ve gerekse Anadolu'daki Türkler, Azerbaycan hükümetinin nazik diplomatik durumunu pek de dikkate almıyorlardı¹⁶⁶. Burada dikkatten kaçırılmaması gereken bir nokta vardır. Rusya-Türkiye yakınlaşması, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin devlet menfaatlerine ters geliyordu. Bolşevik Rusya'ya karşı İtilaf devletlerinin birinin himayeciliği sayesinde direnebileceğini düşünen Azerbaycan hükümetinin aksine, Türkiye Batı emperyalistlerine düşman bir rejimin Azerbaycan'da iktidarda olmasını istiyordu. Türkiye Kafkas sınırlarını emniyet altına almak için Rusya'nın güneye doğru ilerlemesini destekler bir politika izliyordu. Azerbaycan'ın bağımsızlığının Müttefik devletler tarafından tanınmasını ilk önceleri destekleyen Mustafa Kemal, Kafkas devletlerinin İngiltere'nin oluru ile Rusya ve Anadolu arasında bir set oluşturmak teşebbüsü karşısında şu öneriyi sunuyordu:

“Doğu cephesinde resmi ve gayri resmi seferberlik yaparak Kafkas seddini arkadan yıkacak hareketlere başlamak, yeni Kafkas hükümetleriyle ve bilhassa Azerbaycan, Dağıstan gibi islam hükümetleriyle acilen temasa geçerek İtilaf planına karşı kararlarını ve vaziyetlerini anlamak. Kafkas milletleri bize set olmaya karar verirlerse taarruz hareketimizi birleştirmek için Bolşeviklerle

¹⁶⁶ Swietochowski, a.g.e., s.215.

anlaşmak ve dahilen milli teşkilatlanmayı son derecede genişleterek takviye ve silah ve cephane ve malzememizi vermemek için silah kullanmak demektir...”¹⁶⁷

Bu tavır, geçmişte Azerbaycan’ın Rusya’dan bağımsızlaşma hareketinde Türkiye’yi doğal müttefiki olarak görmesine izin veren geleneksel siyasetin ani bir şekilde nasıl tersine döndüğünü gösteriyordu. Pan-Türkizm siyaseti Rusya ile düşünülen dostluğu zedeleyebileceği gibi, “Önce Türkiye” düşüncesine dayanan milliyetçilik prensibi ile de çelişiyordu. Mustafa Kemal ve yandaşları er veya geç Azerbaycan’ın Bolşevik yönetimi altına gireceğini düşündüğünden, bölgede bulunan Türklerin Azerbaycan Cumhuriyeti’nin yıkımına yol açacak faaliyetlerini durdurmak için hiçbir çaba sarfetmemişlerdi¹⁶⁸.

18 Nisan 1920’de Kazım Karabekir Paşa’nın Mustafa Kemal’e sunduğu önergede Bakü’ye aşağıdaki talimatla bir askeri heyetin gönderilmesi istenmektedir:

1-Emperyalistlere karşı ve bunların boyundurukları altındaki milletleri kurtarmak için Bolşeviklerle işbirliği yapılacaktır.

2-Bolşevikler, Gürcistan’ın da Bolşevik ittifakına dahil olması ve içlerindeki İngiliz kuvvetlerini çıkarmak üzere bunlar aleyhine harekate başlamasını temin ederse, Türkiye hükümeti de Taşnak Ermeni hükümeti üzerine askeri hareket icrasını ve Azerbaycan’a Bolşevik esasları ve amalini kabul ettirmeyi taahhüt edecek.

Bu öneri Ankara’da ufak tefek değişikliklerle tasvip edilmişti. Kazım Karabekir, 26 Nisan’da Bakü’ye gidecek bir heyeti yola çıkarmıştı. Fakat 27 Nisan’da Ruslar Azerbaycan’ı işgal etmişlerdi. Türkiye tarafı bu işgal olayını ancak 1 Mayıs 1920 tarihinde öğrenebilmişti. Bu olay meydana geldiğinde Batum’daki İngilizler Batum-Bakü yolunu kapatmışlardı. Türk heyeti Bakü’ye

¹⁶⁷ Karabekir, a.g.e., s.435.

¹⁶⁸ Swietochowski, aynı yer.

ulaşma imkanlarının ortadan kalkması üzerine 8 Mayıs'ta Novorosisk üzerinden Moskova'ya gitmişti. Anlaşılan o ki, Karabekir Paşa heyete verdiği talimata Mustafa Kemal'in imzasını koymuş ve bir de Misak-ı Milli sureti eklemişti¹⁶⁹.

Sovyet tarihçileri tarafından Lenin'e gönderildiği iddia edilen ve Atatürk'e atfolunan bu mektubun gerçekliği tarihen belgelenememişti. Prof. Akdes Nimet Kurat, Türk Tarih Kurumu'nun VII. Kongresinde Mustafa Kemal Paşanın Misak-ı Milli ilkelerine aykırı olan böyle bir mektubu asla imzalamayacağı hususuna özellikle değinmiştir¹⁷⁰.

Nisan 1920'de RKP'nin Kafkas Komitesi Moskova'nın kesinlikle karşı olduğunu bilse de, Azerbaycan'dan geçip Türkiye'ye gidecek olan XI. Kızıl Ordu'ya Halil Paşa'nın komutan tayin olunması hakkında hiçbir hukuki esası olmayan bir karar kabul etmişti. M.E.Resultzade Bolşeviklerle işbirliği yapan Halil Paşa ve adamlarını uyararak demişti ki: "Bu işi yapmayın, bizi öz halimize bırakın, yüzyıldan beri esareti altında olduğumuz Ruslar'ı biz daha iyi tanıyoruz, onlar hile ile gelip bizi ezecekler."

Bolşevikler halkı kandırmak ve asıl niyetlerini gizlemek için silahlı birliklerin çoğuna Türk subaylarını kumandan olarak tayin etmişlerdi. Bakü'de bulunan gönüllü Azerilerden teşkil edilmiş ve bütün subayları Türk olan "Yardım Alayı", 7. Piyade Alayı da Azerbaycan hükümetine ihanet etmişlerdi¹⁷¹.

S.M.Kirov ve G.K. Orconikidze'nin Lenin'e çektikleri telgrafta da, Bakü'de Müsavat hükümetinin devrilmesinde Kızıl Türk askerlerinin yardımından söz ediliyor, demiryolu istasyonunu kontrol altında bulunduran

¹⁶⁹ Hikmet Bayur, *Kurtuluş Savaşında Atatürk'ün Dış Siyaseti*, (Cumhuriyetin 50. Yıldönümü seminerinden ayrı basım), Ankara 1975, s.127.

¹⁷⁰ Tafsilat için bkz., Akdes Nimet Kurat, "Sovyetler Tarafından Mustafa Kemal Paşa'ya Atfedilen, Aslında Mevcut Olmayan, 26 Nisan 1920 tarihli Mektuba Dair", *Türk Kültürü*, sayı:99 (1971), s.189-193.

¹⁷¹ Tahir Kafarov, *Azerbaycan Tarihi (1920-1991)*, Bakü 1999, s. 9.

Türklerin sayesinde devrilen hükümet üyelerinin şehri terketmesinin engellendiği kaydediliyordu¹⁷².

Türk araştırmacılarından Selahattin Tansel, Salahi Sonyel, Aclan Sayılkan, Doğan Avcıoğlu¹⁷³ ve başkaları eserlerinde Sovyet ordusunun Türklerin yardımı ile Azerbaycan'ı işgal ettiği fikrini ileri sürmektedirler. Moskova'ya giden Türk heyeti arasında yer alan Dr. Rıza Nur "Hayat ve hatıratım" kitabında bu konuya şu şekilde değinmektedir:

"Azeriler bir şeyden acı acı şikayet ediyorlar. Bunu söylerken adeta ağlıyorlar. Her kimle görüştümse bunu söyledi: "Bizi siz vücüda getirdiniz. Sonra da siz boğazladınız." İzah ediyorlar: Vaktiyle Türk ordusu geldi. Bize istiklal verdi. Sonra Halil Paşa bizi Türkiye böyle istiyor, Ruslar geçip Türkiye'ye yardım edeceklerdir. Kandırıp müdafaa ettirmeksizin Rusları buraya soktu. Ordumuz vardı. Müdafaa edecektik. Ettirmedi. İşte yeniden Rusya boyunduruğuna düştük.

Bu feci bir şey. Bir büyük milli ihanet! Vahim bir tarihi cinayet. Bunu bilmiyordum. Beni dehşet kapladı. Evvela bir Türk milletinin hayatına kastedilmiş, onların tabirince boğazlanmış, sonra bunu yapan Türkiyeli bir Türk ve Türkiye namına yapmış. Bize ne pis leke. Belki de Azeriler müdafaada muvaffak olamayıp, Ruslara mağlup olurlardı. Yine vatanları istila altına girerdi. Fakat harp edip vazifelerini yaparlardı. Belki de muvaffak olup istiklallerini muhafaza ederlerdi..."¹⁷⁴

¹⁷² Velikiy Oktyabr i Turçiya, Tiflis 1982, s.13'den A.N. Heyfets, Sovetskaya Rosiya i Sopredelniye Stranı Vostoka v Godı Grajdanskoy Voynı (1919-1920), Moskova 1964, s.108-109.

¹⁷³ Selahettin Tansel, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, C. III, İstanbul 1991, s. 251; Sonyel, a.g.e., s. 59-60; Aclan Sayılkan, Solun 94 Yılı (1871-1965), Ankara 1967, s. 98 ve s.149-153; Doğan Avcıoğlu, Milli Kurtuluş Tarihi (1838-1995), C. II, İstanbul 1974, s. 451- 453.

¹⁷⁴ Rıza Nur, Hayat ve Hatıratım, C.III., İstanbul 1968, s.750-751.

Azerbaycan Milliyetçi hükümetini halkın gözünden düşürmek için her türlü vasıtaya el atan Bolşevikler, bu hükümetin halkın iradesi ile değil, Osmanlı Milliyetçileri ve İngiliz emperyalistlerinin isteği üzerine kurulduğunu iddia ediyorlardı. Bazı Sovyet tarihçileri de bu iddiaya katılarak Kızıl Ordu'nun faaliyetine haklılık kazandırmak istiyorlardı. Sadece bir örnek göstererek bu fikrin objektiflikten çok uzak olduğunu belirtmek isterim:

8 Ağustos 1919 akşamı Batum'daki cezaevinden firar eden Nuri Paşa'nın başına İngilizler 1 milyon ruble ödül koymuşlardı. Nuri Paşa ise Bakü hükümetine sığınmıştı. İngilizlerin bütün baskılarına rağmen Azerbaycan hükümeti onu teslim etmemiş¹⁷⁵ ve İngiliz isteklerine, "misafir bulundurmaya hakkı olmayan bir istiklali istemeyiz" cevabıyla karşılık vermişti¹⁷⁶. Bu olay bir kez daha, Doğu İslam aleminin ilk Demokratik Türk Cumhuriyeti'nin gerektiği takdirde devlet menfaatlerinin İngiliz desteğine ihtiyacı olmasına rağmen kendi iradesini ortaya koyup müstakil hareket edebileceğinin bir göstergesidir.

Sovyet Rusyası'nın da desteğini alan Himmetçi Bolşevikler, 27 Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan parlamentosuna hakimiyetin Komünistlere iade edilmesi hakkında ultimatoma vermişlerdi. Himmetçi Bolşeviklerin ultimatomu M.E.Resulzade ile "Himmet" fraksiyonunun başkanı A.H.Karayev arasında sert bir diyaloga neden olur. Resulzade'nin alay edencesine söylediği şu sözler; "Ali Haydar, geç tez öz yoldaşların seni kurşuna dizdiğinde, beni hatırlarsın ve bu sözlerimi yadına salarsın"¹⁷⁷, gerçekte Azerbaycan komünistlerinin akıbetinin habercisi idi. Nitekim, Azerbaycan'ı Sovyetleştirerek Proleter İnkılabının kanatları altında refaha kavuşacağını sanan bu Milli Bolşeviklerin sonu da Azerbaycan devletinin akıbeti gibi acı olmuştu. Sovyet Azerbaycan'ı bağımsızlığını kaybetmiş, Moskova'dan idare olunan bir eyalet haline dönüştürülmüş ve onun kurucuları sayılan Milli komünistler ise ya "vatan haini"

¹⁷⁵ Bilal N.Şimşir, *Malta Sürgünleri*, İstanbul 1976, s.140-141.

¹⁷⁶ Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, İstanbul 1990, s.101.

damgasını yiyip kurşuna dizilmiş, ya da Narimanov gibi Merkez tarafından “hasta” adıyla ortadan kaldırılmıştı.

Azerbaycan’da mevcut psikolojik durum Kızıl Ordu’nun ciddi bir direnişle karşılaşmadan hızla ilerlemesini sağlamıştı. Ahalinin büyük bir kısmı savaştan, özellikle Ermeni tecavüzünden ve siyasi çekişmeden bıkmıştı. Bolşevik Rusya’ya karşı direnmenin manasız olduğuna inananlar, Sovyet iktidarında da Azerbaycan’ın bağımsızlığını koruyacağını sananlar, XI. Kızıl Ordu’nun Azerbaycan’dan geçip Türkiye’ye kan kardeşlerinin yardımına gideceğine emin olanlar, Bolşevik hakimiyetinin ilk günlerinde yanıldıklarını gördüler. Kızıl Ordu zaptettiği arazilerde istediği gibi davranıyor, ahalinin malına, ırzına geçiyordu. Bankalar, özel şirketler yağmalanıyor, karşı gelenler kurşuna diziliyordu. Yağmalanan servetin, altın ve gümüşün sayısı ve hesabı yoktu. O günlerde 300 milyon put petrol 750 bin put pamuk ve ipek karşılıksız Rusya’ya taşınmıştı¹⁷⁸.

30 Eylül 1920’de Rusya ve Azerbaycan Sovyetleri arasında savunma ve ekonomik konuları ihtiva eden bir antlaşma imzalandı. Anlaşmada, Azerbaycan Ordusu, ekonomi ve dış ticareti idare eden organlar, demiryolu, nakliyat, posta-telgraf ve techizat idareleri Rusya’nın denetimi altına geçiyordu. Petrol endüstrisini idare eden ve doğrudan Moskova’nın tabiliğinde bulunan “Azneftkom” teşkil olundu. Azneftkom’un başkanı Serebrovski, Azerbaycan hükümetini tanımıyordu. Hatta Narimanov, Azneftkom’u “Cumhuriyet içinde monarşi”, Serebrovski’yi ise “Kral” olarak adlandırmıştı¹⁷⁹. Sovyet Rusyası Azerbaycan’ın Bolşevikleştirilmesine rağmen hiçbir şekilde bağımsız olmasını kabullenemiyordu. Sovyet Azerbaycan’ının bağımsızlığı yalnız kağıt üzerinde kalmakta idi. Kasım 1920’de Rusya İnkılap Komitesinin Kafkas Bürosunun Bakü’deki toplantısına (Plenum) katılan Stalin, Azerbaycan’ın bağımsızlığı hakkında “bize Azerbaycan’ın bağımsızlığını haykırmak uygundur. Lakin sözün

¹⁷⁷ Manaf Süleymanov, *Eşittiklerim, Okuduklarım, Gördüklerim*, Bakü 1989, s.365.

¹⁷⁸ Kafarov, a.g.e., s.12; Resulzade, a.g.e., s.117.

¹⁷⁹ Kafarov, a.g.e., s.17-19.

asıl manasında komünistlerin komünistlerden ayrı olmaması mümkün değil” ifadelerini kullanmıştı¹⁸⁰.

Bolşevik istilacılarına karşı mücadeleyi sürdürmek için hala 28 Nisan 1920’de Bakü’de M.E.Resulzade’nin teşebbüsü ile gizli Mukavemet Komitesi teşkil olunmuştu. Teşkilatın illegal olarak anti Bolşevik yayın yapan “İstiklal” gazetesi yayınlanmaktaydı. Sovyetlere karşı halkın tepkisi bir çok yerlerde isyanlarla sonuçlanmıştı. 3 Mayıs 1920’de Şeki süvari Alayı bölgedeki Rus askerlerinin silahlarını ellerinden almış, Terter’de Azerbaycan ve Rus ordu birlikleri arasında direniş olayları baş göstermişti. En büyük isyan ise Mayıs’ın 23’ünde Gence’de meydana gelmişti. Burada Azerbaycan Ordusu Komutanlığına Kızıl Ordu subaylarının getirilmesi gerginliği daha da tırmandırmıştı. Azerbaycan birlikleri, Müslüman halkın desteği ile Gence’nin Ermenilerin yaşadığı kısım istisna olmak üzere şehri zaptetmişlerdi. Fakat milli birlikler şehri ellerinde fazla tutamamıştı. Kızıl Ordu’nun güçlü baskısı sonucu Mayıs’ın 31’inde isyan bastırılmıştı. Temmuz’un başlarında Nuha, Gökçay ve Kuba’da, 1921 yılı Ocak, Şubat aylarında ise Ordubad ve Şerur kazalarında da Bolşevik yönetimine karşı ayaklanmalar olmuştu¹⁸¹.

Bolşevik idaresine karşı yapılan en küçük itiraz bile cezasız kalmıyor, silah gücü ve kanla susturuluyordu. Umumiyetle, 1920 yılı Nisan’ından 1921 yılı Ağustos’una kadar Azerbaycan’da “Kızıl Terör” den 48 bin insan hayatını kaybetmişti, bunlardan çoğu da aydın zümreye mensup kişilerdi¹⁸².

Azerbaycan’ın merkezi Bolşevik nüfuzuna dahil edildikten sonra, Milli Komünistler Nahçıvan dahil uç bölgelerin de Sovyetleştirilmesine canatıyorlardı. Sovyet Azerbaycan’ı İnkılap Komitesinin üyesi A.H.Karayev 1920 yılı Mayıs ayında Nahçıvan halkına hitaben şöyle yazıyordu:

¹⁸⁰ Vahit Çırakzade, *İstiklal yollarında*, Bakü 1992, s.80.

¹⁸¹ Kafarov, a.g.e., s.33-40.

“Kırmızı askerler öz zaferli yürüyüşleriyle Nahçıvan fukarayı kasibesine imdada gidip oralarda emin amanlığı berkarar edip, asayişini temin etmelidir. İki yıl zahmet ve meşakkat çeken Zengezor, Nahçıvan, Ordubad fukarayı kasibeleri gerek asude nefes alıp cellatların pençesinden hilas olsunlar. Onlar da bizim gibi öz meşakkatini düzeltip hakimiyetlerine nail olsunlar.”¹⁸³

Ermeni tecavüzüne karşı tek cepheden harekete geçmek için Milli Şura istisna olmakla beraber, Nahçıvan’da bulunan bütün siyasi kuvvetler ilk başlarda iktidara Sovyetlerin gelmesine çalışmışlardı. Nahçıvan vilayetinde bütün askeri faaliyetler Kızıl Ordu ve Türk birliklerinin ortak kararı ile hayata geçiriliyordu. Demiryolu istasyonlarını Türk askeri kontrol ediyordu. Posta işlerini Hikmet Efendi adında bir Türk subayı yürütüyordu. Bir çok köy ve kasabalar Türkler tarafından kontrol altına alındığından onların izni olmadan hiç kimse Ermenistan’dan Nahçıvan arazisine geçemiyordu. Hırsızlığa, soyguna, ihanete ve başka cinayetlere karşı sert kanunlar konulmuştu.

Nahçıvan’da Sovyet iktidarının kuruluşundan sonra Ermeni tecavüzüne karşı mücadele eden Cafer Kulu Han, Rahim Han ve İskender Han’ın hizmetleri unutulmuş, bunlar gibi birçok Milli Şura’nın üyelerinin mallarına elkonulmuş, kendileri ya hapis, ya da sürgün edilmişlerdi. Nahçıvan İnkılap Komitesi’nin Ağustos ayı toplantısından sonra Sovyetleştirme sahasında ilk tedbirler görülmeye başlanmıştı. Yerli Sovyetlerin faaliyeti yeniden ihya edilmiş, topraklar millileştirilmiş, eski polis idareleri ortadan kaldırılmış ve göçmenlerin işi ile ciddi olarak meşgul olan özel bir komite teşkil edilmişti¹⁸⁴.

¹⁸² Çırakzade, a.g.e.,s.81.

¹⁸³ Ali İ. Aliyev, Nahçıvan’da Sovyet Hakimiyetinin Kurulması ve Mühkemlendirilmesi Üçünde Mübarize (1920-1921), Bakü 1960, s.19.

¹⁸⁴ Sait Sadıkov, a.g.e., s.35

10 Ağustos 1920'de Sovyet Rusya'sı ile Taşnak Ermenistanı arasında geçici olarak bir barış antlaşması imzalandı. Antlaşmaya göre Şahtahtı-Culfa demiryolu Ermenilerin kontrolü altında kalıyordu. Böylelikle Anadolu ile Azerbaycan sınır bağlantısı kesilmekteydi. Bu Ermeni antlaşması işinde, Rusya'nın ancak şu üç yönü düşünmüş olduklarını kabul etmek gerekir:

- 1) Ermenilere iyilik eder ve onları korur görünmekle Batı dünyasında kendi lehlerinde propaganda yapabilmek.
- 2) Türkiye ile Bolşevikleşmiş Azerbaycan arasında büyütülmüş ve Nahçıvan'dan geçen yolları da eline almış bir Ermenistan'ı bir duvar gibi bulundurmak.
- 3) Türkiye'nin de Ermenistan'a toprak vermesini isteyebilecek duruma gelmek.¹⁸⁵

O sırada Moskova'da bulunan Türk murahhaslarından Bekir Sami Bey, Rus Dış İşleri Bakanı Çiçerin'le antlaşma şartlarını ve yardım meselesini konuşmaktadır. Nahçıvan yolunun Ermenistan'a verilmesine Türk heyetinin itirazlarını da Rus Hariciye Komiseri'ne ileten Bekir Sami Bey'in tüm çabaları sonuçsuz kalıyordu. Çiçerin, Türkiye'nin de Rusya'nın yaptığı gibi, Ermenilere Doğu Anadolu'da Van, Muş ve Bitlis bölgelerinde toprak vermesini ister ve hazırlanan antlaşma ile ona bağlı yardımın ancak bu toprak bağıışı yapılırsa gerçekleşeceğini beyan eder. Bu mesaj üzerine Mustafa Kemal Paşa Bakanlar Kurulunda sert bir çıkış yapıp teklifi reddeder: "Biz bu topraklar için bu kadar kan döktük bunun için mi? Damat Ferit İzmir'i Yunanlılara veriyor. Biz Van'ı, Bitlis'i ve Muş'u Ermenilere nasıl veririz?"¹⁸⁶

Türk tarafının bu işte hiçbir taviz vermemesi üzerine o sıralarda doğu cephesi karargahına gelmiş olan Rus büyük elçisi Budu Mdivani, Ermenilere

¹⁸⁵ Hikmet Bayur, "Kuvayi Milliye Devrinde Atatürk'ün Dış Siyasa ile İlgili Bazı Görüş ve Davranışları", *Bellekten*, C.XX, sayı:80(1956), s.680.

Türkiye'den toprak vermek sorununun sırf bir yanlışlık eseri olduğunu söylemişti¹⁸⁷.

Bolşeviklerin lideri Lenin de, Türk delegesi Yusuf Kemal Tengirşek'e Ermeni antlaşması konusunda "Biz o antlaşmayı yapmakla, yanıldığımızı anladık, düzeltmeye çalışacağız. Biz düzeltmezsek, siz düzeltirsiniz"¹⁸⁸ diye, meselenin yakın bir zamanda çözüme kavuşturacaklarını vaadetmişti.

Taşnakların İtilaf devletleri ile olan ilişkileri Sovyet Rusya tarafından hoş karşılanmıyordu. Bolşeviklerin Kafkasya'yı yeniden Rusya'ya vermek yolunda karşılarına çıkabilecek en büyük engellerden biri hiç şüphesiz ki Batının himayesi altında bulunan Taşnak Ermenistan devletinin varlığı idi. Bolşevikler artık Ermeni faaliyetlerine dur demenin zamanının geldiğini anlamışlardı. Milletler Komiseri Stalin, komiserliğine bağlı bir Ermeni alt konseyi oluşturarak başına da Averagesov'u getiriyordu. Komitenin esas amacı Taşnaksutyun ve milliyetçi Ermenileri tespit edip tutuklamak ve Ermenilerin Rusya içinde faaliyet gösteren ne kadar dini, eğitsel ve siyasi örgüt ve dernekleri, varsa kapatmak idi¹⁸⁹.

Sovyet Azerbaycan'ı ile savaş durumunda, Menşevik Gürcistan ile ilişkilerin soğuk olduğu bir dönemde Bolşevik Rusya'nın da Taşnak rejimine karşı harekete geçmesi, Ermenistan'ın siyasi ve sosyal durumunu çok ağırlaştırmıştı. Açlık tehlikesini önlemek amacı ile ABD'ye un yardımı isteğinde bulunan Ermeni hükümeti, ülkede olağanüstü hal ilan ederek, 32 yaşın altındaki tüm erkek nüfusu silah altına almıştı¹⁹⁰. "Büyük Ermenistan" meselesinin Avrupa gündeminden yavaş yavaş düşmesi, Batı devletlerinin dahilinde ortaya çıkan

¹⁸⁶ Bayur, *Kurtuluş Savaşında Atatürk'ün Dış Siyaseti*, Ankara 1975, s.131-132.

¹⁸⁷ Bayur, *a.g.m.*, s.682.

¹⁸⁸ Yusuf Kemal Tengirşek, *Vatan hizmetinde*, Ankara 1981, s.157-158.

¹⁸⁹ Öke, *a.g.e.*, s.176.

¹⁹⁰ *Komünist*, nr.87, 13 Ağustos 1920, s.1.

siyasi ve sosyal patlamalar, Ararat hükümetini İtilaf devletlerinin yardımından da yoksun bırakıyordu. İtilaf emperyalistlerinin yardımından umudunu kesen Taşnak hükümeti bu kez Türkiye'ye meyletmeye başlıyordu. Taşnak gazetesi "Araç" 20 Kasım 1920 tarihli sayısında şunları yazıyordu: "Ermenistan'ın yalnız bir kurtuluş yolu vardır o da komşusu Türkiye ile genel bir antlaşma zemini bulmak. Eğer halkı yaşamak ve devleti de varlığını uzun sürede temin etmek istiyorsa, o Rus değil Türk yanlısı bir politika gütmelidir". Diğer bir gazete "Nor Hosk" ise, 26 Eylül 1920 tarihli sayısında, Ermenilerin uzun süre Avrupa ülkelerine yöneldiğinden, doğu halklarına, özellikle Türkiye'ye lakayıt kaldığını ve ona karşı yürütülen siyasete alet olduğunu, Ermenilerin siyasi bağımsızlığını koruma yolunun Rusya ve Türkiye ile yapılacak ittifaktan geçtiğini kaydeder¹⁹¹.

Taşnakların bu siyasi manevrası abes değildi. Fikirdaşlarının esas amacını "Araç" gazetesi bir sayısında şu şekilde ifade etmiştir: "Azerbaycan'da Sovyet hakimiyetini yıkmaya can atan anti Bolşevik unsurların dayanağı şüphesiz ki bugün Ermenistan'dan geçip Azerbaycan'a gitmeye can atan Türk Orduları olacaktır."¹⁹²

Ermenilerin bu art niyetinin arkasında da Büyük Ermenistan hülyasının yattığını iyi bilen Ankara Hükümeti, 8 Ekim 1920'de Ermenistan'a kendi şartlarını bildiriyordu:

- Ararat hükümeti Antanta himayesinde Türk halkına karşı yönelmiş Yunan-Ermeni ittifakından çekilecek
- Kafkasya hudutlarında müslüman Türk katliamını durduracak
- Türk-Ermeni sınırı milletlerin kendi kaderlerini tayin etmek esasına göre çizilecek

¹⁹¹ Ermenice gazetelerden naklen Musayev, a.g.e., s.336-337.

¹⁹² Ermenice Araç gazetesinden naklen, Sovyet Ermenistan'ın 40 yıllığı, Bakü 1960, s.32.

Bu şartların sağlanmasına Ermeni hükümetinin teminat verdiği takdirde Türkiye “komşu kavmin temami”i istiklal ve emniyetle gelişmesini sağlamak için vus’u dahilinde her türlü teslihat ibrazını ve kendi araçlarımızın izin verdiği ölçüde Ermenistan’ın iâşesine ve bu memlekette iktisadi hareketlerin normal haline dönmesine yardım edeceğini” taahhüt ediyordu¹⁹³.

Ermenilerin şartları kabul etmemesi üzerine Türk Ordusu harekete geçip onları mütareke imzalamaya mecbur etmişlerdi. 2 Aralık 1920 tarihinde Türkiye ve Taşnak Ermenistan’ı arasında imzalanmış olan Gümrü antlaşmasının ikinci maddesi Nahçıvan’la alakalı olup aşağıdaki şekilde idi:

“Kükü dağı (10282)-8022-Gamasur dağı (8160)-Kurtkulak köyü- Saat dağı (7868)-Arpaçay evleri (3080)-Kemerli dağı(6930)-Saraybulak (8071)-Ararat istasyonu-Aras ırmağı üzerinde Aşağı Karasu’nun döküldüğü yerden geçen çizginin güneyindeki (Nahçıvan, Şahtahtı, Şerur) bölgesinde daha sonra bir plebisitle saptanacak yönetim biçimine ve bu yönetimin kapsayacağı topraklara Ermenistan karışmayacak ve işbu bölgede şimdilik Türkiye koruyuculuğunda bir yerel yönetim kurulacaktır.”¹⁹⁴

Gümrü andlaşmasının imzalandığı sırada Kızıl Ordu birlikleri Kazakh-Kervansaray’ı zaptedip Taşnak hükümetinin düştüğünü ve Sovyetler’in yönetime el koyduğunu ilan etmişlerdi. Gümrü demiryolunu kontrol altında bulunduran Türk Ordusu Komutanlığı, 30 Kasım’da şehre Bolşeviklerin hakim olması ile, Ermenistan Sovyetleri’ni Ermeni halkının yegane temsilcisi olarak tanımıştı¹⁹⁵. Kazım Karabekir Paşa da kendi adına Dilican İnkılap Komitesi’ne bir tebrik mektubu göndermişti¹⁹⁶.

¹⁹³ Öke, a.g.e., s.173.

¹⁹⁴ İsmail Soysal, Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945), C. I., Ankara 1983, s.19-23.

¹⁹⁵ Komünist, nr.178, 2 Aralık 1920, s.1.

¹⁹⁶ Komünist, nr.180, 5 Aralık 1920, s.1.

Ermenistan'ın Sovyetleşmesinden sonra, 2 Aralık 1920 tarihinde Sovyet Rusya ile bu cumhuriyet arasında gizli bir anlaşma yapılmıştı. Anlaşmaya göre, İrevan guberniyası, Kars'ın bir kısmı, Zengezor kazası, Kazakh kazasının bir kısmı ve Tiflis guberniyasının bazı yerleri Sovyet Ermenistan'ının arazisi olarak kabul ediliyordu¹⁹⁷. Bu bölgelerin müslüman Türk halkının iradesini dikkate almaksızın Sovyet Rusya'nın bu iğrenç anlaşmaya imza atması, İtilaf devletlerinin Taşnak rejimine gösterdiği himayeciliğin bu kez Bolşevik Ermenistan'ına komünizm ittifakı adına Rusya'nın hayata geçireceğinden haber veriyordu. Stalin'in 9 Kasım 1920 tarihinde Bakü'de bulunduğu sırada Azerbaycan toprakları ile ilgili söylediği sözlerin altında çok şeyler yatıyordu:

“Zengezor'un ve Nahçıvan'ın kime ait olduğu konusunda şunu söyleyebilirim ki, bu arazileri şimdiki Taşnak hükümetine vermek olmaz. Lakin orada Sovyet hakimiyeti kurulursa bunu gerçekleştirmek mümkündür.”¹⁹⁸

Azerbaycan topraklarının Ermenistan'a verilmesinin yeni bir yolunu bulan Sovyet Rusya, bunu artık zorla değil, kardeşlik ittifakı adından Azerbaycan Bolşeviklerinin eliyle gerçekleştiriyordu. Azerbaycan İhtilal Komitesi Bakü Sovyetinin 1 Aralık 1920 tarihli toplantısında N.Narimanov Merkez'inde (Moskova) baskısı ile şu mealde bir beyannameyi onaylamaya sunuyordu:

“Azerbaycan Sovyet hükümeti emekçi Ermeni halkının Taşnaklara karşı verdiği mücadeleyi alkışlıyor. Antanta'nın oyuncakları olan müsavatchı ve taşnaklar, iki kardeş halkı Müslüman ve Ermeni halkını emperyalizmin aletine çevirip milli nefretin filizlenmesine sebep olmuşlardır. Bunun sonucu Karabağ, Zengezor, Nahçıvan gibi arazi meseleleri ortaya çıkmıştır ki, yüzlerce köy ve kasaba dağıtılmış, on binlerce insan telef olmuş, yüz binlerce vatandaş açlık ve sefaletle mahkum bırakılmıştı. Sovyet Azerbaycan'ı kardeş Ermeni halkının

¹⁹⁷ Dokumenti Vneşney Politiki SSSR, C. IV., Moskova 1960, s.711.

¹⁹⁸ Köçerli, a.g.e., s.285-286.

Taşnak hakimiyetine karşı verdiği mücadeleye göre iki halk arasında mevcut olan arazi meselelerine son koymaktadır. Bu tarihten itibaren Zengezor ve Nahçıvan kazaları Sovyet Ermenistan'ının ayrılmaz parçası olarak ilan edilmiştir. Yukarı Karabağ'ın emekçi köylülerine ise kendi mukadderatını tayin etme hakkı verilmiştir. Sovyet Azerbaycan'ı Zengezor arazisinde bulunan ordusunu geri çekiyor ve savaş faaliyetlerini durduruyor. Bunun dışında Sovyet Azerbaycan'ı yeraltı servetlerini (petrol, kerosin vs.) Sovyet Ermenistan'ın tam istifadesine sunmaktadır...

Yaşasın Sovyet Ermenistan'ı ve Azerbaycan emekçilerinin kardeşlik ittifakı!"¹⁹⁹

Azerbaycan halkını her zaman "kardeş ülke (Ermenistan) hakkında düşünmesi ve elinden gelen yardımı esirgememesi" gereksinimi karşısında bırakan hain idarecilerin sayesinde o dönemde Ermenistan'a 22.800 pud petrol, 1.300 pud benzin, 11.400 pud kerosin ve 44.000 pud tuz gönderilmişti²⁰⁰.

Azerbaycan komünistlerinin 1 Aralık 1920 tarihli malum beyanatının yanı sıra Ermeni sempatizanı V. Velibeyov'un Nahçıvan Fevkalade Komiseri olarak tayin edilmesi bölgede siyasi durumu daha da gerginleştirmişti. Nahçıvan halkı, Azerbaycan komünistlerinin bu kararını hem hayret hem de nefretle karşılıyordu. Halkın isteği Sovyet Azerbaycan'ının himayesinde müstakil bir idareye sahip olmaktı. Oysa şimdi onlar güvendikleri el ile Ermenistan'a peşkeş ediliyorlardı. Anti Sovyet akımının yükselmesi üzerine Azerbaycan Adliye Komiseri V. Şahtahtinski Aralık ayının 15'inde Nahçıvan'a gelip yerli halkla görüşmüştü. Şahtahtinski'nin demecinde bazı noktalar gerçekten çok önemli idi:

¹⁹⁹ **Komünist**, nr.178, 2 Aralık 1920, s.1.

²⁰⁰ Ş.Sadikov, **Zagafkasya Sovyet Respublikalarının Alakasına Dair (1920-1921)**, Bakü 1962, s.28-29.

“Azerbaycan sizi toprağınızla birlikte Ermenistan’a satmıştır, eğer ben Bakü’de olsaydım buna, katiyen izin vermezdim. Ben Azerbaycan İnkılap Komitesi’nin üyesi gibi Velibeyov’u görevinden alıp yanımda Bakü’ye götüreceğim. Siz toprağınızla birlikte kendi bağımsızlığınızı korumak istiyorsanız, burada güvenebileceğiniz tek kuvvet Türkiye Ordusu’dur. Halk bu ordunun etrafında birleşmelidir. Sizin bağımsızlığınızı ve toprağınızı yalnız onlar koruyacaklar ve sizi ağır felaketten kurtaracaklardır.”²⁰¹

Siyasi olayların gidişatını yakından takip eden Nahçıvan’daki Türk birliklerinin reisi Veysel Bey, 5 Ocak 1920’de Nahçıvan Fevkalade Komiserliği’ne “Ermenistan’la yapılan Gümrü antlaşmasına göre Türkiye hükümetinin Nahçıvan’da ordu bulundurmağa ve Nahçıvan halkının iradesine uygun Sovyet iktidarını savunmaya tam yetkili olduğu” hususunda bir nota gönderiyordu. Bundan iki gün sonra halkın büyük katılımı ile düzenlenen bir mitingde ise Veysel Bey, Nahçıvan’ı Türkiye’nin ayrılmaz parçası olarak ilan edip bu devletin koruyuculuğu altına geçtiğini, kendisinin de Fevkalade Komiser gibi tüm yetkileri elinde bulundurduğunu beyan ediyordu²⁰². Veysel Bey’in bu beyanatının altında yatan esas neden, bölgede kan dökülmesine engel olmaktı. Çünkü bu sıralar Nahçıvan halkı Bolşevik iktidarını devirmek için tam cephe almış durumda idi. Moskova görüşmelerinin başlayacağı bir zamanda bölgede Sovyet iktidarına yönelik herhangi bir hareket, yapılacak anlaşmayı olumsuz yönde etkileyebilirdi. Bunun için Veysel Bey bölgedeki anti Sovyet atmosferin büyük karışıklıklara dönüşmemesi için her türlü çabayı sarf etmişti. Türk tarafının tarafsızlık siyasetinin bir sonucudur ki, Sovyet iktidarı Nahçıvan’daki mevcudiyetini koruyabilmişti. Yoksa Veysel Bey’in de ifade ettiği gibi, Bolşevikleri temizlemek Nahçıvanlılar için iş denecek külfet değildi. Veysel Bey’in bu olumlu tavrına karşı, onu karşı devrimcilere arka çıkmakla suçlayan

²⁰¹ Musayev, a.g.e., s.339.

²⁰² Azerbaycan Komünisti, nr.11, Kasım 1990, s.72-73.

Bolşevik Komutanlığı, Türk müfrezesinden bölgeyi boşaltmasını talep etmişti. Veysel Bey hatıratında olaya şu şekilde değinmektedir:

“ Moskofların hedefleri bir an önce bizi Nahçıvan bölgesinden uzaklaştırmaktı. Biz Nahçıvan’ın bağımsızlığını istiyorduk. Onlar boğazına tırnaklarını geçirebilmek için uydurma bir komünist partisi yapmaktaydılar. Biz oradayken baskı ve zora başvuramıyorlardı. Zapt ve istiladan ibaret olan amaçlarını da her zaman olduğu gibi gizliyorlardı. Çünkü siyasetlerini açıkça savunamayacaklarını biliyorlardı. Bizim amacımız açıktı. Nahçıvan’ın bağımsızlığı. Bu bağımsızlık verilinceye kadar Ermeni saldırılarından çok Bolşevik zulmüne karşı halkın korunması gerekiyordu, ama buna imkan yoktu. Ermenilerle barıştan çok Moskova konferansının sonucunu beklemekten başka çare kalmamıştı. Bu konuda doğu cephesi komutanlığından hiçbir direktif almamıştım, ama emirsiz yerimden kıyılayacak değildim.”²⁰³

Türkiye’nin Azerbaycan’ın diğer bölgeleriyle irtibatını sağlayan yegane yolun Nahçıvan’dan geçmesi Anadolu’nun selameti açısından bu bölgenin o dönemde emniyet altında bulunmasını gerektiriyordu. Bunun için T.B.M.M. Nahçıvan meselesinde çok ciddi ve tutarlı davranıyordu. Nahçıvan’ın Ermenistan’a verilmesi hakkında Azerbaycan Bolşevik yönetiminin malum kararı Büyük Millet Meclisi’nin 19 Şubat 1921 tarihli oturumunda tartışmalara sebep olmuştu. Erzurum milletvekili Hüseyin Avni Bey, bu konuda endişelerini dile getirmiş, Hariciye Vekili’nden bu hususta hükümetin hangi faaliyetleri icra ettiğini sormuştu. Soruya devrin Dışişleri Bakanı Ahmet Muhtar Bey şu şekilde cevap vermişti:

“Ermenilerle yaptığımız anlaşma ile Nahçıvan’ın statüsü hukuken tespit olunmuştu. Buraya TBMM himayesi altında muhtariyet verilmiştir. Bölgenin ileride nereye bağlanacağı hususunda umum halk reyine gidileceği muhtemeldir.

Fakat bu zamana kadar bölge meclisimizin himayesi altında bulunacaktır. Nahçıvan havalisi hali hazırda ordumuzun kontrolü altındadır. Bu ara Ermenilerin bölgeye saldırısı olmuşsa da bu taarruz birliklerimiz tarafından püskürtülmüştü. Bugün orada sukunet ve emniyet sağlanmış durumdadır. Yani orası TBMM'nin himayesi altında fiilen bir muhtar idareye sahiptir...”²⁰⁴

Halkın direnişi ve Türkiye devletinin “Nahçıvan meselesi”nde tutarlı politikası Sovyet Ermenistan’ı ve onun hamisi Rusya’yı geri adım atmak zorunda bırakmıştı. Bunu Ermeni sempaticanı V. Velibeyov’un 19 Ocak 1921 tarihinde Anadolu’ya yaptığı ziyareti sırasında Kazım Karabekir Paşa’ya takdim ettiği mektuptan da görmek mümkündür:

“Son zamanlar cephede vuku bulan siyasi olaylar ilişkilerimizin aksamasına neden olmuştur. Sanki doğunun siyasi hayatı da sönmüştür. Ama ihtilalci yoldaşların güçlü elleriyle doğu dünyasının üstünü kaplayan kara bulutlar artık uzaklaşıyor. Anadolu’ya ilk defadır geliyorum. Şimdi Anadolu kızıl bayrağı yükselterek doğunun kurtuluşu ülküsü ile mazlumları ileriye doğru götürüyor. Doğunun mukadderatının Moskova da olduğu gibi Türkiye’de de emekçi kitlelerin iradesine verileceği günler yakınlaşıyor. Milletlerin hayat tarzlarına, geleneklerine, diline, milli özelliklerine önem vermek gerekiyor. Nahçıvan’ın bağımsızlığı artık Ermenistan, Ukrayna, Dağıstan Sovyet Cumhuriyetleri, Maku hanı ve Tebriz şehrinin hakimi tarafından tanınmıştır. Türkiye tarafı Nahçıvan’ın Azerbaycan himayesinde kendini idare edebileceğine tam emin olabilir.”²⁰⁵

En sonunda Nahçıvan eyaletinin statüsünün tayini, halkın iradesine bırakılıyordu. 1921 yılı başlarında yapılan halk oylaması ile Nahçıvan eyaletinin % 90’ı Azerbaycan Cumhuriyeti’ne bağlı özerk cumhuriyet olarak idare

²⁰³ Veysel Üniver, *Kurtuluş Savaşı’nda Bolşeviklerle Sekiz Ay (1920-1921)*, İstanbul 1997, s.94-95.

²⁰⁴ T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, C.I., Ankara 1985, s.440-441.

²⁰⁵ *Azerbaycan Komünisti*, nr. 11, Kasım 1990, aynı yer.

edilmelerine karar veriyorlardı. V. Şahtatinski Azərbaycan İnkılap Komitesi'nin mandası ile Nahçıvan'a selahiyetli komiser olarak tayin ediliyordu²⁰⁶.

²⁰⁶ Musayev, a.g.e., s. 342.

II. BÖLÜM

A- Türk-Sovyet İlişkilerine Bir Bakış. Moskova ve Kars Antlaşmalarında Nahçıvan Meselesi

Türk-Sovyet ilişkileri Mustafa Kemal'in Havza'ya geçişi sırasında Albay Budyonu başkanlığındaki Sovyet delegasyonu ile gizlice buluşmasıyla başlar. Görüşmede Anadolu Türk halkının Sovyetlerle aynı kaderi paylaştığını, her ikisinin de istibdat ve emperyalizme karşı mücadeleye giriştikleri sırada Sovyetlerden gelecek destek ve yardıma çok ihtiyaçları olduğunu vurgulayan Mustafa Kemal Paşa Ruslara, yardım etmeleri karşılığında, Türk halkının komünizm rejimi gibi bir tavizde bulunmalarının sözkonusu olmayacağını da anlatmıştı²⁰⁷. Daha sonralar Ankara hükümetinin 26 Nisan 1920 tarihinde Rusya'ya yaptığı diplomatik ilişkiler kurma teklifi Bolşevik yönetimi tarafından olumlu karşılanınca Rusya ve Türkiye ilişkileri resmileşiyordu²⁰⁸.

Türkiye'nin dış politikasında doğu yönünün üstünlük kazanmasını bazı tarihçiler Bolşevizme bir temayül gibi kabul etseler de, asıl gerçek olan o dönemin şartlarının bunu gerektirmesidir. Türkiye'nin Rusya ile yakınlaşmasını sağlayan nedenleri şu şekilde sıralayabiliriz:

1) Yeni Türkiye için esas tehlike arz eden Batı emperyalizmine karşı cephe oluşturmak

²⁰⁷ Ali Kemal Meram, *Türk Rus İlişkileri Tarihi*, İstanbul 1969, s. 235-238; Mustafa Kemal Paşanın Albay Budyonu ile Havza'da buluştuğuna dair Nutuk'ta herhangi bir bilgi mevcut değildir. Fakat I.Dünya savaşında "Teşkilat-ı Mahsusa" adlı gizli örgüte başkanlık yapan ve Kurtuluş Savaşında da "M.M Grubu" (Müsellah Müdafai Milliye) başkanı olan emekli Süvari Albayı Hüsamettin Ertürk yayınladığı anılarında, Sovyetlerin Havza'da Mustafa Kemal Paşa ile ilişki kurduklarından söz etmektedir, Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, 3.Baskı, İstanbul 1969, s.344-348.

²⁰⁸ İki devlet arasında resmi siyasi ilişkilerin başlangıcı sayılan 3 Haziran 1920 tarihli Çiçerin'in Ankara Hükümeti'ne gönderdiği mektup için bkz., *Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge) 1919-1923*, C. I, Ankara 1994, s. 160-161.

- 2) Rusya ile yakınlaşmakla hem doğu sınırlarını emniyete almak, hem de bu devletin yardımını sağlamak.
- 3) Transkafkasya'da Ermeni tecavüzünün önünü almakla, Nahçıvan eyaletinin sınır dokunulmazlığını ve Azerbaycan devletinin varlığını korumak.
- 4) Bolşevik Rusya'ya meyiletmekle Avrupa devletlerini endişeye sevk etmek ve esas tehlikenin komünizm olduğunu gösterip Anadolu Milli Mücadelesi'ne karşı gelmekten çekindirmek.
- 5) Rusya ile akdolunacak andlaşma ile uluslar arası arenada tanınmanın ilk adımını atmak.

Türkiye'yi kendi tarafına çekmekle Sovyetlerin elde edeceği çıkarlar ise; Rusya'nın geleceği açısından çok önemliydi. Bu menfaatleri şöyle sıralayabiliriz;

- Rusya ile itilaf devletleri arasında tampon bölge oluşturmakla güney sınırlarını emniyet altına almak.
- Batı ile diplomatik ilişkilerde Türkiye'yi koz olarak kullanmak.
- İleride Bolşevizmi Türkiye vasıtasıyla İslam ülkelerine yayma imkanını sağlamak.
- Sovyet rejiminde yaşayan Türk asıllı halkların ulusal duygularını kontrol altında bulundurmak.

Görüldüğü gibi tarih boyunca düşman olan bu iki komşu devletin sıcak ilişkilere girmesi daha çok karşılıklı menfaatlerden doğan bir durumdu. Türk-Sovyet ilişkilerinde tarafların birbirine karşı güvensizliği ve kuşkusu her zaman devam etmiş, hatta zaman zaman ilişkiler kopma noktasına bile gelmiştir.

Taraflar arasındaki ilişkileri etkileyen sorunlardan bazılarını şu şekilde sıralayabiliriz:

- 1) Her iki devletin Kafkas politikasındaki çelişkiler.
- 2) Rusya'nın vadettiği yardımı geciktirmesi.
- 3) İtilaf devletleri ile yakınlaşmanın çıkardığı sorunlar.
- 4) Malakanlar meselesi.
- 5) Rusya arazisinde T.B.M.M. aleyhine yapılan faaliyetler.
- 6) Türkiye'de komünistlerin takibi.

Kafkaslar'da Türkiye'nin nüfuzunun güçlenmesini istemeyen Rusya, bölgede bulunan Sovyet cumhuriyetlerini ittifak halinde birleştirip kendi kontrolü altına almakla bu devletleri Türkiye'ye karşı kullanmak istiyordu. Rusya'nın esas amaçlarından biri de Türkiye ile manevi bağı bulunan Azerbaycan topraklarını küçük parçalar halinde Ermenistan'a vermekle, iki Türk devleti arasında tampon bir bölge teşkil etmektir. Rusya'nın aksine Türkiye, Güney Kafkasya Sovyet Cumhuriyetlerini tanıma taraftarı idi ve her biri ile bağımsız bir devlet olarak ayrı ayrı antlaşma yapmayı amaçlıyordu. Taşnak tehlikesini ortadan kaldırmakla Kafkaslar'da barışı sağlamaya çalışan T.B.M.M. hükümeti, Azerbaycan-Nahçıvan Türklerinin kaderi ile de çok yakından ilgilenmişti. Azerbaycan davasını kendi davaları gibi gören Mustafa Kemal'in, Doğu Cephesi komutanı Kazım Karabekir Paşa'ya gönderdiği gizli emirde şu hususlara yer veriliyordu:

“Azerbaycan'ın tamamen ve ciddiye bağımsız bir devlet haline getirilmesine taraftarız ve bunun temini için Rusları gücendirmemek ve kuşkulandırmamak şartıyla teşebbüsat-ı lazımede bulunulacaktır. Bu bağlamda memleketin petrol vs. gibi kendi iktisadi kaynaklarına sahip olması için yine aynı şartla çalışılacaktır. Rusların Azerbaycan'da yapacakları muamele bütün İslam aleminin Bolşevikleri tartmak için bir ölçü olacağını Ruslara anlatılmasına gayret olunacaktır.

Kafkas meselesinin sınır, nakliye araçları vs. görüş açılarından hallinde de daima Azerbaycan'ın ve Şimali Kafkasya menfaatlarının bilhassa göz önüne alınmasına özen gösterileceği gibi 10.8.36 (1920) da Ruslar ve Ermeniler arasında imzalanan anlaşmada Azerbaycan'a zarar veren maddelerin kaldırılmasına çalışılacak ve her milletin kendi geleceğini kendisinin belirlemesi hakkına dayanarak, Karabağ vs. gibi Türk çoğunluğun bulunduğu yerlerin Azerbaycan'a bağlı bulunması temin edilecektir.”²⁰⁹

Ankara hükümetinin Azerbaycan meselesindeki bu ısrarlı tutumu Batı basınında ve Moskova üst kurumlarında Türkiye'nin Azerbaycan'a karşı ilhak emeli beslediği şeklinde değerlendirilmişti. T.B.M.M Başkanı Mustafa Kemal Paşa'nın Doğu Cephesi Komutanlığı'na vermiş olduğu 30 Kasım 1920 tarihli talimatta bu tür haberlerin Türk-Sovyet ilişkilerini bozmaya yönelik İngiliz propagandasından başka bir şey olmadığı ve kati bir dille yalanlanması gerektiği vurgulanmıştı²¹⁰.

Türk-Sovyet ilişkilerini aksatacak nitelikte bir Azerbaycan meselesinin varolup olmadığına gelince, o dönemin Türkiye'sinde yayınlanan iki karşıt görüşlü gazetenin de yorumlarını almakta yarar vardır. “Tan” gazetesinin 20 Ocak 1921 tarihli “Azerbaycan ve Bolşevikler” başlıklı yazısında Azerbaycan'ın eski bakanlarının da bulunduğu bir heyetin Bolşeviklere karşı Kafkas Federasyonu kurma teşebbüsü ile Ankara'daki temaslarına değinilmektedir. Trabzon mebusu Ahmet Hamdi, “Hakimiyet-i Milliye” gazetesinin 28 Şubat 1921 tarihli yazısında bu haberin uydurma ve esassız olduğunu savunarak çok ince bir makam üzerinde durmaktadır:

“Bolşevik Rusya'ya karşı hazırlanan bu komploya Ankara'nın da alakadar gösterilmek istenmesi düşmanlarımızın Rusya ile aramızı bozmak

²⁰⁹ Atatürk'ün Milli Dış Politikası, I., Ankara 1994, s. 205.

²¹⁰ Aynı eser, s. 188-189.

niyetinden ileri geliyor... Ben, Bolşeviklerle bizim aramızda bir Azerbaycan meselesi olup olmadığını bilmiyorum. Böyle bir mesele varsa, bizim Moskova'yı haklı olarak infiala sevk edecek kusurumuz, hatamız ne olabilir? Azerbaycan hakkında ilhak emelleri beslememiz değil mi? Emperyalizm aleyhinde kan dökmekte olan bir millet, dost veya müttefiki olan bir hükümetin emperyalist olmasını tabi ki istemez, isteyemez, çekemez. Bu hususta bugünkü Rusya için İran'la Suriye ile Azerbaycan'ın hiçbir farkı yoktur. Bu bir prensip meselesi, kendilerine hak verelim ve veririz de! Çünkü bizim öyle bir emelimiz yoktu, yoktur, olmayacaktır da! Siyasetimizi idare edenler, milletin en milliyetçi ferdlerinin de hissiyatına tercüman olduklarına emin olarak bu hususta dostlarımıza en kuvvetli teminatı verebilirler. Türk milliyetçileri, emperyalizm aleyhtarı olmakta belki Bolşeviklerden de ileridirler. Biz, ahalisi tamamen Türk olsa da, bir karış toprağı bile asıl sahiplerinin arzusu olmadan memleketimize ilhak emelinde değiliz!... Bu hususta Rusya'dan beklediğimiz veya bekleyeceğimiz şey de "emperyalist olmamak" tan ibarettir. Şimdi her iki tarafın da üzerine düşen vazife Azerbaycan istiklalini muhafaza etmektir! Eğer Rusya ve Türkiye hükümetleri, düşmanın gündeme oturttuğı "Azerbaycan meselesi" nde müşterek irade nümayiş ettirmeseler, tarih kendilerini ulvi davalarında yalancı olmakla itham edecektir..."²¹¹

16 Mart 1921 Moskova andlaşmasından sonra Rusya Türkiye'ye maddi yardım kapsamında 10 milyon altın ruble vermeyi vaadetmişti. Bu miktarın 5.4 milyonu 1921 yılında ve üç taksitle Türkiye tarafından tahsil edilmişti. Fakat Rusya hükümeti, Türkiye'nin Ermenistan'a karşı hala uzlaşmaz bir mevkide durarak ordularını Gümrü'den çekilmediğini bahane edip yardımlarını durdurmuştu. Rusya yetkilileri Karabekir Paşa'nın Gümrü'deki faaliyetlerini holiganlık ve antlaşmaya saygısızlık olarak değerlendirip, Sovyet Ermenistanı'na düşmanca münasebetinin Türkiye ve Sovyet Rusya savaşına yol açabileceğini

²¹¹ Hakimiyet-i Milliye, 28 Şubat 1921.

beyan ediyorlardı.(6 Nisan 1921).²¹² XI. Kızıl Ordu'nun Ermenistan'daki Başkomutanı A.İ.Kekker'in Karabekir Paşa'ya ultiimatından sonra, Nisan 1922'de Türk birlikleri Ermenistan topraklarından çekilmişti²¹³. Yalnız bundan sonra 1921 yılı sonları Rusya vadettiği yardımın 1.1 milyonluk kısmını Türkiye'ye göndermişti. Paranın geri kalan 3.5 milyonluk kısmı ise 3 Mayıs 1922'de tahsil edilmişti²¹⁴.

Rusya'nın yardımına karşılık Türkiye hükümeti de zor durumdaki Volga boyu halkına 30 ton mısır, 800 ton buğday ve diğer gıda mahsullerini göndermişti²¹⁵.

1921 yılı Eylül ayında Türk-Fransız ilişkilerinde yaşanan sıcaklık ve Franklen Buyon başkanlığındaki Fransız ticaret heyetinin Ankara'yı ziyareti sonucu, Ekim ayının 20'sinde Türkiye ve Fransa barış antlaşması imzalanmıştı. Bu antlaşma Sovyet Rusya'nın endişelenmesine sebep olmuştu. Bu endişeyi daha önceler Stalin Bakü'deki nutkunda da hissettirmişti: "Kemalciler İtilaf devletleri ile bazı anlaşma imkanları arıyorlar. İngiltere doğudan gelen dalganın tesiri ile daha da tavizkar bir politika uygulamaya başlıyor. İleride durumun nasıl olacağını söylemek çok zordur. Türkiye'nin İtilaf devletleri ile barışıp bize karşı mücadele alanına çevrileceği istisna değil, onun İtilaf devletlerine karşı mücadeleyi devam ettireceği ihtimali de büyüktür"²¹⁶

²¹² Dokumenti Vneşney Politiki SSSR, IV, s. 50., Azerbaycan Respublikası SPIH MDA, f.609, s. 1, iş 94, v. 207.

²¹³ Sait Sadıkov, a.g.e., s. 55.

²¹⁴ İstoriya Vneşney Politiki SSSR (1917-1945), Moskova 1980, s.148-149; Bu konu hakkında Mehmet Saray, Eylül 1920-Mayıs 1922 tarihlerinde Sovyetlerden 11 milyon altın ruble yardım temin edildiğini bildirmektedir. Yapılan bu yardımların kaynakları hakkında Sovyet makamları hiçbir resmi açıklamada bulunmamışlardır. Mehmet Saray bu kaynaklar hakkında Buhara'nın ilk ve son Cumhurbaşkanı olan merhum Osman Kocaoğlu'ndan bizzat sağlığında dinlemiş olduğu hatıralarında, Sovyetlerin Türkiye'ye gönderdiği yardımın Orta Asya Türkleri tarafından sağlandığını kaydetmektedir, Mehmet Saray, Atatürk'ün Sovyet Politikası, İstanbul 1987, s.85-88; Ayrıca Kurtuluş Savaşında yapılan Sovyet yardımları için bkz., Alptekin Müderrisoğlu, Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları, Ankara 1990, s.521-550.

²¹⁵ Dokumenti Vneşney Politiki SSSR, IV, s. 356; Atatürk'ün Milli Dış politikası, I., s. 353-355.

²¹⁶ Musa Kasımov, Azerbaycan-Türkiye Diplomatik Siyasi Münasebetleri, Bakü 1998, s. 40.

O dönemde Bakü'de yayınlanan Rusça "Komünist" gazetesi de 15 Kasım 1920 tarihli sayısında mevcut durumu şu şekilde değerlendirmişti:

"... Kemalcilerin İtilaf tarafına geçmesi gerçekleri yansıtıyorsa, o zaman bu devletlerin yardımı ile general Vrangel'in Trabzon ve Batum'a asker çıkartma hazırlığına ne demeli? Bunu Kemal-Vrangel ittifakı gibi yorumlamak ise akıl kârı bir fikir değil. Çünkü Trabzon'un işgali, Türk Milli hareketinin can damarı olan Erzurum'u tehlike altına atmak demektir... Bu durumda ne yapmamız gerekiyor? Her şeyden önce Ankara hükümeti ile diplomatik ilişkileri devamlı ve sıcak tutmak gerekiyor. Türkiye'ye Taşnak gözlüğü ile bakmaktansa orada kendi gözümüzün olması daha maksada uygundur. Eğer Taşnakların kopardıkları yaygaraya uyup Türklerin Kafkas hareketini engellersek, Ankara'nın bize karşı olan tüm ümitlerini hiçe saymış oluruz. O halde İtilaf devletleri tarafından tam teçhiz olunmuş Türkiye'yi karşımızda buluruz ki, onları Kafkaslar'da hiçbir güç durduramaz. Taşnakların "Kemalciler İtilaf devletlerinin himayesi altındadır" iddiası doğruysa, bu bizim tüm doğu politikamızın iflası demektir. Çünkü Türkiye'yi kaybetmek tüm doğu alemini kaybetmektir, tüm müslümanların sosyalist inkılabının etkisinden uzak kalması demektir.."²¹⁷

Türk-Fransız andlaşmasına Rusya'nın tedirgin ve şüpheli yaklaşımı da devam ediyordu. Çiçerin'in Ukrayna SSC'nin Türkiye temsilcisi Frunze'ye gönderdiği 19 Kasım 1921 tarihli notada "Türkiye'nin Fransa ile yakınlaşmasını bizim çıkarlarımıza karşı olmadığı sürece olumlu karşılıyoruz. Fakat Fransa'ya verilebilecek iktisadi tavizler ileride Fransız kapitalinin küçük Asya'yı nüfuzu altına alabileceğinden bu konuda tedirginliğimizi bildiriyoruz."²¹⁸ deniyordu.

²¹⁷ Komünist, nr, 163, 15 Kasım 1920, s. 2.

²¹⁸ Dokumenti Vneşney Politiki SSSR, IV, s. 513.

Mustafa Kemal Paşa 25 Aralık 1921 tarihli Ukrayna temsilcisi Frunze ile görüşmesinde Rusya tarafının endişesinin abes olduğu, T.B.M.M.'nin Rusya aleyhine ne şimdi, ne de gelecekte hiçbir andlaşmaya yanaşmayacağını bildirmişti.²¹⁹ Ayrıca 4 Ocak 1922'de Mustafa Kemal V.İ. Lenin'e gönderdiği mektupta da aynı emellerin ve durumun sonucu olan Türk ve Sovyet halklarının duygularının benzer olduğuna işaretle her ne olsa da, Türkiye'nin Sovyet Rusya'ya karşı güttüğü siyasetten vazgeçmeyeceğini Lenin'e temin ederek şu açıklamada bulunmuştu: "Doğrudan doğruya ya da dolayısıyla Sovyet Rusya'ya karşı yönelik koalisyona hiçbir zaman girmeyeceğimizi ve anlaşma yapmayacağımızı size temin ederim."²²⁰

Türk-Sovyet ilişkilerinde sorun olan konulardan biride Malakan meselesi idi. 1921 yılı yazında malakan meselesi Türk-Rus yazışmalarında esas konu olmuştur. Daha önce Ahalsih ve Ahalkeli'de bulunan Rus ahaliye özellikle ruhani kesime Türklerin şiddet uyguladığını iddia eden Rusya bu kez de Kars'ta yaşayan Malakanlara karşı Türk idarecilerin hoş olmayan bir şekilde davrandığını düşünüyorlardı. Özellikle, Rusya'nın Kafkas cephesi temsilcisi Dubrovski'nin raporları Türkleri itham edecek ibarelerle doluydu²²¹. 21 Haziran 1921 tarihli Rus notasında Türkiye'nin gerekli tedbirleri almaması halinde, Rusya'da bulunan Türk tebaasına da aynı sert muamelenin uygulanacağı beyan ediliyordu. Kars vilayetinde Rusça konuşanlara karşı yapılan şiddet olaylarının sorumlusu olarak Karabekir Paşa gösteriliyordu. Türkiye hükümeti ise,

²¹⁹ Aynı eser, s.791.

²²⁰ Boris Potskhveriya, "Atatürk Zamanı Türkiye Dış Politikasına İlişkin Sovyet Arşiv Yayınları", I Ululararası Atatürk Sempozyumu (Açılış konuşmaları-Bildiriler), 21-23 Eylül 1987, Ankara 1994, s. 1000.

²²¹ Azerbaycan Respublikası SPIH MDA, f. 609, s. 1, iş 96, v. 3-4.

Malakan komünistlerinin yerli hakimiyetini tanımamak gibi teşebbüsatta bulduklarını, itaatsizlik gösterenlere karşı bazı kanuni tedbirlerin uygulandığını, şiddete ise kesinlikle başvurulmadığını bildiriyordu. Bununla beraber Rusya ile ilişkileri soğutmamak açısından Karabekir Paşa'nın Kars'tan geri çağrıldığı da bilinmektedir²²².

Türk-Sovyet ilişkilerinde mevcut sorunların bazıları T.B.M.M. Dış İlişkiler vekili Yusuf Kemal Bey'in 4 Ağustos 1921 tarihli memorandumunda da üstü kapalı kaydedilmiştir: "...Bulduğumuz durumun ağırlığı tarafınızdan vadedilen yardımın geri kalan kısmının acele gönderilmesini gerektiriyor. İngilizlerin Mezopotamya'da çevirdiği son oyunlar Milli mücadelemiz açısından tehlike arz ediyor. İngiltere'nin halifeliğin merkezini Arap devletlerinin birine devretmekle kendine tampon bölgeler oluşturmaktaki amacı, Anadolu'daki hareketin doğudaki sömürgelere yansımalarının önünü almaktır. Bu ise "milletlerin mukadderatını tayin etme hukukuna" ve bütün dünya proleter devrimin prensiplerine zıttır.

Diğer bir endişemiz ise, Rusya arazisinde hükümetimize düşman cereyanların faaliyetine yol verilmesi, özellikle Gürcistan'da bazı Sovyet ajanlarının anti-Türkiye propagandası yürütmesidir. Rus-Yunan ilişkileri hakkında da bazı duyumlar alıyoruz. Sovyet Rusya'nın emperyalizmin uşağı olan Çar Konstantin'in şahsında Yunanistan ile yakınlaşması Türk toplumu tarafından endişeyle karşılanmaktadır..."²²³

Müslüman doğu halklarının bağımsızlığı için verdiği mücadeleye her zaman manevi destek vereceğini belirten Rusya, İngiltere ile yapılan

²²² Dokumenti Vneşney Politiki SSSR, IV, s. 707-708.

²²³ Aynı eser, s. 404-406.

antlaşmaya göre Mezopotamya'daki gelişmelere müdahale edemeyeceğini bildiriyordu. Rusya arazisinde anti T.B.M.M. cereyanların mevcut oluşunu ise uydurma sayan Bolşevik hükümeti, Enver Paşa'nın iadesine de yanaşmıyordu²²⁴. Moskova andlaşmasından sonra Yunanlıların batı cephesinde kazandığı başarılar üzerine Rusya hükümeti, Ankara'nın düşmesi ihtimaline karşı Enver Paşa'yı Batum'a getirterek Anadolu'da kendi siyaseti açısından yeni bir Türk hareketi başlatmayı planlamıştı²²⁵. Bununla da yetinmeyen Ruslar Kürt aşiretleri arasında kışkırtma faaliyetlerine başlayarak, Kürt aşiret reislerine nakdi yardımda bulunmuşlardı. Pontus Rum hükümetini kurmaya çalışanlara Gürcüler vasıtasıyla yardım ulaştıran Ruslar, Gürcüleri de Türkiye aleyhine harekete geçirmişlerdi²²⁶.

29 Aralık 1917 tarihinde "Türkiye Ermenistan'ı hakkında" bir kararı onaylayan Sovyet Rusyası, Türkiye ve Türk halkına olan yaklaşımını değiştirmiş değildi. O zaman Ermenilerin eli ile gerçekleştiremediklerini bu kez proleter inkılabını Anadolu'ya ihraç etmekle hayata geçirmeyi amaçlıyorlardı. "Milliyetçiliğin anti-emperyalist yönünün varlığının gözardı edilmemesi" gerektiğine inanan Bolşevik Rusya yönetimi, Anadolu'da filizlenmeye başlayan milli hareketi kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmeye çalışmıştı. Türkiye'de ve Rusya'nın nüfuz dairesinde bulunan arazilerdeki Türk komünist ve askerlerini, bazı ittihatçıları da kendi çirkin emellerine alet edebilmişti. O dönemde Mustafa Suphi ve Türk Enternasyonalistlerin, Komintern'in Güney bürosu tarafından Odessa'ya gönderildiği bilinmektedir. Odessa'nın A.M. Gorki adına Devlet İlim Kütüphanesi'nin nadir yayınlar ve elyazmaları bölümünde M. Suphi ve arkadaşlarının yayınladığı üç benzersiz beyanname

²²⁴ Aynı eser, s. 604.

²²⁵ Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, İstanbul 1955, s. 244-245.

²²⁶ Aynı yer.

muhafaza edilmektedir. İkinci beyannamede Türkiye'nin Rusya'ya ilhakı teklifi yer almaktadır²²⁷.

“Türk halkının en büyük düşmanı komünistliktir. Her görüldüğü yerde ezilmeli!” diyen Kurtuluş Hareketi'nin önderi Mustafa Kemal ve T.B.M.M. hükümeti Rusya'nın bu ikili oyuna karşılık vermekte geç kalmamıştı. Moskova'nın Mustafa Suphi'nin ölümü ve doktor Fuat Sabit'in hapsi ile ilgili itiraz notasına 29 Eylül 1921 tarihinde komünistlere çıkarılan af kararı ile cevap verilmiş²²⁸. Böylece Ankara tarafından Bolşeviklerin kuşkularını giderecek ve ilişkileri aksatmayacak bir politika izlenmişti.

Sovyet Hariciyesi'nin yanlış tutumundan dolayı Temmuz/Ağustos 1920'de Bekir Sami Bey başkanlığındaki bir Türk heyetinin Moskova'daki ilk diplomatik girişimleri olumsuz sonuçlanmıştı. İngilizlerin Anadolu ile anlaşabilecek bir hükümetin İstanbul'da iktidara gelmesi yönündeki politikaları, Ermenistan hareketinin başarıyla sonuçlanması, Fransa'nın Ankara Hükümeti'ne temayülü, Türk heyetinin Londra Konferansı'na daveti Sovyet Hariciyesi'nin 1920 yılı içerisinde Türklere karşı güttüğü siyaseti yumuşatmasına sebep olmuştu²²⁹. Doğu vilayetlerinin Ermenistan'a bırakılması taleplerinden feragat eden Çiçerin, T.B.M.M. Hariciye Vekili Ahmet Muhtar'a göndermiş olduğu 19 Aralık 1920 tarihli bir notada Rusya hükümetinin Türkiye ile antlaşma yapmak istediğini iletmış, görüşmelerin Bakü yerine Moskova'da yapılmasını teklif etmişti. Sovyet dış politikası yetkililerinin işlerinin aksamaması açısından görüşmelerin Moskova'da yapılmasını uygun gören Çiçerin, Türk heyetine Ermenistan ve Novorosisk üzerinden Ankara ile irtibatın sağlanacağı garantisini de vermişti²³⁰. T.B.M.M. Hükümeti Rusya'nın teklifine olumlu yaklaşınca 26 Şubat 1921 tarihinde Moskova'da görüşmeler başlamıştı. Moskova

²²⁷ E. Petlejan, “Mustafa Suphi Biyografisinden”, *Dergi*, yıl:16, sayı 62 (Münih 1970), s.77-79.

²²⁸ *Dokumenti Vneşney Politiki SSSR*, IV, s. 709.

²²⁹ Çebesoy, a.g.e s.121.

²³⁰ *Dokumenti Vneşney Politiki SSSR*, IV, s. 391-392.

görüşmelerinin yapıldığı sırada, diğer bir Türk heyeti Bekir Sami başkanlığında Londra'da temaslarını sürdürmekteydi. Avrupa basınının yaydığı habere göre, İngiliz başbakanı Lloyd Corc, Bekir Sami ile görüştüğü zaman, Bolşevik Rusya'ya karşı harekate geçtikleri taktirde Bakü'deki petrol endrüstrisi dahil, tüm Transkafkasya'nın Türkiye'nin himayesine bırakılacağını vadetmekteydi²³¹. Kendi aleyhlerine yapılan bu girişimden rahatsızlık duyan Rusya Dış İlişkiler Komiseri Çiçerin, Moskova büyükelçisi Ali Fuat Paşa'ya gönderdiği 12 Mart 1921 tarihli notasında Bekir Sami'nin Londra'daki temaslarına değinerek, onun "Pti jurnal" gazetesine Sovyetler aleyhine verdiği demeçlerden tedirginlik duyduklarını belirtiyordu. Ayrıca Çiçerin, Bekir Sami'nin Londra'da İstanbul'u mu, yoksa Ankara'yı mı temsil ettiği hususunda aydınlatılmasını talep ediyordu²³². Türk delegasyonu başkanı Yusuf Kemal Bey 14 Mart 1921 tarihinde Ankara'ya gönderdiği şifrede Bekir Sami'nin tutumunun Moskova'daki müzakereleri çok kötü etkilediğini belirterek, "buradaki neticeyi katiyesi alınmadan Antanta ile kati bir uyuşma yapılmamasının muvafık olacağı" kanaatini bildiriyordu²³³.

Moskova Konferansı öncesi mevcut gergin atmosferi Sovyet Azerbaycan'ının Moskova murahhası Behbud Şahtatinski yetkililere şu şekilde rapor etmişti:

"Gümrü andlaşmasına istinaden Taşnak Ermenilerin Türkiye'den yardım isteme olasılığı bulunuyor. Daralagez, Zengezor ve Karabağ'ı ellerinde tutan (işgal eden) Taşnaklar sözde Ermeni Köylü Sovyeti kurarak Müslüman ahaliyi Ermenilerle beraber Bolşevizme karşı mücadeleye teşvik etmektedirler. Taşnaklar İtilaf devletlerinin Türkiye ile anlaşmasını bekliyorlar. Hatisov, Türk temsilcileriyle yaptığı gizli andlaşma ile Ermenistan'ı Türkiye'ye bağlı özerk bir

²³¹ İstoriya Vneşney Politiki SSSR, (1917-1945), Moskova 1980, s. 144.

²³² Dokumenti Vneşney Politiki SSSR, IV, s. 589-590.

²³³ Tengirşek, a.g.e., 214-215

bölge yapmıştır. Türkler Ermenistan'la mevcut anlaşmazlıklarını çözmek için bizim arabuluculuğumuzu kabul etmiyorlar. Taşnakların Türkiye ile yakın ilişkide bulunmasını sağlayan İtilaf devletleridir, yoksa Ermenilerin müstakil hareket etmesi olanaksızdır. Türkler konferans sonuçlanana kadar Gümrü'yü boşaltmaya yanaşmıyorlar.

Bekir Sami'nin aleyhimize verdiği rapor üzerine Ankara Hükümeti'nin bazı üyeleri bizimle ilişkiye soğuk bakmaktadırlar. Yusuf Kemal'in başını çektiği grup ise, Rusya ile ilişkilerden yana tavır koyup, Türkiye'nin İtilaf devletlerine karşı yalnız direnemeyeceği kanısındadır. T.B.M.M.'nin umumi reyine göre, Rusya ile Türkiye ortak bir dil bulup anlaşamazlarsa, Antanta her iki devrimci hareketi yerinde boğacaktır. Rusya ile yapılacak antlaşma ise, İtilaf devletlerinin ölüm fermanı olacaktır.

Görüşmelerde Türklerle çıkabilecek en büyük sorun Ermeni meselesidir. Bu konuda Türkler hiçbir taviz vermiyorlar. Şu anda Ermeni meselesini gündeme getirmek uygun değildir. Bunun için uygun bir zamanı beklemek gerekiyor. Türklerden sadece Gümrü ve çevresini talep etmeliyiz. Nahçıvan'a gelince, bölgenin stratejik durumunu göz önünde bulundurup bu arazinin Türk himayesine geçmesini kesinlikle engellemek gerekiyor. Bölgenin Ermenistan'la birleştirilmesi de şimdilik söz konusu olamaz. Birincisi bölgenin halkı buna direnir, ikincisi Türkler razı olmaz. Bunun için bölgeye Sovyet Rusya himayesinde müstakil bir idare şeklini vermek uygun olur. Bu öneri hem Türklerin geri adım atmasını sağlar, hem de Ermeni tarafını tatmin eder. Eğer bölgenin Rusya himayesinde özerkliğine nail olabilsek, o zaman zengin İran eyaletleri ile bağlantı kurabiliriz ki, hem Ermenistan'ın, hem de hudutlarımız dahilinde bulunan askeri birliklerin gıda ihtiyacını karşılayabiliriz. Bununla merkezi hükümetin (Moskova) Ermenistan'ı iaşesi konusunda karşılaştığı zorlukları da hafifletmiş oluruz. İleride müstakil Nahçıvan vasıtasıyla hem İran Azerbaycanına, hem de Türkiye'ye karşı hareket imkanımız da olabilir. Böyle bir

girişimin ne merkez, ne de Ermenistan tarafından yapılması uygun değildir. Nahçıvan'ı Ermenistan'a bırakırsak, Maku Hanlığı da Türkiye'ye bağlılığın ilan eder ki, bu bizim çıkarlara tamamiyle zıttır.

Daralagez, Zenzegor ve Yukarı Karabağ'ı işgali altında bulunduran Taşnakların Tebriz'le dolaylı yoldan İtilaf devletleri ile ilişki kurması Sovyet iktidarı için bölgede tehlike arz etmekteydi. Dağıstan'daki durumun kritik oluşu, Azerbaycan hükümetinin ülke hudutlarında bulunan askeri birlikleri barındırma imkanının olmayışı ve bu gibi zorluklardan dolayı Türkiye ile anlaşma yapılmalıdır. Yapılacak anlaşma Gürcistan'ın da Sovyetleşmesini kolaylaştırır ki, bu karşı devrimin Kafkaslar'daki son dayanak noktasının da yok olması demektir. Azerbaycan'da bulunan askeri birliklerin büyük kısmının Kuzey Kafkaslar'a sevk edilmesi halinde hükümetimiz üzerindeki büyük bir yükün kalkacağını da göz önüne almalıyız.

Moskova anlaşması baş tutmazsa, Türkler ne yapmak niyetindedirler?

Eğer anlaşma olmazsa, Ali Fuat Paşa Türkiye temsilcisi olarak Moskova'da kalacak ve geriye kalan Türk heyeti ise Anadolu'ya dönecektir. Bu durumda T.B.M.M. Bütün Müslüman doğuya müracaat ederek, Sovyet Rusya ile hiçbir ilişkide bulunmadığını, Sovyetlerden hiçbir yardım ve destek almaksızın mücadeleyi sürdürdüklerini beyan edecek.”²³⁴

Müzakerelerde Rusya, Ermenistan ve Azerbaycan'ın da temsil edilmesini istese de, Türk heyeti adı geçen devletlerle daha sonra görüşeceklerini bildirip buna karşı çıkmıştır. Bu hususta B.Şahtahtinski Azerbaycan Hariciye Komiseri M.D.Hüseynov'a gönderdiği mektupta şöyle yazıyordu:

“Bugün 26 Şubat tarihinde Türkiye ve Rusya arasında konferans görüşmeleri başlamıştır. Türkiye Azerbaycan ve Ermenistan’ın konferansa katılması taraftarı değildi. Azerbaycan’la Bakü’de ayrı bir anlaşma yapmak istiyorlardı. Ermenilerle anlaşmaya yanaşmamalarının sebebi ise Gümrü antlaşmasının henüz geçerliliğini yitirmediğini savunmalarıydı. Bu antlaşmadan Türkler vazgeçmek niyetinde değillerdi. Rusya bizimle Türkiye arasında yapılması düşünülen antlaşmaya karşı çıkmasa da, Azerbaycan ve Ermenistan’ın Moskova Konferansında temsil edilmeleri taraftarıdır. Benim kendi düşünceme gelince, Azerbaycan’ın konferansa katılmasına karşıyım. Konferansta herhangi kesin bir şey söylemeyeceğim için bizi alakadar etmeyen bazı küçük pürüzler için Türklere karşı gelmem doğru olmaz. Anadolu’da beni ileri tarihte bekleyecek siyasi manevralar karşısında puan kaybetmemem gerekiyor. Ruslar Türkiye ile dostluk ve kardeşlik antlaşması yapmak istiyorlar, kesin ittifaktan kaçıyorlar. İngiltere ile de görüşmeler sonuçlanmaktadır. Gürcistan dahil, olmak üzere Kafkasya işlerine gelince benim kanaatimce, Dağıstan’la beraber tüm Kafkas ülkelerini bir kazan içine atıp birleşik bir Kafkas Cumhuriyeti’ni kurmak gerekiyor. Yalnız bu şekilde sınır meselelerini çözmek mümkündür.”²³⁵

Moskova’da süren Türkiye ve Sovyet görüşmelerinde tartışma konusu olan mevzulardan biri de Nahçıvan meselesi idi. Türkiye’nin Nahçıvan bölgesine dikkat etmesini ve büyük önem vermesini Türk tarihçisi Faruk Sümer’in kayıtlarında da görmek mümkündür. Faruk Sümer, Yusuf Kemal Tengirşek’in Moskova’ya gitmeden önce Mustafa Kemal ile olan görüşmesinin üstünde özellikle durarak, Y. Kemal Bey’in “Paşam, Ruslar Nahçıvan üzerinde ısrar ederse ne yapalım?” sorusuna Mustafa Kemal’in “Nahçıvan Türk kapısıdır. Kapımızın mevcudiyetini muhafaza ediniz, bizim için mühim olan budur. Bunu

²³⁴ Azerbaycan Respublikası SPIH MDA, f. 609, s.1 iş 94, v. 193-194.

²³⁵ Azerbaycan Respublikası SPIH MDA, f. 609, s.1 iş 94, v. 2.

hususî olarak nazara alıp elinizden geleni yapınız” cevabını verdiğini kaydeder²³⁶.

Yusuf Kemal bu mesele üzerine Atatürk ile arasında geçen konuşmayı eserinde şu şekilde nakletmektedir:

“Reis Paşa bana “Ne yapacağız?” dedi. Ben “ısıtmakta olduğumuz demir tavına geldi. Demiri tavında dövacağız. Hemen bir heyet yollayacağız” cevabını verdim. “Kim gidecek?...” buyurdular. “Müsaade ederseniz ben Paşam” cevabını verdim. “Gel!...” dedi. Yanına gittim. Beni kardeşçe öptü. “Haydi hazırlan! Bir an evvel yola çık! Yanına başkalarını alacaksın onları da bana söyle! Ne yapmak lazım geliyorsa yap!” dediler”²³⁷.

Moskova görüşmelerinde Nahçıvan’ın statüsü ile alakalı meseleler tarafların 10, 12, ve 14 Mart 1921 tarihlerinde yaptığı toplantıların protokollerinde de yer almıştı. Mart ayının 10’unda yapılan görüşmede Türk heyeti, Nahçıvan ahalisinin Türk ordularını kabul etmesine dayanarak bölgenin Türkiye’nin himayesi altında bulunduğunu beyan etmişlerdi. Lakin Nahçıvan kesiminin, koruyuculuk hakkını üçüncü bir devlete hiçbir zaman bırakmamak koşuluyla Azerbaycan himayesine verilebileceğini de bildiriyordu. Türk heyeti yerli Müslüman ahaliye karşı zorlamaların tekrarlanabileceği olasılığında ordularının lakayıt kalmayacağını bir kez daha belirtmişti. Rusya tarafı, müdahale hakkı tanıyacak olan prensibin kabul edilmesinin imkansız olduğunu savunup, söz konusu işkencenin Kars’ta yaşayan gayrimüslimlere karşı da yapıldığını iddia ediyordu. Bunun için gündeme sadece Azerbaycan’ın himayesi altında Nahçıvan’ın muhtariyeti meselesinin konulmasını ve sınır hattının tespitini teklif ediyordu. Arazinin herhangi bir üçüncü devlete bırakılmaması koşuluna gelince, böyle bir girişimin daha önce vuku bulmasını taraflar arasında herhangi bir anlaşmanın mevcut olmamasına bağlayan Rusya, şimdi yapılacak bu

²³⁶ Seher Gazetesi, 13 Mayıs 1992.

²³⁷ Tengirşek, a.g.e. , s. 190-191.

tür hareketin yapılacak antlaşmanın ihlali anlamına geleceğini beyan etmişti. Ayrıca Türkiye'nin himaye hakkını Azerbaycan'a bırakacağına dair ileri sürdüğü formülünü de önemli bulmayan Rusya'ya göre, Türk ordusunun yerli ahali tarafından bölgeye davet edilmesi hukuki açıdan himaye için esas sayılamazdı. Çünkü Gümrü antlaşması Ermenistan'ın yeni hükümeti tarafından tasdik olunmamıştı. Azerbaycan bu görüşmelerde resmen temsil edilmediğinden herhangi bir sorumluluğu da üzerine alamazdı. Lakin Nahçıvan vilayetinin Azerbaycan ile daimi ilişkisini göz önünde bulunduran Rusya tarafı, herhangi bir üçüncü devlete bırakılmaması koşuluyla, Azerbaycan himayesinde muhtariyet teşkiline itiraz etmeyeceğini de bildiriyordu. Bu konuda taraflar arasında anlaşma elde edildikten sonra, uzmanlardan gelen raporlar doğrultusunda Nahçıvan bölgesinin sınırlarının tespit edileceği kararlaştırılıyordu²³⁸.

12 Mart 1921 tarihli toplantıda Nahçıvan havalisi ve Ermenistan arasında tespit edilen sınırlar anlaşmazlığa sebep olmuştu. Uzmanların tespit ettiği sınır hattının Azerbaycan'ın maksimum taleplerini de geçtiğini savunan Rusya, Azerbaycan'ın Kurt Kapısı'ndan öteye, yani İrevan kazasının herhangi bir kesimine, himayecilik iddiasında bulunmadığını beyan ediyordu. Sovyet cumhuriyetleri arasındaki sıkı ilişkiler dolayısıyla sınır meselesinin birinci derecede önemli olmadığına da değinen Ruslar, buna rağmen Şerur-Daralegez dairesinin sınırını etnik prensibe dayalı olarak çizilmesini uygun görüyorlardı. Türkiye tarafı meselenin bu şekilde ele alınmasına itiraz ediyordu. Bu bölgenin ahalisinin tamamen Müslüman olduğunu, yakın geçmişteki malum kanlı olayların Türk ordularının bölgeye gelmelerine sebebiyet verdiğini ve Rusya'ya hatırlatan Türk murahhasları, bu arazilerin Ermenistan'a bırakılması durumunda Müslümanların yeniden tehlike altında bulunacaklarından endişe duyduklarını belirtiyorlardı. Türkiye tarafı, Azerbaycan'ın Türkiye-Rusya ve insanlık karşısında borcunu ifa edeceğine emin olarak, belirtilen araziler üzerinde himaye hakkını tamamiyle Azerbaycan'a verilmesini istiyordu. Bunun yanısıra, bölgede asayişin korumak ve idareyi sağlamak için Azerbaycan birliklerinin bölgeye

²³⁸ Azerbaycan Respublikası SPIH MDA, f. 609, s. 1, iş 94, v. 45-46.

(kendi topraklarına) serbest geçişinin sağlanması hususunu belirtiyordu. Çünkü daha önce müzakerelerde düzenli orduların demiryolu hattından uzak tutulması kararlaştırılmıştı. Sınır meselesinde Türk heyetinin bu kararlı tutumuna rağmen, Rus diplomatları siyasi manevralarla bu meseleyi gündemden düşürmeye çalışıyordu, hatta ileride Nahçıvan ve Ermenistan arasında sınır değişikliklerine gidilebileceğini açıkça beyan ediyorlardı. Buna uygun olarak bölgelerin ahalisinin son dönemlerdeki geniş çapta göçleri üzerine ortaya çıkan karmaşık duruma dayandırılmasına çalışan Rusların esas niyeti, gelecekte Azerbaycan topraklarının komşu bir devlete taviz olarak verilmesine zemin hazırlamaktı. Rusların bu tehlikeli gidişini iyi sezen Türk heyeti, bu meselenin Türkiye'nin doğu sınırlarının güvenliği açısından önemli olduğunu, onun kesin çözümünü ve Azerbaycan'la Ermenistan arasında bununla alakalı herhangi bir görüşmenin olabilme ihtimalini de göz ardı etmiyordu. Bu durumda Rusya tarafı diplomatik manevra yaparak, Azerbaycan'ın kendisinin daha önce talep ettiği sınırlar dahilinde bulunmasını tavsiye ediyordu. Sınır hattının kesin tespitinin hükümetin ve ahalinin görüşünü almadan Moskova'da tespit edilemeyeceği hususuna değiniyordu.

Toplantı boyunca Türkiye'nin teklifi ile Şerur-Daralegez dairesinin Nahçıvan'a bırakılması ve İrevan dairesinin tartışmalı kısımlarında sınırın Kömürlü Dağ (6930)'dan başlayıp Saray-Bulak (8071)-Ararat istasyonundan geçmesi kararlaştırılıyordu²³⁹.

14 Mart 1921 tarihli toplantıda Nahçıvan'ın statüsü tam olarak belirleniyordu²⁴⁰. 18 Mart 1921'de ise Türk-Sovyet andlaşması resmen imzalanmıştı. Türk heyeti antlaşmanın altına 18 Mart tarihi değil, İstanbul'un işgalinin yıl dönümü olan 16 Mart tarihini koymayı arzu etmiş, İngilizlerle yaptığı ticaret antlaşmasından dolayı Rusların da işine geldiği için bu

²³⁹ Azerbaycan Respublikası SPIH MDA, f. 609, s. 1, iş 94, v.53-54

²⁴⁰ Azerbaycan Respublikası SPIH MDA, f. 609, s. 1, iş 94, v.59.

antlaşmanın altına 16 Mart tarihi konulmuştu²⁴¹. 16 Madde ve a, b, c şıklarını içeren 1 ek kısmından ibaret antlaşmayı Rusya tarafından G.Çiçerin, O.Korkmazov, Türkiye tarafından ise Yusuf Kemal, Dr. Rıza Nur ve Ali Fuat Paşa tarafından imzalanmıştı. Andlaşmanın 3. maddesine göre, taraflar, 1.(c) ek kısmında belirlenen sınır içindeki Nahçıvan kesiminin, koruyuculuk hakkını üçüncü bir devlete hiçbir zaman bırakmamak koşulu ile Azerbaycan koruyuculuğunda özerk bir bölge oluşturulması konusunda anlaşmışlardı.

Nahçıvan topraklarının Aras-Talveg çizgisinin doğusuyla Tagna Dağı (3829)-Veli Dağ (4121)-Bağırsık (6587)- Kömürlü Dağ(6930) çizgisi arasında sıkışmış üçgen kesiminde, bu toprakların Kömürlü Dağ (6930)'dan başlayıp Saray Bulak(8071)-Ararat istasyonundan geçerek Kara Su'nun Aras ile birleştiği yerden geçen sınır çizgisi, Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan yetkili temsilcilerinden oluşacak bir komisyon tarafından belirlenecekti.

Andlaşmanın 1.(c) ek kısmında Nahçıvan eyaletinin toprakları aşağıdaki gibi tespit edilmişti:

“Ararat istasyonu-Saray Bulak Dağı (8071), Kömürlü Dağ (6839), (6930)-3080-Sayat Dağı (7868)-Kurt Kulak Köyü-Gamasur Dağı (8160)-(8022)-Kükü Dağı (10282) ve eski Nahçıvan kazasının yönetim sınırı doğusu”²⁴²

Moskova'dan dönen Türk heyeti Azerbaycan'la ayrı bir antlaşma yapmak niyetinde idi. Türkler hatta, olası andlaşma için bir metin bile hazırlamışlardı. Metne göre, emperyalizme karşı Doğu'yu kurtarmak için güç ve işbirliği yapılacak; Türkiye İtilaf devletleri ile anlaştığı takdirde ihtilalci birliklerini Azerbaycan'a gönderecek (Onların mali masraflarını Azerbaycan tarafı karşılayacaktır); Azerbaycan Doğu'da Milli Mücadeleye desteğini

²⁴¹ Tengirşek, a.g.e. , s. 218.

sürdürecektir, fakat düşünülen Sovyetleştirilme yalnız ahalinin isteği doğrultusunda gerçekleşebilecek; Türkiye'nin izni olmaksızın Azerbaycan İtilaf devletleri ile tek taraflı antlaşma yapmayacaktı; Kurtuluş Savaşı devam ettiği sürece Azerbaycan Türkiye'ye gereken petrol ürünlerini temin edecekti²⁴³.

Azerbaycan'ın kendileriyle konuşmadan Türkiye ile herhangi bir antlaşmaya varacağını kabullenemeyen Rusya, yerel idareciler üzerindeki baskılarını yoğunlaştırıyordu. O tarihte Çiçerin'in Azerbaycan Hariciye Komiseri M.D.Hüseynov'a gönderdiği notada: "Azerbaycan Hükümeti, Kafkas Cumhuriyetleri ile konuşmadan kesinlikle Türklerle anlaşmaya yanaşmasınlar. Türklerin esas amacı Azerbaycan'ı himaye altına alıp onun iç işlerine müdahale etmektir. Bakü'deki yoldaşları bu hususta uyarmazsak, hata yapabilirler. Merkezi Komite'nin bu kararını yetkililere iletiniz. Kafkas Cumhuriyetleri bizim onayımız olmaksızın hiçbir antlaşmaya imza atmasınlar"²⁴⁴ denmekteydi.

Çiçerin'in notasına Hüseynov, 12 Nisan 1921 tarihinde şu cevabı gönderiyordu: "Azerbaycan'ın Türk himayesine geçişi kesinlikle söz konusu olamaz. Türklere birkaç yüz bin put petrol ürünü verilmesi dışında tek taraflı hiçbir antlaşma yapılmayacağını hükümetimizce kararlaştırmışız. Türk heyeti ile yalnız Tiflis'te görüşebileceğimiz bahanesi ile Bakü'yü terketmelerini de isteyemeyiz. Görüşmeler için Gürcistan ve Ermenistan temsilcilerini Bakü'ye davet etmişiz..."²⁴⁵.

Rusya'nın da baskısıyla Azerbaycan'ın Bolşevik yöneticileri Türk heyetine karşı soğuk davranmışlardı. Birkaç gün oyalandıktan sonra nihayet

²⁴² İsmail Soysal, Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945), I, s. 32-38; Dokumenti Vneşney Politiki SSSR, C. III., Moskova 1959, s. 597-604.

²⁴³ En Yeni Tarih Vesikalarının Korunması ve Öğrenilmesi Üzere Moskova Merkezi, f. 85, s. 13, iş 143, v. 1-SPIH MDA'nın suret fondu, no 354, v. 2; Musa Kasımov, a.g.e., s. 68-69'dan.

²⁴⁴ Azerbaycan Respublikası SPIH MDA, f. 609, s. 1, iş 94, v. 196-197.

²⁴⁵ Azerbaycan Respublikası SPIH MDA, f. 609, s. 1, iş 94, v. 204-206.

Azerbaycan İhtilal Komitesi Başkanı Narimanov tarafından kabul edilen Türk heyeti ile Bolşevik başkan arasında çok sert bir diyalog yaşanmıştı:

Türk heyeti - Bizim sizinle akdedilecek muahedemiz vardır, ezcümle Nahçıvan meselesi. Çünkü biz Nahçıvan'ın hakkı himayesini Azerbaycan'a bir şart ile terk ettik. O da Azerbaycan'ın bu hakkı himayeyi asla üçüncü devlete terk etmemesi idi. Yani bir gün olur da, aralarındaki komünistlik münasebeti galebe der de Azerbaycan, Nahçıvan'ı Ermenistan'a veyahut Rusya'ya terketmeye kalkışacak olursa o zaman bizim, Azerbaycan'ın Nahçıvan'ı himayesi taahhüdünden vareste kalmasını temin içindi.

Narimanov- Bizim sizinle yapacağımız şey daha başka bir şeydir.

Türk heyeti- Nedir?

Narimanov- Biz üç cumhuriyet arasında bir ittifak yapmak üzereyiz. Yani Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ve belki buna Dağıstan da dahil olacaktır. Bu hükümetler arasında teşekkül edecek ittifak ile Türkiye arasında bir ittifak yapmak istiyoruz.

Türk heyeti- Bu ittifak kime karşı olacaktır?

Narimanov- Emperyalizme karşı olacak.

Türk Heyeti- Sizce nereden gelecek emperyalizme karşı?

Narimanov- Her taraftan gelecek. Hatta Rusya'dan Sovyet hükümeti kalkarsa yerine gelebilecek emperyalist hükümete karşı da ittifak edeceğiz.

Türk heyeti- Bu ittifak meselesi yeni mevzubahis olduğundan bu babda tam bilgiye sahip değiliz. Ayrıca zikrettiğiniz gibi ittifak anlaşmasına yanaşmamız için hükümetimiz tarafından bize hiçbir yetki verilmemiştir²⁴⁶.

Türk murahhaslarından Rıza Nur, Azerbaycan tarafının müzakerede daima bir noktayı; Ermenilerle yapılan Gümrü antlaşmasının feshini ileri sürerek ilk önce bu meselenin halledilmesinde diretmelerini kaydetmektedir. – “Sizin için hangi mesele daha önemlidir: Azerbaycan mı, yoksa Ermeni meselesi mi?” sorusuna ise Narimanov’un verdiği cevap tehditkarane bir tarzda idi: “Önce Ermeni meselesini hallettireceğiz. İcabında gerekirse Ermenilerle birleşip size karşı savaş edeceğiz.”²⁴⁷

Bu hakaret ve tehdit dolu sözler üzerine Rıza Nur, Azerbaycan hükümetine yazılı protesto göndermeyi teklif etse de, Sovyetlerle yapılan anlaşmaya zarar vermemek ve yeni Kafkas Cumhuriyetleriyle soğuk savaş zemininin oluşmaması açısından Türk delegasyonu başkanı Yusuf Kemal, bu sert tedbire onay vermemişti. Çünkü Azerbaycan yöneticilerinin Moskova’nın direktifi ile hareket ettiği, görüşmelerde onun siyasetini yürüttüğü, Rıza Nur’un da ifade ettiği gibi “Rus kuklası” durumunda buldukları Türk murahhasları tarafından da bilinmekteydi.

M.D.Hüseynov Türk heyeti ile yapılan görüşmelerin tamamı hakkında 19 Nisan 1921 tarihli telgrafında Çiçerin’e şu bilgileri sunuyordu:

“Şahtatinski ile beraber Türklerle yaptığımız görüşme zamanı, Transkafkas Cumhuriyetleri ve Türkiye arasında ortak bir konferans yapılması için ısrar ettik. Türk tarafı bizim bulunduğumuz durumdan memnun kalmasa da,

²⁴⁶ T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, C. II., Ankara 1985, s. 227.

²⁴⁷ Aynı yer, s. 229; Karabekir, a.g.e., s.917.

konferans yapılmasına izin vermişti. Bir şartla izin verilebilirdi ki; yapılacak antlaşma her devlet ile ayrı ayrı imzalanacaktır. Bu öneriyi kabul ettiğimizi bildirdik. Ayrıca Türkler konferansın Kars'ta yapılmasını istiyorlardı. Azerbaycan tarafı ise diğer iki cumhuriyetin de (Ermenistan ve Gürcistan) onayı alınırsa konferansın Kars'ta yapılmasına itiraz etmiyordu"²⁴⁸.

Azerbaycan tarafının Rusya'nın da baskısı ile bağımsız bir antlaşmaya yanaşmayıp Ermenistan'ı da müzakerelere katmak istemesi, görüşmeleri sonuçsuz bırakıyordu. Yalnız ileri bir tarihte Güney Kafkas Cumhuriyetleri ve Türkiye arasında bir konferans yapılabileceği ihtimali kuvvetlenmekteydi. Türkiye'nin ortak bir andlaşmaya yanaşmayıp, Kafkas Cumhuriyetlerinin her biri ile ayrı ayrı antlaşma yapmak zaruretine sevk eden ne idi? Türkiye her ne kadar Ermenistan'ın Bolşevik iktidarını Ermeni halkının tek temsilcisi olarak kabul etse de, yeni rejime karşı şüphelerini de tam gidermiş değildi. Taşnak partisine mensup bir çok militanın komünist mandası ile şimdi de yeni hükümette yüksek vazifelerde görev alması, Türkiye'nin endişelerinin yersiz olmadığını gösteriyordu. Ermenistan'da Sovyet yönetiminin kurulmasından sonra A.Mikoyan'ın desteği ile Rusya tarafından iktidarın en üst kademesine getirilen Taşnak asıllı Simyon Vrasıyan'ın liderliğinde kurulan "Milli Hükümet" Ermenistan'da bulunan tüm Azeri ve Gürcü komünistlerin katline ferman veriyordu. Bununla da yetinmeyen Ermeni cellatları Nahçıvan'ın ve Yukarı Karabağ'ın savunmasız halkına karşı soykırım politikasını devam ettiriyordu. 1921 Yılı mart ayında Vrasıyan, Türkiye hükümetine başvurarak Bolşevizme karşı mücadelede ondan yardım isteğinde bulunuyordu. Kendi kirli niyetlerini Bolşevizme karşı mücadele perdesi altında saklamaya çalışan Vrasıyan'ın Tebriz'deki Arkhiye Piskoposu Nerses Melik-Tonkyan'a yazdığı mektupta: "Bizim Türkiye ile münasebetimiz iyidir. Aramızda samimi dostluğun kurulacağına eminiz. Şu an esas tehlike kuzeyden bekleniyor, onun için tüm güney halkları birleşmelidir," deniliyordu.

²⁴⁸ Azerbaycan Respublikası SPİH MDA, f. 609, s. 1, iş 94, v. 199

Ermeni dostluğunun ne demek olduğunu çok iyi bilen ve zamanında gösterdikleri itimadın bedelini çok ağır ödeyen Türk halkı ve onu temsil eden T.B.M.M. Ermenilerin oyununa gelmiyordu. Taşnak isyanının yatıştırılmasında Bolşeviklere gereken destek sağlanıyordu. Ermenistan'daki ayaklanma yatıştırıldıktan sonra, Taşnaklar faaliyetlerini yurtdışında bulunan Ermeni lobileri üzerinde yoğunlaştırıyorlardı. 14 Temmuz 1921'de Taşnak liderlerinden biri Riga şehrinde Rusya Dış İşler Komiserliği'nin temsilcisi Joffe ile gizli bir anlaşma imzalamaya muvaffak olmuştu. Anlaşmaya göre, Ermenilerin yaşadığı Türkiye toprakları Sovyet Rusya'nın yardımı ile Bolşevik Ermenistan'la birleştirilmesi düşünülüyordu. Fakat Sovyet Rusya yönetimi barışın imzalanmasından 12 gün sonra, yani 26 Temmuz tarihinde Lenin'in de teklifi ile bu andlaşmayı geçersiz saymıştı²⁴⁹. Anti Bolşevik isyanında Türkiye dostumuz deyip, iki üç ay sonra Türk halkının aleyhine bir andlaşmaya imza koymak Taşnak Ermenilerin iç yüzünün ifşasına yeterli bir delildir.

Rusya siyasetindeki belirsizlik ve Kafkas Cumhuriyetlerinin her biri ile ayrı ayrı anlaşma yapılması hususunda Türk tarafının ısrarına karşı diğer tarafların anlaşılmaz ve kuşkulu tutumları üzerine Türkiye Moskova Andlaşmasının onayını geciktirmişti. Sovyet Rusya'nın Gürcistan'daki yetkili temsilcisi Legran, M.D.Hüseynov'a göndermiş olduğu 24 Mayıs 1921 tarihli mektubunda Türklerin bu tavrına şaşkınlığını bildirmiştir: "Yusuf Kemal'in gidişinden sonra Türkler, suskunluklarını korumaktadırlar. Kafkas ülkeleri ile anlaşma yapmak teşebbüsünün onlar tarafından gelmesine rağmen, şimdi Türkler bu işe ilgisiz davranıyorlar"²⁵⁰.

1921 yılı yazında iki ülke arasındaki ilişkiler kesilecek kadar gerilmişti. Tiflis'te bulunan Rus komutanı Kekker'in Türklerle er geç savaşa girecekleri

²⁴⁹ Asker Abdullayev, a.g.e., s. 61-62.

²⁵⁰ Azerbaycan Respublikası SPIH MDA, f. 609, s.1, iş 96, v. 3-4.

hususunda beyanat vermesi,²⁵¹ Erivan ve Nahçıvan bölgelerinde askeri birliklerin toplanması²⁵² siyasi durumun gerginliğini gösteriyordu. Mustafa Kemal'in dahi, Kafkasya'da bir Bolşevik saldırısını olanaksız saymadığı anlaşılmaktadır. Nitekim 10 Haziran 1921 tarihinde Mustafa Kemal Paşa, Doğu Cephesi Komutanına şöyle yazmaktaydı:

“Moskova büyük elçisi Ali Fuat Paşa hazretlerinden 7/6/1337 tarihinde gelen ayrıntılı raporda şimdiye kadar emperyalist ve kapitalist hükümetlere düşman olan Bolşeviklerin bu siyaseti değiştirmeleri muhtemel olduğundan doğu ordumuzun her ihtimale karşı fevkalade müteyakkız ve hazır bulunması lüzumu önemle bildirilmektedir.”²⁵³

5 Temmuz 1921'de Yunanistan Kralı Konstantin'in Ankara'yı hedef alan taarruz emri üzerine onaylanması geciktirilen Moskova andlaşması böyle bir ortamda onaylanmıştı²⁵⁴. T.B.M.M.'nce 21 Temmuz 1921 tarihinde tastik edilen antlaşmanın 16. maddesi gereğince Kars'ta teati edilerek, 23 Eylül 1921 tarihinde yürürlüğe girmişti²⁵⁵. Andlaşmanın zorunlu kıldığı üç Güney Kafkas Cumhuriyeti ve Türkiye arasında yapılacak konferansın yapılacağı yer konusunda taraflar arasında uzun bir diplomatik yazışma trafiği yaşanmıştı. Yusuf Kemal'in Azerbaycan Hariciye Komiseri Hüseyinov'a gönderdiği 1 Temmuz 1921 tarihli notada Kafkas Konferansının Ankara'da yapılması isteniyordu. Yusuf Kemal, T.B.M.M.'nin kararıyla Hariciye Vekaletine tayini ile alakalı olarak Ankara'dan ayrılmasının işlerini aksatacağından, tarafından başlatılan görüşmelerin yine kendisi tarafından sonuçlandırılması hususunda hükümetinin onu yetkili kılması dolayısıyla, önceden kararlaştırılmış olan Kars Konferansının Ankara'da yapılmasını uygun bulduğunu belirtiyordu. Azerbaycan

²⁵¹ Karabekir, a.g.e., s. 919.

²⁵² Dokumenti Vneşney Politiki SSSR, IV, s. 708.

²⁵³ Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri, (Der: Nimet Arsan), Ankara 1964, s. 383-384.

²⁵⁴ Avcıoğlu, a.g.e., s. 837.

²⁵⁵ İsmail Soysal, Türkiye'nin Dış münasebetleri ile ilgili başlıca siyasi andlaşmaları, Ankara 1965, s.8

Hariciye Komiseri'nin 21 Temmuz 1921 tarihli cevabi notasında Türk tarafının bu isteği reddedilmişti. Ermenistan ve Gürcistan'ın oluru alınırca, konferansın Kars'ta yapılabileceği kaydedilmişti²⁵⁶. Azerbaycan yetkilileri Kars olmazsa, buna alternatif olarak Bakü'yü konferans yeri olarak düşünüyorlardı. Türkiye ile yazışmalarda da bunu resmen beyan etmişlerdi. Azerbaycan tarafının konferansın yapılacağı yere dair kısmen bağımsız davranması Moskova'nın tepkisini çekmişti. Sovyet Rusya'nın Gürcistan temsilcisi Legran 22 Temmuz 1921 tarihli notasında Rusya'nın haberi olmaksızın böyle bir girişimin ileride bir daha tekrarlanmaması hususunda Azerbaycan yetkililerini uyarmıştı²⁵⁷.

Gürcistan Hariciye Komiseri'nin 31 Temmuz 1921 tarihli notasında da Tiflis ile iyi ilişkiler kurulması halinde konferansın Ankara yerine Kars'ta yapılmasına razı olacaklarını, hatta isterlerse konferansın Batum'da bile yapılabileceğini teklif etmişti²⁵⁸.

Rusya'nın T.B.M.M. nezdindeki temsilcisi Natsarenus'un 20 Ağustos 1921 tarihinde verdiği notada konferansın Kars'ta yapılması isteği vurgulanmaktaydı²⁵⁹.

Nihayet Y.Kemal'in 28 Ağustos 1921 tarihli notasında konferansın Kars'ta yapılması hususunda T.B.M.M.'nin de onay verdiğini bildiriliyordu²⁶⁰.

26 Eylül 1921'de Rusya'nın da katılımıyla üç Kafkas Cumhuriyeti ve Türkiye arasında Kars'ta müzakereler başlamıştı. Konferanstaki müzakerelerde Kafkas hükümetleri ve Rus delegesi tek bir devletin temsilcileri gibi hareket ediyorlardı. Türk tarafı her devlet ile ayrı bir anlaşma yapmak istiyordu. Karşı delegeler ise anlaşmanın tek nüsha olmasında direliyorlardı. Bunu da Kafkasya'da siyasi durumun değişmesiyle, yeni bir politik ve iktisadi birliğin oluşmasıyla esaslandırmaya çalışıyorlardı. Türk heyetini temsilen Kazım

²⁵⁶ Dokumenti Vneşney Politiki SSSR, IV, s. 227-228.

²⁵⁷ Azerbaycan Respublikası SPIH MDA, f. 609, s. 1, iş 96, v. 47.

²⁵⁸ Dokumenti Vneşney Politiki SSSR, IV, s. 249.

²⁵⁹ Aynı eser, s. 287.

²⁶⁰ Aynı eser, s. 288.

Karabekir bu öneriye karşı çıkıp: “Kafkas ardı hükümetlerinin birbiriyle siyasi ve iktisadi birliğini büyük memnurlukla görürüz. Çünkü doğudaki bu birleşme Türkiye için de bir kuvvettir. Ancak ne Moskova antlaşması sırasında ve ne de Kars Konferansı’na davet zamanında bu mühim meseleden hükümetimiz haberdar edilmemiştir. Bilakis Mavarayı Kafkas hükümetleri ayrı ayrı antlaşma imzalayacakmış gibi ayrı ayrı cevap vermiş ve delegelerini buna göre itimadnamelerle göndermiştir. Bineanaleyh teklif ettiğiniz tarzda anlaşma metninin birliğin hukuki bütünlüğünü sağlayacak şekilde imza edilmesi için önce Kafkas ardı temsil şeklini hükümetlerinin bu birliğin şekli ve dıştaki temsil şeklini ilan ve hükümetimize de bildirilmesini hükümetimiz lüzumlu görüyor. Bu oluncaya kadar işbu birliğin ancak bir iç mesele gibi telakkisini zaruri buluyoruz. Teklifimiz gibi olacak bir antlaşmanın Kafkas milliyetleri üzerine fena tesirini görmüyoruz. Çünkü bu milletler anlaşmada birçok müşterek maddeler bulunduğu ve hususi maddelerin yalnız iki hükümeti ilgilendirecek meselelere münhasır olduğunu görecektir.” diyordu²⁶¹.

Birleşik tek bir anlaşma yapılması hususunda Moskova’nın baskısı açıkça hissediliyordu. Çiçerin’in 3 Ekim 1921 tarihli Yusuf Kemal’e gönderdiği notada Kafkas ülkelerinin iktisadi ve politik açıdan ittifak içinde bulduklarından birleşik tek bir antlaşmanın yapılmasının zaruriliğinden söz ediliyordu²⁶².

Gürcü ve Ermeni temsilcileri görüşmeler sırasında bu konuda sessiz kalmış, hiçbir resmi görüş belirtmemişlerdi. Uzun süren tartışmalara Azerbaycan delegesi B.Şahtatinski’nin beyanatı son koymuştur. B.Şahtatinski, birleşik tek bir antlaşma yapılmasının Güney Kafkasya Cumhuriyetlerinin ortak çıkarlarına uygun olduğunu, temsil ettiği hükümetin de bunu onayladığını belirtmişti.

²⁶¹ Karabekir, a.g.e., s. 967.

²⁶² Dokumenti Vneşney Politiki SSSR, IV, s. 392

Yalnız bundan sonra Türkiye geri adım atmaya mecbur kalmış, her cumhuriyetin temsilcileri tarafından imzalanacak birleşik tek bir antlaşmaya onay vermiştir²⁶³.

Konferansın 8 Ekim 1921 tarihli toplantısında Nahçıvan meselesi söz konusu olmuştu. Türk heyetinin “Nahçıvan özerkliği hakkında Azerbaycan hükümetinin neler yaptığı?” sorusuna, Behbut Şahtatinski aşağıdaki cevabı vermiştir:

“Azerbaycan bir Sovyet hükümetidir. Nahçıvan’a verilecek özerklik Rusya’daki usule göre olacaktır. Nahçıvan merkezden uzak bulunduğu için, verilen idari özerklikte normalden fazladır. Halk komiserlerinden oluşan bir meclisi vardır. Resmi dairelerde kullanılan lisan Rusça’dır, çünkü aydınların sayısı oldukça azdır. Fakat müesseseleri millileştirmek hususunda bir kanun yapılarak bu konuda ilk ciddi adım atılmıştır. Maliyesini Azerbaycan idare etmektedir. Askeri konular bir karara bağlanmamıştır. İlkokullarda eğitim Türkçe’dir ve üç senedir. Nikah, boşanma ve diğer dini kuruluşlar eskiden olduğu gibi serbesttir²⁶⁴”.

Kars konferansı 13 Ekim 1921 tarihinde sona ermişti. Rusya’nın da katılımıyla Türkiye ve Transkafkasya Cumhuriyetleri arasında dostluk antlaşması imzalanmıştı. 20 Madde ve 3 ekten ibaret olan antlaşmayı Türkiye tarafından Kazım Karabekir Paşa, Veli Bey, Muhtar Bey ve Memduh Şevket Bey, karşı taraftan ise A.Mravyan, P.Makunzyan, B.Şahtatinski, Ş.Eliava, A.Svanidze, Y.Ganetskiy imzalamışlardı. Kars antlaşmasının 5. maddesi ve 3. ek kısmında Nahçıvan’ın statüsü ve sınırları kesin bir şekilde belirlenmişti. Azerbaycan’ın koruyuculuğunda özerk bir statüye sahip vilayetin sınırları aşağıdaki gibi tespit edilmiştir:

²⁶³ Kasımov, a.g.e., s. 106.

²⁶⁴ Karabekir, a.g.e., s. 963-964.

“Urmiye Köyü,- oradan düz bir çizgi ile (Arazdayan) istasyonuna (Bu istasyon Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti’ne kalacaktır)- daha sonra düz bir çizgi ile Batı Taşburun (3142) Dağı’na- Doğu Taşburun Dağı’nda suların bölüştüğü çizgi (4108)-Cehennem deresi nehrini geçmekle Bulak’tan Güneye doğru- Bağırsık Dağı’nda (6607) ya da (6587) suların bölüştüğü çizgiyi izler- oradan eski İrevan ve Şerur- Daralagez yönetim sınırını izleyerek 6629 rakımlı tepeden Kömürlü Dağ (6839) ya da (6930) ve oradan 3080 rakımlı tepeye gelir- Sayat Dağı (7868)- Kurtkulak köyü- Çamesur Dağı (8160)- 8022 rakımlı tepe ve Kükü dağı (10282)- eski Nahçıvan kazasının yönetim sınırının doğusu”²⁶⁵.

Moskova andlaşmasının 3.maddesinde yer alan Nahçıvan kesiminin, koruyuculuk hakkını, üçüncü bir devlete hiçbir zaman bırakmamak koşulu ile Azerbaycan’ın himayesi altına verilmesi hususu, görüldüğü üzere Kars andlaşmasının Nahçıvan ile ilgili 5. maddesinde yer almamıştır. Çok önemli olan bu husus bir hayli düşündürücüdür. Bunda Nahçıvan meselesini resmi olarak Ankara’nın etki alanından çıkarıp, onu Sovyetlerin bir iç işi olarak göstermek niyeti etkili olmuştur.

Ankara hükümeti muhtemel yeni bir Ermeni oyununun önünü almak için antlaşmanın onayı için acele etmiyordu. Sovyet tarafı onayın Transkafkasya İttifak Sovyetleri tarafından hayata geçirilmesini istese de Türkiye, Kars Antlaşmasını İttifak Sovyetlerinin değil, her üç cumhuriyetin ayrı ayrı olarak imzaladığına dayanarak Kafkas birliği hakkında henüz kesin bir bilgi edinmediklerinden andlaşmanın onayını geciktiriyordu. Sovyet Azerbaycan’ı Ankara Büyükelçisi Abilof, her üç cumhuriyetin ortak menfaatleri açısından anlaşmanın onayının İttifak Sovyetleri tarafından gerçekleşmesinin daha uygun olduğu hususunda ısrar edince, Yusuf Kemal kendi hükümetinin gerçekleştirecek mübadelede Ermenistan tarafının bizzat iştirakini şart olarak ortaya koyduğunu

²⁶⁵ Karabekir, a.g.e., s. 970-973; Soysal, Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945), I, s. 41-47; Dokumenti Vneşney Politiki SSSR, IV, s. 420-429.

söyler. Bu arada Çiçerin, Kafkas ülkelerinin müstakil harici siyaset gütmesinden endişeleniyor ve Rusya'nın Ankara Büyükelçiliğine bu ülkelerin temsilcilerinin bağımsız olarak faaliyetlerine engel olmasını ve onların Rusya tabiliğinde hareket etmelerini bildiriyordu. Rusya Hariciyesinin bu davranışı Abilov'un bile itirazına sebep olmuştu. Abilov, Azerbaycan Hariciye Komiseri'ne yazdığı mektupta, Sovyet Cumhuriyetlerinin zaten ortak siyaset güttüklerinden dolayı böyle bir girişimin olmasının karşı devrimci çevrelere yeni bir koz vereceğini beyan etmişti²⁶⁶.

Aylar süren diplomatik savaş Türkiye'nin kesin tavrı ve çabaları sonucu en sonunda başarıya ulaşmış, Azerbaycan ve Anadolu Türk halklarının çıkarları korunabilmişti. Kars Antlaşması 3 Mart 1922'de Azerbaycan, martın 20'sinde Ermenistan, haziranın 14'ünde Gürcistan tarafından tastik edilmiş, eylül ayının 14'ünde ise İrevan şehrinde tastiknamelerin teatisi gerçekleşmişti²⁶⁷.

B -Türkiye ve Sovyet Azerbaycanı

Azerbaycan'da Sovyet iktidarının kuruluşunda da, onun bağımsızlığı ve arazi bütünlüğünün korunmasında da büyük çaba sarfeden T.B.M.M. Hükümetinin aksine, Narimanov başkanlığında Azeri Bolşeviklerin Türkiye'ye bakış açısı Sovyet Rusyası güdümünde oldukları için şüpheli ve güvenilmezdi. Bağımsız bir dış politika izleyemeyen, yaptıkları her icraatta Rus menfaatini gözetten Azerbaycan komünistleri, Türkiye tarafından uzatılan kardeşlik elini bile baltalamaktan çekinmiyorlardı. Azerbaycan Bolşeviklerinin önderi N.Narimanov, Rusya Dış İlişkileri Komiseri Çiçerin'in Doğu siyasetini eleştirerek, Bolşevik ihtilalini Batı'ya değil, Doğu'ya yönlendirilmesini savunuyordu. İran'da kaçırdıkları devrim fırsatını Türkiye'de gerçekleştireceklerini umut eden Narimanov, Sovyet Azerbaycanı'nın bu işte tüm

²⁶⁶ Azerbaycan Respublikası SPIH MDA, f. 609, s. 1, iş 94, s. 169-170.

Doğu Müslüman alemine öncülük edeceğini savunuyordu. “Türkiye şahsi menfaati için bütün Şark’ı kurban ederse, özü de kurban olup gidecektir”²⁶⁸ diyen Bolşevik önder, Türk askerinin hem kendisinin, hem de Azerbaycan’ın istiklali için akıttığı kanlara saygısızlık etmiş olurdu. Türkiye’nin İtilaf devletlerine yakınlaşmasını hem Rusya, hem de kendileri açısından tehlikeli gören Narimanov, 30 Kasım 1920 tarihinde Azerbaycan komünistlerine hitaben:

“Sovyet Rusya’nın düşmanı bizim de düşmanımız, dostu bizim de dostumuzdur...

Biz her zaman her yerde Kemalcilerin İtilaf devletlerine karşı mücadelesini desteklediğimizi beyan etmişiz. Fakat İtilaf devletlerinin Konstantinapol ve bazı Yunan vilayetlerini geri vermesine karşılık Kemalcilerin onların safına geçmesine göz yumamayız. Çünkü İngiltere başta olmakla İtilaf devletlerinin esas amacı Kemalcileri Sovyet hakimiyetine ve Sovyet Azerbaycanı’na karşı yöneltmektir. Lakin her şeye rağmen biz yine de Kemalcilerin böyle düşüncesiz bir adım atmayacağı kanısındayız...” diyordu²⁶⁹.

Azerbaycan Bolşevik Hükümeti inkılabı tahribat yapmaları için Bakü’de Türk Komünistleriyle özel olarak ilgileniyor, onlara maddi destek sağlıyordu. Azerbaycan Komünist Partisi, 22 Ağustos 1920 tarihinde Türk Komünistlerinin toplantısının yapılması için 1.290.000 ruble para yardımında bulunmuştu²⁷⁰.

Azerbaycan istiklaline Sovyet tipinde dahi olsa büyük önem veren Mustafa Kemal, T.B.M.M.’nin 25 Eylül 1920 tarihli gizli oturumunda Anadolu’ya ordu gönderilmesi meselesi görüşülürken,

²⁶⁷ Sbornik Deystvuyuşikh Dogovorov, Soglaşeniy i Konventsiy Zaklyuçennikh İnostrannımı Gosudarstvami, III. B., Moskova 1992, s.57; Musayev, a.g.e., s. 356’dan.

²⁶⁸ Kasimov, a.g.e., s. 79.

²⁶⁹ Narimanov, a.g.e., s. 406-408.

²⁷⁰ Kasimov, a.g.e., s. 82.

konuşmasında Sovyet Azerbaycan yöneticilerinin düşmanca tavır sergilemeleri hususuna şu şekilde değinmiştir:

“Bizim için hakikaten kuvvet, insan, menabiimiz vardır. Daha fazla silah, cephane ve paramız olursa kuvvetimizi iki üç misli daha ikmal edebiliriz. Dışarıdan kuvvet gelmesine de ihtiyacımız olmayabilir. Hatta yabancı denilebilecek kuvvetlerin gelmesine o kadar lüzum yoktur.

Mesela Azerbaycan, istiklalini tam manasıyla istihsal ve istirdat etmiştir. Azerbaycanlılar İslam’dır ve bize cidden kalbi ve vicdani rahıtalarla merbuttur. Zaten ittifak yapacağız. Bizim için faidelidir. Bizi yutmak isteseler de biz onları yutarız. Faraza, Kafkasya’da İslam kuvveti kendiliğinden teşekkül etmiş, mesela, İslam kuvveti olarak bir fırka veya iki fırka süvari gelirse makbule geçer. Bir defa İslam’dırlar, yutmak istemezler. Bu cihet çok düşünülmektedir.”²⁷¹

Azerbaycan üzerinde baskısını gün gittikçe arttıran Sovyet Rusya, Anadolu’daki istihbarat faaliyetlerinde bile Azerbaycan diplomatlarını maşa gibi kullanıyordu. 1921 yılı Haziran’ında Ankara’da açılan Azerbaycan Büyükelçiliği, daha sonraları Kars’ta faaliyete başlayan konsolosluk, Moskova’nın kontrolü altında bulunup Azerbaycan’ın çıkarlarını müdafadan acizdiler.

Azerbaycan’ın Ankara Büyükelçisi Abilov’un 22 Ekim 1921’de Dış İşleri Komiserliği’ne gönderdiği mektupta:

“Bazı Türk çevrelerinde Pantürkizm düşünceleri hala yaygındır. Dil ve din bağları ile birbirine bağlı olan Azerbaycan

temsilcileriyle bütün hararetli görüşlerine ve kabullerine rağmen Türklerin çoğu hala işgal planlarından vazgeçmemişler ve ne zaman olsa Azerbaycan'ı Türkiye'ye birleştirmeyi umut ediyorlar. Örneğin, tarafımdan düzenlenen bir gecede Türk konuşmacılarından biri Pan Türkist mesajlar içeren nutkunun sonunda yakın bir gelecekte Ankara parlamentosunda Azerbaycan vekillerinin de temsil olunması temennisinde bulunmuştur...” deniliyordu²⁷².

21 Kasım 1921 tarihli diğer mektubunda ise Abilov, daha da ileri giderek “içimizde olup bitenleri Türkler bizden daha iyi biliyorlar, onların istihbaratı çok iyi çalışıyor; Türkiye'nin Bakü'deki temsilciliği üzerine nezaret konulmalıdır” talebinde bulunuyordu²⁷³.

Burada üzerinde duracağımız çok mühim bir nokta vardır. O dönem Azerbaycan Büyükelçisi dahil, bir çok Sovyet yöneticisinin “Azerbaycan'ın Türkiye'ye ilhakı” düşüncesine sevk edebilecek bir durum söz konusu olabilir miydi?

1 Aralık 1921'de T.B.M.M.'nde Bakanlar Kurulu'nun görev ve yetkileri kanunu görüşülürken, Bakanlar Kurulu'nun görevleri arasında İslam memleketlerinin kurtarılması gibi birçok sözler geçer. O vakit, Mustafa Kemal der ki: “Biz haddimizi bilelim. Böyle hayallerle bu memleketi felakete sürüklediler. Biz Pan İslamizm yapmadık, yapıyoruz, yapacağız dedik. Yapamayalım diye ödürelim dediler. Pan Turanizm yapmadık, yapıyoruz, yapacağız dedik. Yapamayalım diye ödürelim dediler. Biz haddimizi bilelim, makul olalım. Misak-ı Milli sınırları içinde kalalım”²⁷⁴

²⁷¹ Gizli Oturumlarda Atatürk'ün Konuşmaları, (Haz: Sadi Borak), İstanbul 1977, s. 149-150.

²⁷² Azerbaycan Respublikası SPIH MDA, f. 609, s. 1, iş 94, v. 132.

²⁷³ Aynı yer, v. 135.

²⁷⁴ Bayur, a.g.e., s. 141.

Moskova antlaşmasından sonra Rusya ve Türkiye arasında tırmanan gerginlik, ilişkileri aksatmıştı. Bu sıralarda Nurettin Paşa'nın kartı ile Azerbaycan eski Dahiliye Nazırı Mustafa Bey, Kazım Karabekir Paşa'yı ziyaret edip Azerbaycan'ın kurtarılması için Türkiye'den yardım isteğinde bulunmuştu. Kazım Paşa bu isteği geri çevirip gaflet etmemeleri gerektiğini bildiriyordu²⁷⁵.

1921 yılı ilkbaharında Azerbaycan'da halk Bolşevik yönetiminden memnun değildi. Her an bir isyan patlak verebilirdi. Moskova Konferansı'ndan dönen Türk murahhaslarından Dr. Rıza Nur halkın ileri gelenleri ile görüşü zamanı bu fikirden uzak durmalarını tavsiye etmişti:

“Sakın bir ihtilal yapmayınız. Muvaffakta olsanız başedemezsiniz. Yoksa sonunda Ruslar sizi ezerler, katliam ederler. Bir çok münevverler ve halk mahvolur. Siz kuvvetinizi maarife veriniz. Halkı okutup adam ediniz. Evvela sizi idare edecek adamlar yetişsin. Henüz devlet recülü, idareci, maliyeci, maarifçi, kumandan ilah... hiçbir adamınız yok. Yetişsin. Fırsat ve zaman gelir, istiklal edersiniz. Üç gün için istiklal yapmak pek güç değildir. Güç olan o istiklali idame etmektir. O da yetişmiş adamlarla olur.”²⁷⁶

T.B.M.M.'ni temsil eden bu üç mühim şahsın görüşlerinden de anlaşıldığı gibi, genç Türkiye devletinin dış politikasında hiçbir zaman Azerbaycan'ın ilhaki meselesi yer almamış, tam aksine Türkiye, Azerbaycan'ın istiklalinin garantörü olmaya çalışmıştı. 18

²⁷⁵ Karabekir, a.g.e., s. 945.

²⁷⁶ Nur, a.g.e., s. 749.

Ekim 1921'de Azerbaycan Sovyet Elçiliğine bayrak çekilirken Mustafa Kemal'in söylemiş olduğu nutuk dikkatle okunursa, bu nutkun basit bir protokol nutku olmadığı ve büyük önderin Azerbaycan istiklaline Sovyet tipinde olsa dahi büyük önem verdiği açık bir şekilde görülürdü:

“...Bugün Azerbaycan'ın istiklalini temsil eden sancağı çekerken ellerimin bir takım hissiyat ve teessürat ile müteharrik olduğunu duyuyorum; filhakika sancağı çeken benim ellerimdi. Fakat ellerimi tahrik eden, bugünkü bayramda manen müşterek olan bütün Türkiye halkının hakiki ve samimi kardeşlik hissiyatı idi.

Sefir Hazretleri; Azerbaycan sancağının Türkiye sancağının yanında, Türkiye semasında dalgalandığını görmek bütün milletimiz için büyük bir bayramdır. Bize böyle bir bayram günü yaşattığınızdan dolayı samimi teşekküratımı tekrar ederim.”²⁷⁷

1922 Yılına girildiğinde Sovyet Azerbaycanı ve T.B.M.M. Hükümeti arasında ilişkiler bir az da olsa yumuşamış görünüyordu. Bu durum Abilov'un Şubat 1922 tarihinde Azerbaycan Hariciye Komiseri'ne göndermiş olduğu mektubundan da anlaşılmaktadır:

“... Frunze'nin Ankara'ya gelişi ve onun Türklerle yaptığı antlaşmadan sonra Türkiye'ye karşı olan tüm şüphe ve güvensizliğimiz giderilmiştir. Yoldaş Frunze ile beraber Mustafa Kemal Paşa ile yaptığımız iki görüşmeden de olumlu izlenim edinmiş bulunuyoruz. Ortak düşüncemize göre, şimdiki Anadolu hükümeti ve ilk önce Mustafa Kemal Paşa her yönüyle desteklenmelidir. Paşa'nın tüm Sovyet Cumhuriyetlerinin samimi dostu olduğunu ve ileride ondan

²⁷⁷ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. II, Ankara 1952, s. 21.

yararlanabileceğimiz için etkimiz altında bulundurulması gerektiğini düşünüyoruz...”²⁷⁸

20’li yılların başlarında mevcut olan Türkiye ve Sovyet Azerbaycanı ilişkileri Azerbaycan’ın istiklali kadar kısa sürmüştür. SSCB’nin teşkili ile Azerbaycan’ın yurtdışında bulunan tüm temsilcilikleri kapatılmış ve cumhuriyete verilen bağımsızlık yalnız kağıt üzerinde kalmıştır. Mustafa Kemal’in Azerbaycan’ın istiklalinin kayboluşundan duyduğu üzüntüyü Falih Rıfkı Atay şöyle anlatmaktadır:

“Stalin’den sonra Rusya’nın gidişini görüyordu. Yeni bir düşmanlık devrine girilmemek için elinden geleni yapmakla beraber, Ankara’daki evinde elçisi ile yiyip içtiği Azerbaycan Türk Devletinden artık eser kalmadığını biliyordu.”²⁷⁹

C - Nahçıvan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nin Kurulması

Moskova ve Kars antlaşmalarına göre Nahçıvan’ın statüsü Azerbaycan’ın himayesinde Nahçıvan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti şeklinde belirleniyordu. 21 Ocak 1921’de kurulan Nahçıvan Vilayeti İnkılap Komitesi Yüksek hakimiyet organı olarak tanınıyordu. Nisan ayının 4’ünde Halk komiserleri Sovyeti adı ile yeni bir hükümet kuruluyordu. Hükümet üyeleri şu şekilde oluşturulmuştu.²⁸⁰

- 1) Halk Komiserleri Sovyeti Başkanı-A.Kadimov
- 2) Halk Ekonomisi Sovyeti’nin Reisi-Mehdiyev
- 3) İç İşleri, Posta-Telgraf Komiseri-Ş.Aliyev

²⁷⁸ Azerbaycan Respublikası, SPİH MDA, f. 609, s. 1, iş 94, s. 165.

²⁷⁹ Dünya (8 Kasım 1964)’den naklen Hüseyin Baykara, “Azerbaycan İstiklali Dramı”, Türk Kültürü, S:79 - Mayıs 1969, Ankara 1970, s. 493.

²⁸⁰ Azerbaycan Komünisti, nr.11, 1990, s. 77-78.

- 4) Sağlık İşleri Komiseri-E.Abbasov
- 5) Maarif Ve Adliye Komiseri-E.Rüstemov
- 6) Mali İşler Komiseri-Beneniarski
- 7) Nahçıvan Şehri Askeri Birlikleri Komutanı-A.Şadlinski
- 8) Toprak Komiseri-Hacılarov
- 9) Erzak Komiseri-Memedov
- 10) İşçi-Köylü Müfettişliği-Musayev

1920'li yıllarda Nahçıvan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin hukuki açıdan dış ilişkilerde yetkileri daha fazla idi. Nahçıvan'ın Maku, Hoy ve Tebriz şehirlerinde konsoloslukları, Türkiye'nin Kars şehrindeki Rusya konsolosluğu yanında da temsilcisi bulunuyordu. Bunun yanı sıra Bakü, Erivan ve Tiflis şehirlerinde de temsilcilikler tesis olunmuştu. 1924 Temmuzuna kadar Türkiye'nin askeri ataşesi, 1938 Kasım'ına kadar ise İran konsolosluğu Nahçıvan'da faaliyetlerini sürdürmüşlerdi²⁸¹.

25 Ocak 1922'de Vilayet Devrim Komitesi yerine Nahçıvan SSC Merkezi İcraiye Komitesi oluşturulmuştu. Nahçıvan SSC, Azerbaycan'ın himayesinde bulunmasına rağmen merkez Bakü ile olan uzaklığından, yerli idarelerde uzman kadroların yetersizliğinden dolayı komşu devletlerden (özellikle Ermenistan ve İran) her an gelebilecek tehlike karşısında çok zor anlar yaşayabilirdi. 26 Şubat 1921 tarihinde Moskova'da İran ve Rusya görüşmeleri sırasında İran'ın Azerbaycan'ın bazı topraklarına, özellikle Nahçıvan üzerinde iddialarını sürdürmesi beklenebilecek tehlikenin boyutunu gösteriyordu. Bununla da uslanmayan İran tarafı, kendi haydut birliklerinin Azerbaycan sınırlarını geçerek yerli halkı katletmesine, emlakını ve evlerini yağmalamasına sessiz kalıyor, onları destekliyordu. İran'ın bu hareketleri Sovyet Rusya yöneticilerini de rahatsız ettiğinden, Çiçerin 29 Ekim 1921 tarihli notasında İran'ın Moskova

²⁸¹ Aynı yer.

Büyükelçisi Moşaver-ol Memalik'ten "Sovyet Azerbaycanı'na karşı İran Hükümeti'nin düşmanca siyasetini terketmesini" talep etmişti²⁸².

Nahçıvan'ın bağımsız olarak kalmasının getirebileceği tehlikeler daha da ağır olabilirdi. 27 Şubat 1923'te toplantıya çağrılan III. genel Nahçıvan Sovyetler kurultayı Nahçıvan SSC'nin Cumhuriyet statüsünden imtina edip, muhtariyet hukukları esasında Azerbaycan'ın terkibine dahil olması hakkında bir esasname kabul ediyordu. Azerbaycan Merkezi İcraiye Komitesi, Transkafkasya İttifak Sovyetlerinin de oluru ile 16 Haziran 1923 tarihinde Nahçıvan'ın "Muhtar Vilayeti" şeklinde Azerbaycan'a katılması hakkındaki bu esasnameyi onaylıyordu. Nahçıvan SSC Merkezi İcraiye Komitesi'nin görevleri Vilayet İcraiye Komitesi'ne devrediliyordu. Halk Komiserliklerinin yerine Vilayet İcraiye Komitesi'nin şubeleri teşkil edilmişti²⁸³. 6 Kasım 1923'te Nahçıvan Muhtar Eyaleti Sovyeti Bakü ile ilişkilerini daha da kolaylaştırmak için yeni telefon şebekesinin kurulmasını kararlaştırıyordu. İran tarafından gelen haydut baskınlarının önünü almak için de gereken tedbirler alınıyordu²⁸⁴. Fakat Nahçıvan'ın Muhtar Vilayet statüsünde Azerbaycan'ın terkiibinde yer alması uzun sürmemişti. Bazı bilinmeyen nedenlerden dolayı 31 Aralık 1923'te Azerbaycan Merkezi İcraiye Komitesi, Nahçıvan Muhtar Eyaleti'nin Nahçıvan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne döndürülmesi hakkında bir kararı kabul edip, Transkafkasya M.İ.K.'nin onayına sunmuştu. 9 Şubat 1924 tarihli Azerbaycan Hükümeti'nin fermanı ile Nahçıvan M.S.S.C'nin statüsü tastik olunmuştu²⁸⁵.

1924 Yılı nisanında Azerbaycan Merkezi İcraiye Komitesi, Nahçıvan M.S.S.C. hakkında yeni esasnameyi onaylıyordu. Esasnamenin I. maddesinde "Nahçıvan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Nahçıvan arazisinin tüm

²⁸² Dokumenti Vneşney Politiki SSSR, IV, s. 449-450.

²⁸³ Sait Sadıkov, a.g.e., s. 58.

²⁸⁴ Nahçıvan Merkezi Devlet Arşivi (MDA), f. 40, s. 1, iş 97, v. 4.

²⁸⁵ Medetov, a.g.m., s. 27.

emekçi kitlelerine mahsustur” denilmekteydi. Esasnamenin II. maddesinde ise “Nahçıvan M.S.S.C. Azerbaycan SSC’nin terkiğine Muhtar Cumhuriyet statüsünde katıldığı” bildiriliyordu²⁸⁶.

Moskova ve Kars antlaşmaları ve 9 Şubat 1924 tarihli ferman, Nahçıvan’ın statüsünü belirlese de, hukuki açıdan bu mesele henüz yasallaşmamıştı. 1921 tarihli Sovyet Azerbaycanı Anayasası’na istinaden tastik edilen Esasname, Nahçıvan MSSC’de anayasa rolünü oynuyordu. Bu boşluğu gidermek için 18 nisan 1926 tarihinde V. Umumnahçıvan Sovyetleri kurultayında Muhtar Cumhuriyeti’nin ilk anayasası kabul edildi. Burada çok mühim bir nokta üzerinde durmak isterim. İster 1926 Anayasası olsun, isterse o döneme ait bir çok belgede Nahçıvan’ın statüsü Muhtar Cumhuriyet şeklinde değil de, sanki müstakil bir idare birimi gibi Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti olarak gösterilmişti. Nahçıvan’ın statüsü ile çelişkili olan bu makamı, hem hukuki, hem de Azerbaycan’ın devlet bütünlüğü açısından kabul edilmeyecek bir eksiklik olarak görebiliriz.

²⁸⁶ Kulişev (et.al.), a.g.e., s. 55

III. Bölüm

A-Sovyet Yıllarında Nahçıvan'ın Medeni ve İktisadi Hayatı

1- Nahçıvan'da İlim, Kültür ve Eğitim

Nahçıvan birçok orta asır Azerbaycan alim ve mütefekirlerinin vatani olmuştur. Arap salnamecisi Yakut el-Hemevi, Nahçıvan'dan birçok ilim adamının çıktığını ve onların "en-neşevi" (yani Nahçıvani) lakabı ile meşhur olduğunu kaydetmektedir. Bunlardan alim Ebu Ömer Nahçıvani (XI.asır) Azerbaycan'da felsefi fikirlerin yayılmasında büyük rol oynamıştır. XI. Asırda Elmeddin Nahçıvani devrinin büyük tabibi olarak sayılmıştır. Büyük alim ve şair olan Hinduşah Nahçıvani birçok görkemli eserlerin müellifi idi. Onun oğlu Muhammet bin Hinduşah Nahçıvani XV.asırda "Şemsi Münşi" lakabı ile tanınmış meşhur bilim adamı idi²⁸⁷.

Maarif sahasına gelince, orta asırlar Türk İslam alemindeki başka devletlerde olduğu gibi Nahçıvan'da da eğitim sistemi mektep ve medrese şeklinde idi. Ne var ki, Azerbaycan Türklerinin tarihinin dramatik siyasi gelişmelerle dolu olması yüzünden eğitim sisteminde devamlılık olamamıştı. Medreseler şia-sünni mezheplerinin rekabeti haline gelmişti²⁸⁸.

Kuzey Azerbaycan Rusya tabiliğine geçtikten sonra, Ruslar'ın Hıristiyanlaştırma politikasına rağmen, eğitim alanında belirgin ilerlemeler göze çarpıyordu. Zenginler, özellikle tüccarlar, büyük fabrikatörler, kendi çocuklarını buldukları bölgelerde ve Rusyanın büyük şehirlerinde okutuyorlardı²⁸⁹.

1837'de Nahçıvan'da kaza mektebi, 1855'te Ordubad'da bir ilkokul, 1848 yılında ise Akulis'te bir ticaret okulu açılmıştı. Nahçıvan tarihinde ilk defa olarak 70'li yıllarda Akulis köyünde bir kız okulu faaliyete başlamıştı. Mektebin ilk

²⁸⁷ Kuliyevev,(et. al.), a.g.e., s.11-13.

²⁸⁸ Mehmet Saray, Azerbaycan Türkleri Tarihi, İstanbul 1993, s.9

²⁸⁹ Medetov, a.g.m., s.9.

öğrencileri yerli Azeri ve Ermeni tüccarlarının, sanayicilerinin, iş adamlarının kızları olsa da, bu olayın kendi zamanına göre büyük bir önemi vardı²⁹⁰.

XIX. Asrın sonları XX.asrın başlarında mektep ve medreselerde yeni eğitim ve öğretim usullerinden faydalanılıyordu. Eğitim ve öğretimin birinci yılında mekteplerde dersler harf sistemine göre düzenlenmiş alfabe üzerinde Azeri dilinde yapılmaya başlanmıştı. Mektepler tabure, yazı tahtası, yerküresi, harita gibi araç ve gereçlerle donatılmıştı.

1894 yılında meşhur eğitimci ve pedagog, yeni metodun taraftarı Muhammet Tağı Sıdkı, S.A. Şirvani'nin yolunu devam ettirerek Ordubad'da yeni tipli "Ahtar" (Yıldız) mektebini açmıştı. Bununla yetinmeyen pedagog Nahçıvan'da kız mektebini de eğitime açtırmıştı²⁹¹.

Nahçıvan'da halk eğitiminin gelişmesinde tanınmış edip yazar, "Molla Nesreddin" dergisinin kurucusu Celil Memmet Kuluzade'nin de büyük hizmeti olmuştur. M.T.Sıdkı ile beraber o, Azerbaycan'da alfabe islahatının taraftarı idi²⁹².

Eğitim alanındaki bu gelişmelere rağmen halkın çoğu hala okuma yazmadan yoksun idi. 1912 Yılı hesaplamalarına göre, Nahçıvan'da 41 mektepte 102 öğretmen ders veriyordu. Fakat fakir halkın okuma imkanı olmadığından Nahçıvan kazasında erkeklerin % 92,6, kadınların ise % 99,8 cahil idi²⁹³.

Nahçıvan'da Sovyet hakimiyeti kurulduktan sonra eğitime verilen önem artmıştı. Nahçıvan Eyalet Sovyeti'nin 8 Kasım 1923 tarihli 5.oturumunda eğitim alanı ile ilgili aşağıdaki kararlar kabul edilmişti:

²⁹⁰ Vezirov, (et.al.), a.g.e., s.13

²⁹¹ Medetov, a.g.e., s.9

²⁹² Vezirov, (et.al.), a.g.e., s.13

²⁹³ A.İ.Aliyev, Nahçıvan MSSR,nin Medeni İnkişafı, Bakü 1958, s.6-7

- Eğitime katkı amacıyla Nahçıvan tuz sanayisinin umumi gelirinin % 35'i bu sahaya ayrılınsın.
- Azerbaycan hükümeti nezdinde yeni tahsil ocaklarının açılışı için kredi ayrılması hakkında girişimde bulunulsun.
- Öğretmen yetiştirmek için özel kurslar açılınsın²⁹⁴.

Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde olduğu gibi Nahçıvan'da da kadınların eğitimi konusunda bazı zorluklar yaşanmıştı. Yerli din adamlarının etkisinde kalan Müslümanlar, kadınların eğitim görmesini hoş karşılamamışlardı. Halk, komünist mekteplerini ahlaksızlığın yuvası gibi gördüğünden, oraya giden hanımların da bu zehiri kabulleneceğinden korkmuştu. Hatta Nehrem köyünün mollası "Bir komünistin karısının istediği zaman boşanacağı ve istediği şahıs ile izdivaç yapabileceğini bildirip Müslüman kızların bu mekteplerden uzak tutulmasını" savunmuştu²⁹⁵.

Genellikle, eğitim sistemi 1926-28'lere kadar eski usul eğitiminin devamı şeklinde olmuştu. Fakat 1930'lu yıllardan itibaren kolhozlaşmanın da yarattığı yeni durumlar çerçevesinde tüm bir kitle eğitimi başlatılmıştı. Burada maksat milli ve dini kültürden yoksun yepyeni bir Sovyet vatandaşı yetiştirme hedeflenmiştir²⁹⁶.

Sovyet rejiminin bu eğitim politikasına rağmen Nahçıvan diyarı, Mehmet Sait Ordubadi, Eynalı Bey Sultanov, Ali Kulu Gemküsür, Kurbaneli Şerifov gibi aydınları, filolog ve doğu bilimcisi Mehmetağa Şahtahtinski, Prof. Dr. Yusuf Memmedaliyev, profesör Şirali Memmedov, Ali Sultanlı, Rıza Tahmasip, M.H. Tahmasip ve bunun gibi görkemli aydın insanları Azerbaycan ilmine kazandırmıştı. Sovyet döneminde ilim ve medeniyet sahasında Nahçıvan

²⁹⁴ Nahçıvan MDA, f.40, s.1, iş 97, v.8.

²⁹⁵ Nahçıvan MDA, f.40, s.1, iş 2, v.7-8.

²⁹⁶ Saray, a.g.e., s.10.

eyaletinin en büyük başarılarından biri, Azerbaycan İlimler Akademisi'nin Nahçıvan ilmi-tetkikat bazasının (alt yapısının) teşkil edilmesidir²⁹⁷.

Çarlık Rusyası'ndan farklı olarak Sovyet döneminde Nahçıvan'da medeni-maarif müesseselerin sayısı bir hayli artmış, okuma-yazma oranı Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde olduğu gibi % 90'ın üzerine çıkmıştı. 1982/83 yılı istatistiklerine göre Nahçıvan'da 206 İlköğretim okulu (10 yıl eğitim mecburiyeti olan) mevcut olup 63,31 bin öğrenci eğitim görmekteydi. Nahçıvan'da Yusuf Memmedaliyev adına Pedagoji Enstitüsü (şimdi üniversite), Celil Memmet Kuluzade adına Devlet Musiki Dram Tiyatrosu, Nahçıvan Tarih ve Diyarşinaslık Müzesi, 5 musiki okulu, 244 kütüphane, Azerbaycan Yazarlar, Ressamlar, Bestekarlar İttifakı'nın Nahçıvan şubeleri faaliyet gösteriyordu. Sovyet idaresinin Nahçıvan Vilayet Şubesi'nin yayın organı olan Rusça "Sovetskaya Nahçıvan" ve 1980 yılına kadar "Şark Kapısı" adı ile yayınlanan "Sovyet Nahçıvanı" gazeteleri sistemin vilayetteki IV. hakimiyetini temsil ediyordu²⁹⁸.

2- Eyaletin İktisadi Durumu

I. Dünya savaşı, Taşnak Ermenistan'ın tecavüz ve işgalleri, kalıcı olmayan idareler Nahçıvan'ın iktisadi durumuna çok büyük bir zarar vermişti. 1914-1920 yıllarda pamuk, buğday ve ipekçilik sektöründe göze çarpan azalma, üzüm, dut, meyva bağlarının büyük bir kısmının ortadan kalkması, damızlık hayvanların sayısındaki düşüş, vilayetin ekonomi hayatının felç olduğunu gösteriyordu. İpek kozası üretimi 20 bin puddan 1,5 bin puda inmiş, pamuk üretimi de 3 kat azalmıştı. Büyükbaş hayvanların sayısı 91 binden 21 bine, koyunların sayısı ise 172 binden 63 bine inmişti²⁹⁹. Madenlerin zamanında çalıştırılmaması ve eski teknoloji kullanımı tuz üretimini % 48 oranında azaltmıştı³⁰⁰.

²⁹⁷ Paşa Aliyev, "Muhtar Respublikamızın 25 İlliği", Nahçıvan Bazasının Eserleri, Az.SSR İlimler Akademisi neşriyatı, Bakü 1949, s.6.

²⁹⁸ Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi, VII, s.175-176.

²⁹⁹ Sait Sadıkov, a.g.e., s.70.

³⁰⁰ Kafarov, a.g.e., s.20.

O devrin kaynaklarına dayanarak, Transkafkasya'nın en çok zarar görmüş arazisinin Nahçıvan eyaleti olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Nahçıvan Sovyetleştikten sonra 1921 yılı nisanında Azerbaycan Merkezi İnkılap Komitesi Maliye Komiserliğine, Dış İşler Komiserliğinin bütçesinden Nahçıvan'a 30 bin tümen tutarında kredi ayrılması için izin vermişti³⁰¹. Azerbaycan hükümetinin 19 ağustos 1922 tarihli kararı ile Nahçıvan SSC Sovyet Azerbaycanı'nın devlet donanım planına dahil edilmiş, vilayete ayrılan aylık kredinin tutarı 10 milyar manata çıkarılmıştı³⁰².

Nahçıvan'da karaborsanın önünü kesmek ve tuz madenlerinin işletilmesini sağlamak için tuz üzerine devlet tekeli konulmuş, ferdi tuz üretimi yasaklanmıştı. Nahçıvan İnkılap Komitesi'nin kararı ile han, bey ve hazine topraklarına el konulup, köylülere dağıtılmıştı. Genel toprak fonunun % 86,5 kısmını oluşturan 398.295 desyatin toprak köylülere verilip, % 13,5'i ise devlet fonunda bırakılmıştı. Bunun dışında 1922 yılında ilkbahar ekini için köylülere 22.500 pud, sonbahar ekini için ise 30.000 pud buğday bedelsiz olarak köylülere dağıtılmıştı. Nahçıvan köylülerinin iktisadi durumunun az da olsa normale dönüşmesinde 28 Ocak 1922'de kabul olunan erzak vergisine geçmek hakkında kararın rolü büyüktür. Karara göre, köylüler elde edilen mahsulün bir kısmını serbest bir şekilde kullanma hakkına sahip oluyorlardı³⁰³.

Nahçıvan'da köy ekonomisinin gelişmesi için atılan bu adımlar tarımsal faaliyetleri artırmıştı. Mesela, pamuk ekin sahası 1921 yılında 4233 hektar iken, 1927 yılında 8307 hektar olmuştu, tarımsal faaliyet ise savaştan önceki durumuna göre % 84 oranında artmıştı³⁰⁴. Fakat Sovyetlerin köylülere bahsettiği bu "refah" uzun sürmemişti. 1929 yılında başlayan zorunlu "Kollektifleşme" ve "Kolhozlaşma" politikası, orta toprak sahiplerine (Kolçamak) karşı sürdürülen

³⁰¹ Kuliye, (et.al.), a.g.e., s.38.

³⁰² Aynı eser, s.48.

³⁰³ Sait Sadıkov, a.g.e., s.71-73.

³⁰⁴ Aynı eser, s.76.

sınıfı mücadele ileride olabilecek kötü olayların ve felaketlerin temelini oluşturmuştu. Ellerindeki topraklardan, evlerindeki eşyalardan bile mahrum bırakılan köylüler Sovyet hakimiyetine karşı silahlı direnişe geçmişlerdi. Şahbuz kazasındaki ayaklanma ile yerli halkın Sovyetleri devirmek isteği yalnız askerlerin müdahalesi sonucu bastırılabilmişti.

Nahçıvan dahil olmak üzere Azerbaycan'da kollektifleşme politikası dine ve milli geleneklere karşı başlatılan mücadele ile aynı zamanda uygulanmıştı. Toprakların, hayvanların, otlakların, ev eşyalarının bile devletleştirilmesinin yanı sıra halkın maneviyatına yapılan baskılar peşinden Stalin'in meşhur şahsiyete prestij politikasını getirmişti. Bu dönemde SSCB'nin her tarafında olduğu gibi Azerbaycan'da da siyasi takipler uygulanmış, mevcut rejim aleyhine yapılan küçük itirazlar bile ağır bir şekilde cezalandırılmıştı. Bu vahşet döneminin kurbanları arasında Nahçıvan halkının yetiştirdiği Azerbaycan'ın büyük edip ve ustad yazarı Hüseyin Cavid Efendi de bulunuyordu.

3- Sanayii

Nahçıvan vilayeti 1920 yılına kadar sanayinin gelişmediği bir agrar (Tarım) ülkesi durumunda idi. Esas sanayi müesseseleri Nahçıvan, Sust tuz madenleri, Ordubad ve Nahçıvan ipek fabrikaları, Nahçıvan ve Noraşen pamuk temizleme fabrikalarından ibaret idi³⁰⁵. Ülkenin gelişmesinin yeni endüstri müesseselerinin kurulmasından geçtiği gerçeği karşısında Sovyet idarecilerinin Nahçıvan dahil Azerbaycan'da sanayinin gelişmesini sağlayacak bazı tedbirleri gerçekleştirdiklerini de kaydetmek gerekiyor. Sanayinin tüm alanlarının makineleşmesinin tamamlanmasından sonra tuz, maden sanayisi, ipekçilik, pamuk temizleme sektörü gelişmiş, Nahçıvan kerpiç (kırmızı taş) fabrikası, şarap zavodu inşa olunmuştu. Bunun dışında 1916 yılında inşası başlatılan Bakü-Elet-Culfa demiryolunun 1941'de tamamlanması ulaşımı daha da kolaylaştırılmıştı.

³⁰⁵ Aynı eser, s.93.

II. Dünya savaşından sonra Azerbaycan SSC'nin sanayisinde meydana gelen düşüş Nahçıvan vilayetinde de hissedilmiştir. Savaş esnasında tüm iktisadiyatın cephe bölgeleri için seferber olması, silah endüstrisinin ağırlık kazanması, devletin sanayinin diğer dallarına daha az önem vermesine neden olmuştur. Savaşta ölenlerle iş gücünde ortaya çıkan boşluğun kısa bir sürede doldurulamaması da ekonomiyi etkilemiştir. Fakat Azerbaycan ve Nahçıvan vilayetinin savaş bölgesinden uzak oluşu, burada yıkıma ve tahribata sebep olmamıştır. Onun için de diğer cephe bölgeleri ile kıyaslanınca her şeye sıfırdan başlamak lazım gelmemiştir. 50'li yılları Nahçıvan Muhtar Cumhuriyetin sanayisi için ilerleme dönemi sayabiliriz. 1951-55 yıllarda Noraşen rayonunda elektrik şebekesi, Parağaçay ve Gümüştü madenleri, Nahçıvan ekmek ve et-süt fabrikaları, Şahbuz rayonunda dünyaca ünlü Badamlı mineral sularının şişe doldurma müessesesi ve bu gibi birçok endüstri müesseseleri inşa olunmuştur³⁰⁶.

27.07.1963 Tarihinde SSCB İnan arasında yapılan ekonomi işbirliği sözleşmesine göre, Aras nehri üzerinde inşa edilen SES (su elektrik istasyonu) Nahçıvan vilayetinin elektrik enerjisine olan ihtiyacını kısmen de olsa karşılayabilmiştir. Bütün bu olumlu gelişmeler sonunda sanayi ürünlerinin hacmi 1971 yılında, 1924 yılına göre 150 kat, 1977 yılında ise 1940 yılına göre 14 kat artmıştır³⁰⁷.

³⁰⁶ Aynı eser, s.129.

³⁰⁷ Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi, VII., s.174.

Nahçıvan eyaleti mühim sanayi mahsüllerinin üretim tablosu:

	1924	1940	1950	1960	1970	1980	1982
Elektrik enerjisi (bin kvv. saat)	0,0	0,6	2,7	8,1	0,5	73,3	70,9
Ham ipek (ton)	2	17	10	24	49	104	108,5
Yağlı peynir (ton)	-	-	...	84	206	803	963
Şeker mamulâtı (ton)	304	231	154	89
Üzüm şarabı (bin dal)	42	75	319	521
Konserveler (bin kutu)	-	1,5	1,8	4,4	10,0	26,0	31,2
Tuz (bin ton)	18,5	45,5	44,5	55,0	62,1	88,8	104
Mineral su (bin şişe 0,5 litre hesabı ile)	12,9	37	98,5	104,8
Pamuk lifi (ton)	...	2477	3100	5799	5841	-	-

Tarım sahaları (bin hektar)

	1940	1950	1960	1970	1980	1982
Genel tarım alanı	55,9	51,4	46,7	41,2	28,4	25,0
Taneli bitkiler	38,6	36,4	27,4	24,2	11,6	10,4
Buğday	20,9	17,1	8,3	6,3
Arpa	5,1	6,5	2,9	3,6
Mısır	0,5	0,2	0,1	0,4
Baklagiller	0,7	0,4	0,2	0,1
Pamuk	9,4	7,8	...	4,2	-	-
Tütün	0,6	0,4	0,9	2,1	2,8	1,6
Patates ve diğer sebzeler	0,9	0,8	1,3	1,5	1,9	1,1
Sanayi bitkileri	10,3	8,3	7,7	6,4	2,8	1,6
Yem bitkileri	6,1	5,9	10,3	9,1	12,1	11,9

B- Nahçıvan Eyaletinin Nüfus Değişiminin Tarihi Süreci

Ermenilerin Nahçıvan bölgesi dahil olmak üzere Azerbaycan topraklarına karşı arazi iddialarında dayandıkları delilleri çürütmek için bölgenin etnik, nüfus değişiminin tarihi gelişimini incelemek gerekmektedir. Ermenilerin bu topraklara sonradan gelme olduğunu ıspat eden ve onların art niyetini apaçık gösteren mühim kaynaklardan biri 1519 yılında İrevan ve Batı Azerbaycan Beylerbeyi Revan Han'ın Şah İsmail Hatai'ye yazdığı mektuptur. "7 Gün" gazetesinin 19 aralık 1992 tarihli sayısında geçen Oktay Eldegez'in "Güçlülerin zayıflığı" makalesinden alınmış bu mektupta şöyle denliyordu:

"Ulu şahım, Tanrı'dan baban Şeyh Haydar Safi'ye rahmetler olsun. Siz nüker bendenizi bu memlekete beylerbeyi tayin ettiğiniz zaman, ahaliye karşı Şahmerdan Hazret Ali gibi adaletli davranmağımızı, müminlere imamımız Huseyn gibi insancıl yaklaşmamızı tavsiye etmişsiniz. Bendeniz de emirlerinizden hiçbir zaman çıkmamıştır. Lakin son yıllar ahalinin bir kısmı, yani Beyennehrey'n'den Van gölü sahillerine, oradan da beş beş, on on Kaf'a, bizim topraklara gelen Ermeniler uslu oturup sakin bir hayat yaşamaktansa, yeni daha geniş ve verimli topraklara yerleşmeye çalışıyorlar. Şimdi Akkilse (Eçmiedzin) köyünde oturan tüm Ermenilerin katalikosu II. Grigori efendi selahiyetlerini aşırıp öz tahripkar amelleri ile idaremizi müşkilliklere maruz koymuştur. Kotalikos Ermeni dini merkezinin vakıf sermayesi hesabına öz soydaşlarının Türk köyleri kenarında iki-üç aile olmakla meskunlaşmasını sağlıyor, onlar için ufacık kiliseler bile yaptırıyor. Ermenilerin Kaf'da kendilerini bu yerlerin kadim taifesi gibi gösterme çabaları istikbalde nesillerimize karşı fesad çıkarmalarına zemin hazırlayabilir. Şimdi zikr olunan arazide öyle bir köyümüz, obamız kalmamış ki, orada üç yad aile ışığı yanmasın. Ahlaksızlığa kuşanmış hayık kız gelinleri Türk delikanlılarını yoldan çıkarmak için "kadim mesleklerini" iyi kullanıp civanlarımızın gönlünü alıyorlar. Oğuzlara evlenmekle mülkimize, malımıza ortak olmaya çalışıyorlar. Karışık nikahların artışı beni endişeye sevk ediyor, şahım. Bana selahiyet verin,

toplanan on beş bin gelmeni mevsimi işçiler gibi kısım kısım kaytarım vatanın dışarısına. Senin kulun Revan Han”

Maalesef, Revan Han'ının bu uyarısı gelecek nesillerimiz tarafından unutuldu. Siyasi olayların gidişatından yararlanan Ermeniler sonraki yıllarda da bölgeye yerleşimlerini devam ettirmişlerdi.

Nahçıvan dahil olmak üzere İrevan eyaletinin nüfus sayısının ve etnik yapısının değişmesinde Osmanlı-Sefavi savaşlarının da rolü büyük olmuştu. 4 Ekim 1579 yılında Kars'tan hareket eden 40 bin kişilik Osmanlı ordusu Şüregel livası taraflarından Arpaçayı'nı geçerek Şerur kazasının Şerephana nahiyesine girmiş ve buradan 20 bin kadar esir alıp götürmüştü. Esir alınanların etnik mensubiyeti tam olarak bilinmese de, onların Hıristiyan değil de, şiaya mensup Müslüman Türkü olduğu III. Murad'ın 28 Nisan 1578 tarihli fermandan da anlaşılmaktadır. Sefavilere karşı savaş sırasında verilmiş olan bu fermanda “Amma, mümkün oldukça, içlerinde Ehl-i sünnet ve cema'at olanlar siyanet-ü himayet olunup, mallarına ve canlarına zarar ve ziyan eriştürmemeğe sa'y ü ihtimam eyliyesin. Ve re'ayadan harac-güzar Ermeni Taifesi'nün dahı,mallarına ve canlarına zarar ü gezend erişdürmeyesin” emir ediliyordu³⁰⁸.

1579 yılında Osmanlı ordusu henüz İrevan'ı ele geçirmeden önce Abaran nahiyesinde yaşayan Ali Bey gönüllü olarak himayesinde bulunan üç bin evden fazla bir topluluğu (15 bin kişi) Erzurum'a yerleştirmişti. Bu iki olay bölgenin etnik yapısının değişmesine sebep olmuştu. Nitekim, bundan sonra İrevan eyaletinde yaşayan 43.780 kişilik nüfusun 26.949 kadarı Hıristiyan, 16.331 kadarı ise Müslümanlardan ibaret idi. Bunların yüzdeler nispeti Hıristiyanların lehine % 59,1 Müslümanların ise % 40,9 şeklinde idi. Lakin esir ve göç eden Müslümanları da sayarsak, müslümanların sayısı 51.831 kişiye ulaşmaktadır.

³⁰⁸ Fahrettin M.Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*, Ankara 1976,s.282.

O halde Müslümanların % oranı Hıristiyanlara göre üstünlük teşkil edecektir: Müslümanlar % 67,5, Hıristiyanlar ise % 32,5 oranında kalacaklardı³⁰⁹.

1605 yılında Osmanlı ordusunun Nahçıvan'a yürüyüşü zamanı İran hükümdarı Şah Abbas Cuga'dan (Culfa) Nahçıvan'a kadar tüm araziye tahrip ettirip yerli ahaliyi göçe zorlamıştı. Tarihçi Arakel göçmeyenlere karşı zor kullanıldığını, bazılarının kulak ve parmaklarının kesildiğini yazar. Bununla İran askerleri ahalinin geri dönme umudunu tamamiyle kırmak istiyorlardı. Nahçıvan'ın 70 bin ahalesinin sürülmesi ile sonuçlanan bu feci olay tarihte "Büyük Sürgün" olarak bilinmektedir³¹⁰.

Nahçıvan'ın ve Azerbaycan'ın birçok ahalesinin zorla İran'ın merkez vilayetlerine Mazandaran'a, İsfahan'a, Keşan'a vs. bölgelere göçürülmesi iktisadi ve siyasi anlam taşıyordu. İran şahı bununla Fars vilayetlerinin nüfus sayısını artırmak, iktisadiyatını yükseltmek ve ticareti canlandırmak istiyordu. Göç ettirmenin bu özelliği taşıdığını Ord. Prof.V.V.Barthold "Müslüman Medeniyeti" adlı eserinde de kaydetmiştir³¹¹.

1828 yılında İran ve Rusya arasında Türkmençay mukavelesi akdedilmişti. Antlaşmanın XV.maddesinde şöyle denilmekteydi: "... memur ve bölge sakinlerine antlaşmanın imzalandığı günden itibaren kendi aileleri ile birlikte İran vilayetinden Rusya'ya serbestçe geçmek, hükümet ve yerli idarecilerin hiçbir engeliyle karşılaşmaksızın satılık malına veya emlakına herhangi bir gümrük rüsumu ve vergi konulmadan taşınır mülkiyetini kendileri ile götürmek ve satmak için bir yıl süre tanınıyordu..."³¹²

Antlaşmanın bu kısmından yararlanan Çar Rusya'sı İran'da yaşayan Ermenilerin Transkafkasya'ya göç ettirilmesini sağlamıştı. Bu amaçla, "Revan"

³⁰⁹ Bünyadov-Karamanlı, a.g.e., s.13.

³¹⁰ Memmedov, a.g.e., s.133-134.

³¹¹ Aynı eser, s.140.

³¹² Aliyarov-Mahmudov, a.g.e., s.283.

fatihi ünvanını almış bulunan Mareşal Paskyeviç, bu “tehcir” işinin nasıl yürüteleceğine dair 10 maddelik bir “Talimâtnâme” hazırlayarak, bu nakil işini Albay Lazarev’e havale etmişti. “Talimatname”nin 13. maddesinde göç edenlerin, özellikle Revan ve Nahçıvan bölgelerine sevk edilmek istenmesi ve böylece, bu yeni ele geçirilen bölgelerin Ermeni nüfusu ile iskan edilmesi arz edilmektedir³¹³.

Göç ettirilmenin Transkafkasya’da demografik durumu etkilemesi hususunda N.N. Şavrov’un kayıtları çok ilginçtir: “Biz sömürgecilik faaliyetine Transkafkasya’da Rus ahalisinin değil, bize yabancı olan halkların yerleştirilmesi ile başladı. 1828-30’lu yıllarda bölgeye İran’dan 40 bin, Türkiye’den ise 81 binden çok Ermeni göç ettirilmiş ve onlar Ermeni ahalisinin azınlıkta bulunduğu Yelizavetpol ve İrevan guberniyalarının en verimli hazine topraklarına yerleştirilmişti. Yerleşmek için onlara 200 bin desyatinden çok hazine toprağı ayrılmış ve onlar için Müslümanlardan 2 milyon manatlık özel arazi satın alınmıştı. Bu göç ettirmeler XX. asrın başlarına kadar devam etmiş, bunun sonucu şu anda Transkafkasya’da yaşayan 1,3 milyon Ermeninin bir milyondan fazlası bölgenin yerli sakini olmayıp bizim tarafımızdan yerleştirilmişti.”³¹⁴

“Nahçıvan eyaletinin V.Grigoryev tarafından hazırlanmış istatistik tasviri” kitabında 1828 yılına kadar Nahçıvan eyaletinde 2 bin 711 Azeri ailesi ve 434 Ermeni ailesi yaşadığı, sonradan göç ettirilenlerin sayesinde Ermeni ailelerinin sayısının 2.719’a ulaştığı kaydedilmiştir³¹⁵.

Nahçıvan eyaletinin etnik yapısı hakkında yaptığı ilmi araştırmalar sonucu araştırmacı İsmayıl Musayev, 1832 yılında Nahçıvan eyaletinde 17.138 Azeri, 2.690 yerli Ermeni ve 1.340 sonradan göç ettirilen Ermeni bulunduğunu ispat

³¹³ Kemal Beydilli, “1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu’dan Rusya’ya Göçtürülen Ermeniler”, *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, C.XIII, Sayı:17, (1988), Ankara 1993, s.370-372.

³¹⁴ N.N.Şavrov, *Novoya Ugroza Russkomu Delu v Zakafkazye: Predstoyaşaya Rasprodaja Mugani İnorodçiam*, s.59-61’den naklen, *Azerbaycan Tarihi Senedler ve Neşirler Üzre*, Bakû 1990, s.60-62.

³¹⁵ *Statistiçeskoye Opisanıye Nahçıvanskoy Provintsiyi,Sostavlennoye V.Grigoryevim*, SPb 1833, s.31’den naklen, Aliyarov-Mahmudov, a.g.e., s.299.

etmişti. Yazar, eserinde Azerbaycan Cumhuriyeti Dış İşler Bakanlığı yetkilisi A.Sepotyevin vermiş olduğu istatistik bilgilere dayanarak 1915 yılında Nahçıvan ve Şerur-Daralagez kazaları dahil Nahçıvan vilayetinde 238.169 (% 60,5) Müslümanın, 155.578 (% 39,5) Ermeni nüfusunun yaşadığını kaydetmektedir³¹⁶.

XIX.Yüzyılın sonlarına kadar Çarlık Rusyası'nda resmi nüfus sayımı yapılmadığından, ahalinin dağılımını, etnik yapının yalnız değişik araştırmacıların vermiş olduğu bilgilerden öğrenebiliriz. Rusya'da ilk nüfus sayımı 28 Ocak 1897 yılında gerçekleştirilmiştir. Rusların sayısının suni bir şekilde fazla gösterilmesi için Türk halkının nüfusu lehçe dağılımına dayanarak sayılmıştı. Orta Asya Türkleri bir gruba, Tatar ve Azeri Türkleri "Türk-Tatar lehçesi" grubuna dahil edilmişti³¹⁷. 1897 Yılında yapılan Umum-Rusya nüfus sayımına göre Nahçıvan ve Şerur-Daralagez kazalarında 115.711 Tatar (Azeri) ve 55.398 Ermeni nüfus kayda alınmıştı³¹⁸. Çarlığın İrevan ili istatistik encümeni tarafından 1908 senesinde bastırılan "Pamyatnaya knijka Erivanskoy guberniy na 1908 god" adlı eserin III. bölümünde, İrevan vilayetinin nüfusu aşağıdaki şekilde gösterilmiştir:³¹⁹

- Erivan Sancağının 242 köyünde 45329 Ermeni, 70623 Türk / İslam
- Eçmiyedzin Sancağının 219 köyünde 86040 Ermeni, 42060 Türk/İslam
- Sürmeli Sancağının 227 köyünde 29027 Ermeni, 55085 Türk/İslam
- Şerur- Daralagez Sancağının 163 köyünde 20842 Ermeni, 55085 Türk/İslam

³¹⁶ Musayev, a.g.e., s.46-47.

³¹⁷ Kerim Şükürov, Türk Halkları XVI-XX.Yüzyıllıklarda : Say Dinamikası, Bakü 1997, s.7.

³¹⁸ Köçerli, a.g.e., s.271.

³¹⁹ Fahrettin M.Kırzioğlu, Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918-1920), Ankara 1970, s.124.

- Nahçıvan Sancağının 167 köyünde 44616 Ermeni, 59503 Türk/İslam
- Yeni – Beyazıt Sancağının 135 köyünde 88276 Ermeni, 43467 Türk/İslam
- Gümrü Sancagının 161 köyünde 138470 Ermeni, 11855 Türk/İslam

Görüldüğü gibi 7 Sancaklı İrevan İlinin ancak 3'ünde Ermeniler çoğunluk teşkil etmektedirler. Nahçıvan da dahil olmak üzere diğer 4 sancakta ise Türk-İslam nüfus çoğunlukta bulunmaktadır. Çarizmin Ermenileri Nahçıvan'a kitle halinde göç ettirmesine rağmen Azeri nüfus her zaman Ermenilerden fazla olmuştur. 1917 Yılında yayınlanan "Kafkaskiy kalendar" mecmuasının verdiği bilgiye göre Nahçıvan ahalisinin Tatar nüfusu 12,6 bin kişilik artışla 128.000, Ermeniler ise 70.000 kişi civarında idi. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti hükümetinin tespitine göre, Kars Cumhuriyeti'nin kurulduğu zaman Güney Batı Kafkasya'da 286.000'den fazla müslüman yaşıyordu ki, bu da bütün ahalinin % 59,9'unu oluşturuyordu. Kars vilayetinin Kars, Kağızman ve Ardahan şehirlerinde, Ahalsih ve Ahalkelek kazalarında yaşayan Ermenilerin çoğunluğu göç eden Ermenilerden oluşmaktaydı³²⁰.

Ermenilerin arazi iddialarına karşı E.Topçubaşov'un 16-19 Ağustos 1919 tarihli Paris Barış Konferansına sunmuş olduğu itiraz notasında bölgenin etnik yapısı şu şekilde gösterilmişti: Nahçıvan kazası % 62,5 Azeri ve % 36,7 Ermeni, Şerur-Dereleyez % 72,3 Azeri ve % 27,1 Ermeni, Sürmeli % 68 Azeri ve % 30,9 Ermeni, İrevan kazası % 60,2 Azeri ve % 37,4 Ermeni³²¹.

1918-1920 Yıllarında süresiz devam eden Ermeni baskınları Nahçıvan ve İrevan eyaletinin iktisadi ve medeni hayatını felç ettiği gibi, nüfusuna da büyük bir darbe vurmuştu. Ermeni vahşeti sonucu 500.000 fazla ahali ana yurtlarını bırakıp kaçmışlardı. Bu dönemde Nahçıvan ahalisinin sayısı % 38 oranında azalmıştı.

³²⁰ Hacıyev, a.g.e., s.13.

³²¹ Musayev, a.g.e., s.49.

Sovyet iktidarının ilk yılında Nahçıvan ahalisinin % 12'sini oluşturan Ermeni nüfusunun ileri tarihlerde daha da azaldığını görmek mümkündür. 1927-1928 yıllarında Nahçıvan Muhtar Cumhuriyetinin 104.909 kişilik nüfusunun yalnız 11.276'sı Ermeni asıllı olup geri kalan kısmının 88.433'ü Azeri Türkü, 5.200'ü ise diğer milletlerden ibaret olmuştur³²².

1929 yılından başlatılan kolhozlaşma ve arkasından gelen 1937-50 siyasi takipler dönemi Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde olduğu gibi Nahçıvan'da da büyük can kaybına neden olmuştur. Buna rağmen 1926-1970 yıllarında Muhtar Cumhuriyetin nüfusunun sayısı 2 kat artmıştı. Özellikle, 50'li yıllarda ahalinin doğum oranında görülen yükseliş, ölüm hallerinin azalışı nüfusun tabii artışını sağlamıştı. 1960 yılında doğanlardan ortalama Sovyetler Birliğinde %0 24,9 kişi, Azerbaycan'da %0 42,6 kişi olmuşsa, Nahçıvan MSSC'de bu sayı %0 51,9 kişiye ulaşmıştı. Bu rakam doğum oranının en yüksek olduğu Orta Asya Cumhuriyetlerinden de fazladır. Nahçıvan'da doğum oranının yüksek olmasının esas sebeplerinden biri ahalisinin büyük bir kısmının Azeri kökenli olmasıdır. 1960 yılında eyalette 16-49 yaşında doğum yapan kadınların % 98'inden fazlası, 1970 yılında ise % 97,1 Azerbaycanlı olmuştur.

³²² Nahçıvan MDA, f.40, s.1, no 604, v1.

Azerbaycan ve Nahçıvan'da ahalinin doğum/ölüm oranında tabii artımını gösteren tablo:

Yıllar	Orta hesapla her 1000 kişilik nüfusa düşen oran					
	Azerbaycan			Nahçıvan		
	Doğum	Ölüm	Tabii artış	Doğum	Ölüm	Tabii artış
1959	41,5	6,9	34,6	42,1	7,8	33,3
1960	42,6	6,7	35,9	51,9	7,2	44,7
1965	36,4	6,3	30,1	39,3	7,2	32,1
1966	35,2	6,7	28,5	43,9	8,3	35,6
1967	32,5	6,6	25,9	40,3	9,6	30,7
1968	31,9	6,6	25,3	38,8	7,8	31,0
1969	29,3	7,0	22,3	38,1	8,6	29,5
1970	29,1	6,7	22,4	35,9	7,3	28,6

1970'lere gelince doğum oranında ve tabii artışta bir düşüş gözükmetedir. Bunun sebebini aşağıdaki amillere bağlamak mümkündür:

- 1) Şehir hayatına geçiş.
- 2) Doğum yapacak kadınların sayısındaki azalma.
- 3) Nikah sayısının azalması.

Azerbaycan'da sanayileşmenin artışı, köylere gösterilen dikkatsizlik, ağır iş şartları ahalinin büyük kısmını oluşturan köylülerin şehirlere akınını hızlandırmıştı. Şehre göç eden nüfus, buranın sosyal hayatına alışmaya çalışmış, kent kültürünün getirmiş olduğu anlayışla ailenin fazla çocuk edinme isteğini azaltmıştı. Çocukların yetişmesi, beslenmesi ve eğitimi aile bütçesini etkilediğinden doğum yapabilecek kadınların yaş sınırı da yükselmişti. Eğitim oranının yükselişi, şehirleşmenin beraberinde getirdiği ağır şartlar gençlerde

erken yaşlarda evliliğin azalmasına sebep olmuştu. Mesela, 1960 yılında Nahçıvan'da nikahlı kadınlar tüm kadınların % 60,4'ünü teşkil etmekteyken 1965 yılında bu oran % 55,1'e, 1970 yılında ise % 53,7'e kadar düşüş göstermişti³²³.

Azerbaycan İlimler Akademisi tarafından Nahçıvan MSSC'nin 50 yıllığına neşr olunan kitapçığında Nahçıvan ahalisinin milli terkihi hakkında verilen tabloda nüfus değişimi şu şekilde verilmiştir:

	1959	1970
Umumi	141,361	202,187
Azeri	126,508	189,679
Ermeni	9,519	5,828
Rus	3,161	3,919
Kürt	303	1,087

Muhtar Cumhuriyet'in 1979 yılında etnik yapısı ise şu şekilde olmuştu: 230 bin kişi Azeri 3,8 bin kişi Rus, 3,4 bin kişi Ermeni nüfus³²⁴. Sovyet dönemi istatistik bilgileri ile karşılaştırdığımızda eyalette bulunan Ermeni nüfusunun sayısında daimi bir düşüş görülmektedir. 80'li yılların sonlarına doğru bölgede yalnız ihtiyarlardan ibaret bir Ermeni nüfusla karşılaşılıyor. Nahçıvan'da bulunduğum sırada bunun sebebini bana şöyle açıklamışlardı: "Azeri Ermeni münakaşası çıktıktan sonra Ermeni gençleri yaşlılarını burada bırakıp gitmişlerdi. Fakat ceviz mevsimi gelince, onlar da paylarını almaya geliyorlardı. En iyi ceviz ağaçları Ermenilerin elindedir. İyi, bol ceviz ise para demektir. Yaşlılarını bu topraklarda bırakmalarının esas amacı da bu paraları kimseye kaptırmamaktı."

³²³ Azerbaycan SSR İlimler Akademisinin Haberleri, (iktisadiyat serisi), nr.1, 1972, s.63-67.

³²⁴ Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi, VII., s.173.

Ermeniler bu topraklardan çok şey alıp götürmüşlerdi, ama gerçek olan bir şey vardır ki; Bu gün Nahçıvan 300.000'den fazla Azeri Türkü'nün yaşadığı, Ermenisiz bir Nahçıvan'dır! Nahçıvan eski zamanlardan beri bir Türk yurdu, Türk vatanı olmuştu ve bu gün de Azeri Türklerinin ata ocaklarından biridir.

Geçmişten günümüze kadar mevcut belgelerin ve araştırmacıların eserlerinde istatistiki bilgilerin hiç birinde Ermenilerin Nahçıvan vilayetinde nüfus olarak bir üstünlüğü görülmemektedir. İster göç ettirme siyaseti, isterse Taşnakların Müslümanlara karşı yaptıkları soykırımlar neticeyi Ermenilerin lehine değiştirememiştir.

C- Ermenilerin Arazi İddiaları

Ermeni araştırmacılar Azerbaycan'ın tarihi toprağı sayılan Nahçıvan'a karşı arazi iddialarını VIII.asırda vuku bulmuş bir olaya dayandırmaktadırlar. Arap tarihçisi Ahmet bin Esem El Kufi'nin "Kitap-el fütuh" ve Alban tarihçisi Mosey Kagan Katvasi'nin eserlerinde Arap komutanı Muhammet bin Mervan'ın Araplara isyan eden Ermeni knyazlerinin ordularını mağlup ettikten sonra onları Nahçıvan'daki kiliseye toplatıp yaktığı kaydedilmektedir. VIII. Asrın başlarında (tahminen 702-703 yılları) vuku bulmuş bu olaya dayanan Ermeni tarihçileri ismi geçen Ermeniye Nahçıvan'ın, Aras üstü Nahçıvan olduğunu iddia etmektedirler. Acaba bu iddianın esasını teşkil eden Nahçıvan hangi arazide bulunuyordu? Tarihçi alim İ.A. Orbeli 1912-1913 yıllarında Türkiye sınırlarında Ermeni (epigrafik) abidelerini incelerken Kars vilayeti'nin Kağızman ilçesinde Bagavan, Elem ve Nahçıvan yerleşim yerlerinin olduğunu kaydeder. Nahçıvan'daki kilisenin harabelerinin tasvirini verir. Bu delile istinaden Muhammet bin Mervan'ın Ermeni asılladeleri ile beraber yaktığı kilisenin Türkiye'nin Kars vilayetinin Kağızman ilçesinde bulunan Nahçıvan mıntkasında olduğunu söylemek mümkündür. Bunun dışında, orta asırlar Arap tarihçisi El-Belazuru "Fütuh-el buldan" eserinde Ermeni asılladelerinin "Hilat vilayeti"nin kilisesinde

yakıldığını kaydeder ki, Hilat da, bilindiği gibi Van gölünün batı sahilinde bulunmaktadır. Arasüstü Nahçıvan'da şimdiye kadar ne kilise, ne de başka Ermeni Hıristiyan anıtlarına rast gelinmediğinden, Ermeni araştırmacılarının yalnız isim benzerliği olup ayrı ayrı bölgelerde bulunan idari birimlerin bir ad altında Ermeni toprağı gibi adlandırılması teşebbüsü, tarihi saptırmaktan başka bir şey değildir³²⁵.

Burada ilginç olan bir şeyi daha kaydetmek isterim. 1779 Yılında Rus idarecileri tarafından Kırım Ermenilerinin bazıları Rostov şehrinin yakınlarına göçürülmüştü. Ermeniler burada Nahçıvan ismini taşıyan bir yerleşim birimi oluşturmuşlardı. Şimdi burası Rostov şehrinin Nahçıvan rayonu olarak bilinmektedir³²⁶.

“Büyük Ermenistan” davasında Batı ve Rusya'nın yardımını sağlamak için her türlü alçaklığı göze alan Ermeniler, kendilerine dünya kamuoyunda zavallı, hep ezilen bir halk görünümünü vermişlerdi. Ermeni yazarı ve hukukçusu Grigor Zograb 1913 yılının ocak ayında Ermeni halkının kaderinde Rusya'nın rolünden bahsederek şunları demişti: “Ermeni meselesinde bizim esas güveneceğimiz yer Rusya'dır!” Tarihi belgelerden anlaşıldığı gibi Çar Rusyası her ne kadar Ermenileri koruyan bir politika izlese de, Türk toprakları üzerine bir Ermeni devletinin kurulmasına asla yanaşmamıştı. O dönemde Rus İmparatorluğunun buna gücü de, selahiyeti de vardı. Yalnız I. Dünya savaşı sırasında Ermenilere Anadolu'da bir devlet kurduracağını vaadeden Çar II. Nikolay'ın esas amacı bu milleti maşa gibi kullanmaktı. Duma'nın nüfuzlu partilerinden olan “Kadet Partisi”nin lideri P.Milyukov'un 4 Ocak 1915 tarihinde bu konu hakkında söylediği sözler asıl gerçeği yansıtmaktadır: “Benim için Ermenilerin istekleri yoktur, sadece Rusya'nın çıkarları önemlidir”³²⁷.

³²⁵ Ziya Bünyadov, “Hansi Nahçıvan ?” Ulduz, nr.3, Bakü 1988, s.61-63.

³²⁶ Bünyadov, a.g.m.; İslam Ansiklopedisi, IX, s.35.

³²⁷ Basiliya Ş., Zakafkasya v Godı Pervoy Mirovoy Voynı, Suhumi 1968, s.105 ; Musayev, a.g.e., s.42'den.

Nahçıvan'ın Ermenistan'a birleştirilmesi fikri, 1917 yılında "İdari sınırların Petersburg kararname" denilen kararname düzenlenirken Ermeniler tarafından ileri sürülmüş, Rus bürokrasisinin Ermeni sempaticisi kesimi tarafından da savunulmuştu³²⁸.

28 Mayıs 1919'da "Ermenistan Cumhuriyeti" ilan edildiği zaman bu devletin başkenti bile yoktu. Azerbaycan Milli Şurası'nın 29 Mayıs 1918 tarihli toplantısında mevcut durum ve şartların baskısı karşısında İrevan şehri Ermenistan'ın başkenti olarak tanınmıştı. Fakat Ermeni devletinin Kafkaslar'da "küçük bir alana" sıkışıp kalmasını kabullenemeyen Taşnak hükümeti, denizden denize (Akdeniz ve Karadeniz) "Büyük Ermenistan" hülyasını gerçekleştirmek arzusundaydılar. Bunu Paris Barış Konferansında Topçubaşov ve Çheidze ile görüşmesinde Ermeni heyetinin başkanı A.Aharonyan açık bir şekilde itiraf etmişti: "Sizin ancak Kafkasyayla sınırlı çıkarlarınız vardır, bizim kaygılarımız ise bütün Ermeni halkının, birleşmiş Ermenistan'ın çıkarlarını müdafa etmekten ibarettir".

Paris barış konferansında Ermeni heyeti adından Bogos Nubaryan aşağıdaki topraklara arazi iddiasında bulunmuştur:

1. Türkiye'nin yedi doğu vilayeti-Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput, Sivas, Erzurum ve Trabzon.
2. Dört Kilikya sancağı-Maraş, Hozan, Cebel-i Bereket, Aleksandretto şehri dahil Adana bölgesi.
3. Kafkas Ermenistan'ın tüm arazisi, Nahçıvan dahil olmak üzere İrevan guberniyası, eski Tiflis guberniyasının güney kısmı, Kars ve Ardahan.

³²⁸ Hacıyev, a.g.e., s.43.

Bunun dışında Ermeniler umumi meblağı 20 milyar franka yakın tazminat talebinde de bulunuyorlardı. Ermenilerin bu iddia ve talebine Lloyd Corc “Akdeniz’den Karadeniz’e kadar bir araziye eski Ermeni Çarlığının toprağı gibi kabullenip talep etmek çok mantıksızdır. Çünkü şu anda bu arazilerde Ermeniler ahalinin çok düşük bir yüzdesini oluşturmaktadırlar” diye itirazını bildirmişti³²⁹. Paris konferansında amaçlarına ulaşamayan Ermeniler bu kez Bolşevik Rusyası’nın yardımı ile isteklerinin bazılarını gerçekleştirmeye yeltenmişlerdi. Taşnak Ermenistan’ın ilk başbakanı olan O.Kaçaznuni bu fırsatın kesinlikle kaçırılmaması hususuna değinmişti: “Ermenistan bulunduğu zor durumda Ahalkeleği Gürcistan’a, Yukarı Karabağı da Azerbaycan’a vermesi halinde, hiç olmazsa Şerur ve Nahçıvan’ı elinde tutması gerekiyor. Aksi takdirde Ermenistan’ın dış dünyaya yolu kapanmış olur...

... Kızıl Ordu ve Bolşeviklerin bağımsızlığımıza son verip bizi yeniden Rusya’ya ilhak ettiğini düşünebilirsiniz. Fakat Kızıl Ordu’nun Transkafkasya’yı terk etmesi halinde bizim Türk-Tatar-Gürcü bloku ile karşı karşıya kalabileceğimizi de gözardı etmemelisiniz. Taşnaksutyun şimdiki durumda Ermenistan’ı kurtarmak iktidarında değildir. O halde kabul etmek gerekiyor ki, bu şartlar dahilinde Bolşeviklerin bize verdiği “müstakillik” geleceğimizin garanti altına alınması demektir”³³⁰.

Taşnaksutyun’a şimdi de Bolşevizm kaftanının biçilmesinin çok tehlikeli sonuçlar getireceğini düşünen Narimanov, hâla 1919 yılı Şubat’ında Taşnakların iç yüzünü ortaya çıkararak şunları diyordu: “Rusya’nın Kafkas valisi Golitsin döneminde kendilerini inkılapçı partisi mensupları olarak gösteren Taşnaklar, Vorontsov-Daşkov yıllarında karşı devrimci bir mevkide durarak valinin ayaklarını bile öpüyorlardı. Çünkü Vorontsov onlara savaştan sonra Büyük Ermenistan kurulacağını vaat etmişti. Türklerin Doğudaki başarılarından sonra ise sözde Türk dostuna çevrilenler, Sovyet hakimiyeti kurulduğu takdirde

³²⁹ Hesenov, a.g.e., s.229-230.

³³⁰ O.Kaçaznuni, *Daşnaksutyun Bolşe Neçego Delat*, Bakü 1990, s.80-83.

“Komünizm savunucuları” olup, Azerbaycan ve Gürcistan’da en muteber vazifeleri alacaklardı”³³¹.

Taşnak hükümetinin anlaşma isteğini Bolşevik Rusya ilk başlarda sıcak karşılamıştı. Bundan yararlanmaya çalışan Taşnaklar Azerbaycan ile olan “tartışmalı arazileri” kendi lehlerine değiştirmeye niyetlenmişlerdi. 1920 yılı haziranında Orconikidze’nin Rostov’da Ermeni temsilcileri ile görüşmesinde, Ermeniler “eğer Azerbaycan Şerur-Daralagez kazasından ve Nahçıvan bölgesinden vazeçerse, Ermeni tarafı Karabağ ve Zengezor’un derhal Azerbaycan ile birleştirilmesine nail olur” teklifini önermişlerdi³³².

Rusya’nın siyasi baskısı karşısında Azerbaycan Bolşeviklerinin lideri Narimanov, Zengezor ve Nahçıvan’ın Ermenistan’a verilmesi hakkında 1 Aralık 1920 tarihinde bir beyanat vermek mecburiyetinde kalıyordu. Türkiye’nin siyasi diplomatik çabaları, Nahçıvan halkının inadı ve direnişi Nahçıvan eyaletinin Azerbaycan hakmiyetinde kalmasını sağlıyordu. Malesef Zengezor’un bir kısmı olan (Kafan, Gorus, Sisyan, Mehri) 4505,5 km² bir arazinin Ermenistan’a ilhakının önü alınamıyordu. Kars Antlaşmasından hemen sonra Şerur kazasının ayrılmaz parçası olan Deralagez halkının muhtelif yerlerde göçmen olmasından yararlanan Ermeniler bu arazinin de Şerur’dan koparılıp Ermenistan’a birleştirilmesine nail olmuşlardı³³³. Bununla yetinmeyen Ermenistan hükümeti, 19 Haziran 1921 yılında “Yukarı Karabağ’ın Ermenistan’a ilhakı hakkında” bir kararı kabul etmişti. Zengezor’un ve Daralagez’in gitmesine sessiz kalan Azerbaycan hükümeti bu kararı protesto etmiş, meseleye yeniden bakılmasını talep etmişti. Azerbaycan tarafının “Karabağ meselesi”nde gösterdiği direniş sonucu Kafkasya Bolşevik Bürosu bu meseleyi yeniden tartışmaya açmış ve 5 Temmuz 1921’de kararını vermişti: “Yukarı ve Aşağı Karabağ’ın iktisadi ilişkilerini, Yukarı Karabağ’ın Azerbaycan’la daimi ilişkisini ve Müslümanlarla

³³¹Narimanov, a.g.e., s.195.

³³² Köçerli, a.g.e., s.232.

³³³ Abdullayev, a.g.e., s.70.

Ermeniler arasında milli barışın sağlanması zaruretini göz önünde bulundurarak, Yukarı Karabağ'ı Azerbaycan SSC'nin hudutlarında bırakarak, Dağlık Karabağ'a Şuşa şehri idari merkezi olarak özerklik vermek³³⁴.

1923 Yılı ağustosunda Yukarı Karabağ'da yapılan referandum bölgenin Azerbaycan'ın hakimiyetinde kalmasını bir kez daha onaylamıştı. RKP'nin Kafkas bürosunun tazyiki ile Azerbaycan Merkezi İcra Komitesi 7 Temmuz 1923'de merkezi Stepanakert (Hankendi) olan Dağlık Karabağ Muhtar vilayetinin kurulması hakkındaki bir kararı da kabul etmişti³³⁵.

18 Şubat 1929'da Türkiye ve Azerbaycan hükümetlerinden habersiz Transkafkasya Merkezi İcraiye Komitesi Nahçıvan eyaletinden 9 köyün, Şerur kazasından Kurokulok, Haçik, Haradiz; Nahçıvan kazasının Şahbuz nahiyesinden Ağbine, Sultanbey, Akhaç, Almalı, İtkıran; Ordubad kazasından Garçevan yerleşim bölgelerinin; Garçevan Sovyetliğinin dahilinde olan Mehri, Bohkaz köylerinin Ermenistan'a ilhakını kararlaştırmıştı. Bundan belli bir süre sonra Cebrayl kazası Zengilan nahiyesinin tabiliğinde olan ve Azerilerin yaşadığı Eldere, Lehvaz, Astazır, Nüvedi köylerinin rayon merkezinden uzak mesafede bulunmasından yararlanan Ermeniler bu arazileri de zabt etmişlerdi. 1930-1931 yıllarında bu arazilerde Mehri rayonunu teşkil eden Ermeniler Bakü ile Nahçıvan'ın kara yolu ile olan bağlantısını da kesmişlerdi³³⁶.

Nahçıvan MSSC'nin 1929, 1942, ve 1984 yıllarında yayınlanan topografik haritalarını kıyaslarsak, onların hiç birinde cumhuriyetin sınırlarının bir birine uygun gelmediğini görürüz. Sınırlarda 400 metreden 4 kilometreye kadar gerileme gözüküyor. Bu da Ermenilerin sınır bölgelerinde on yıllar boyunca ilerlemesinin bir delilidir. Zapt ettiği arazilerin isimlerini de değiştirmeyi ihmal etmeyen Ermeniler 1929'da Küçük Kafkasya'nın dağ zirvelerinden olan

³³⁴ Köçerli, a.g.e., s.245.

³³⁵ Kafarov, a.g.e., s.32.

³³⁶ Sait Sadıkov, a.g.e., s.139.

Daşburnu'yu 1942 haritasında Ajdekan, 1984 yılında ise Adjakyan olarak göstermişlerdi. 1929 Yılında Nahçıvan arazisinde yerleşen Arazdayan köyü ileriki yıllarda Ermenilere “hediye” olarak verilip Yeraskh ismini almıştı. 1987 Yılında Sederek köyü yakınlarında 90 hektarlık bir alanı kaplayan kaysı bağları Nahçıvan idarecilerinin lakayıtlığı yüzünden Ermeniler tarafından zabtedilmişti. Böylece Kerki köyünün Nahçıvan vilayeti ile ilişkisi kesiliyordu. 16 Ocak 1990 tarihinde Ermeniler bu köyü de ele geçirip ismini Tigranaşan olarak değiştirmişlerdi.

Bu konu hakkında, Nahçıvan topraklarının Ermenilere bağışlanmasının canlı şahidi ve iştirakçisi olan Ordubad rayonunun “Ahundof” kolhozunun reisi Zabit Hesenov'un anlattıklarını dinleyelim:

“1975 yılında Ermeniler kolhozun koyunlarının barındığı Zerani yatağını “resmi yollardan” ele geçirmek istiyorlardı. Fakat yerli ahalinin direnişi sonucu isteklerine ulaşamamışlardı. 1985 yılında “Perestroyka”nın ilan edilmesi ile hareketleri artan Ermeniler yeniden bu araziye talip olurlar. Ordubad rayonunun idarecileri ise Ermenilerin bu kötü niyetine boyun eğip 500 hektar arazinin Ermenistan'a verilmesi hakkında bir kararı kabul etmişlerdi. 1975 yılında komşulara vermediğimiz bu otlak sahasını 10 yıl sonra kendi “büyüklerimiz” tarafından hediye edilmesini kabullenmeyip karara imza atmadım. Uzun süre kendim ve ailem takiplere maruz kaldı, beni hapse atmakla tehdit ettiler, sonunda dayanamayıp teslim oldum. Bu şekilde doğma topraklarımız halkın onayı olmaksızın komşumuza hediye edilmişti.”

Gazeteci yazar C.İsmayılov, vatan topraklarını parça parça başkalarına veren baştaki idarecilerimizi haklı olarak “Mankurtlar”³³⁷ a benzetmişti.

³³⁷ İnşaatçı, 17 Temmuz 1990.

1920 yılında toplam 11.000 km² araziye kapsayan Ermenistan Cumhuriyeti Azerbaycan toprakları sayesinde genişleyerek 1989'da 30.000 km² büyüklüğündeki bir alana ulaşabilmişti.

Sovyet yıllarında Ermeniler Azerbaycan topraklarını parça parça koparıp ilhak etmekle beraber, Azeri Türklerinin kitle halinde de ata topraklarından göç etmelerine de muvaffak olmuşlardı. Azerbaycan halkı Sovyet döneminde iki büyük göç yaşamıştı. 1943'de Tahran konferansı sırasında Mikoyan'ın teklifi ile tüm Azerilerin 1944 yılında Kazakistan'a göçürülmesi planlanılmıştı. Lakin Azerbaycan'ın o dönem başkanı olan Mir Cafer Bağırov'un Stalin'le olan yakın ilişkisi bu korkunç planın gerçekleşmesine engel olmuştu. Fakat Ermeni tarafını memnun etmek için Stalin'in şahsi imzası ile SSCB Bakanlar Kurulu 23 Aralık 1947'de "Ermenistan SSC'de yaşayan Azerbaycanlıların Kür-Aras ovasına göç ettirilmesi hakkında" 4083 sayılı kararı onaylamıştı. Karara istinaden 1948-1953 yıllarında Azerbaycan'ın Mugan-Mil ovalarının pamuk ekilen bölgelerine işçi temin etmek bahanesi ile 150 binden çok Azeri dede baba topraklarından sürgün edilmişti. Azerbaycanlıların kovulmasının ikinci aşaması 1988 yılında tamamlanmıştı. O yıl 230 binden fazla insan Ermeni vahşetinden kurtulmak için Azerbaycan sınırlarına sığınmışlardı.

Ermeni vahşetini dünya kamuoyuna duyurmak için Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev 18 Kasım 1997'de "Azerbaycanlıların Ermenistan arazisindeki tarihi etnik topraklarından kitlevi şekilde deportasyonu (göç ettirilmesi) hakkında" fermanı imzalamıştı. 1998 Yılı Mart ayında imzalanan diğer bir fermanla ise, 31 mart Azerbaycanlıların soykırım günü ilan edilmişti. Tam yetmiş yıl önce, 1918 yılı mart ayında Ermeni Taşnakları Bakü'de, Şamahı'da, Lenkeran'da ve Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde görülmemiş vahşilikler yapmış, Müslüman ahaliyi kitle halinde katletmişlerdi³³⁸.

³³⁸ Azerbaycan, 31 Mart 1998 ,s.6-7.

D- Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti'nin Anayasaları Hakkında

Nahçıvan Muhtariyetinin esasları yürürlükte olan 16 Mart 1921 yılı Moskova ve 13 Ekim 1921 yılı Kars Antlaşmaları ile konulmuştur. Bu uluslararası antlaşmalarda Nahçıvan'ın Azerbaycan'a bağlı olması bir daha beyan edilmiş ve Nahçıvan'ın arazi sınırları kesinleşmiştir. 16 Mart 1921'de Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti statüsünde olan Nahçıvan, 16 Haziran 1923'den Nahçıvan vilayeti, 9 Şubat 1924'de ise Nahçıvan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak adlandırılmıştır. 17 Kasım 1990'da da Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti ilan edilmiştir. 1926'da Nahçıvan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin ilki, 1937'de ikincisi ve 1978'de ise üçüncü Anayasası kabul edilmiştir.

1926 Nahçıvan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti Anayasası*

62 maddeden ibaret olan bu Anayasa merkezi hakimiyet dağılımını ve onların yetkilerini göstererek, yerleşim bölgelerindeki Sovyetler'in işini düzenlemekte, milletvekili seçimi hakkında, bütçe meselesi ve devlet sembolleri gibi kısıtlı kanunları ihtiva etmektedir.

Madde 2 - Nahçıvan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti Azerbaycan SSC'nin himayesi altında onun esas kısmını teşkil etmektedir. Nahçıvan SSC ile Azerbaycan SSC arasındaki ilişkiler Azerbaycan Anayasası esasına göre düzenlenmiştir.

Madde 10 – Nahçıvan SSC'nin yüksek kanun koyucu ve denetleyeci organı Nahçıvan Merkezi İcraiye Komitesi Sovyetleri'dir.

Madde 14 - Nahçıvan SSC'nin idari organı olan Nahçıvan Halk Komiserleri Sovyeti Nahçıvan Merkezi İcraiye Komitesi tarafından teşkil edilmektedir.

* Nahçıvan MDA, Fond 40, s. 1, iş 19.

Madde 23- Teşkil olunacak Halk Komiserleri şunlardır:

1) İç İşleri	4) Maarif	7) Halk Ekonomisi Sovyeti
2) Adalet	5) Toprak işleri	
3) Sosyal Güvenlik	6) Sağlık	

Madde 27- Halk Komiserleri Sovyeti Nahçıvan Halk Kurultayı ve Nahçıvan Merkezi İcraiye Komitesi'ne karşı sorumludur.

Madde 45- 18 Yaşını doldurmuş din, cins ve milliyet ayrımı yapılmaksızın aşağıdaki istisnalarla herkesin seçme ve seçilme hakkı vardır:

- Başkasının emeğini istismar eden şahıslar, kapital sahipleri, şahsı ticaretle uğraşanlar, din adamları ve dindarlar, eski hukuku koruyan kuruluşlarında hizmet edenler, cinayet işleyenlerin seçme ve seçilme hakkı yoktur.

Madde 53 ve 54- Nahçıvan SSC'nin iç ve dış işleri dahil olmak üzere devlet bütçesi, Azerbaycan SSC'nin devlet bütçesinin içinde genel devlet bütçesini oluşturmaktadır.

Madde 61- Azerbaycan SSC'nin devlet sembolü olan sancak ve bayrak Nahçıvan SSC'nin de devlet sembolü olarak sayılmaktadır.

1937 Nahçıvan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Anayasası*

1926 Anayasası'nda yer almayan "muhtariyet" kelimesi 1937 Anayasası'nda gösterilmiştir. Sovyetler Birliğinin yapılanmasının tamamlayıp Moskova idaresinin her yerde sağlamlaştırılması dönemine rastlayan 1937 Anayasası'nın esasını Azerbaycan SSC'nin Anayasası teşkil etmektedir. 1936'dan itibaren birçok Bakanlığın Moskova tarafından yürütülmeye

* Aynı vesika.

başlatılması ile Cumhuriyet ve Özerk İdare birimlerinin Bakanlıklarının yetki alanı da sınırlandırılmıştı. Bu sınırlamalar 1938 Anayasası'nda da belirtilmiştir. 1938 Anayasası 10 bölüm ve 97 maddeden oluşmaktadır.

I. Bölüm 12 maddeyi kapsayıp Nahçıvan MSSC'nin mülkiyet şekli hakkındadır. Nahçıvan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti işçi ve köylüler devleti olup (**madde 1**), ekonomik esası sosyalizm düzenine dayalıdır. (**madde 4**) Sosyalist mülkiyetini devlet ve kooperatif-kolhoz mülkiyeti teşkil etmektedir. (**madde 5**)

II. Bölüm 67 maddeyi kapsayıp Nahçıvan MSSC'nin devlet kuruluşu hakkındadır.

Madde 13 Nahçıvan MSSC Azerbaycan SSC'nin sınırları içinde bulunmaktadır.

Madde 14 Nahçıvan MSSC'nin devlet şeklini Azerbaycan SSC Anayasasına dayanan şimdiki Anayasa tespit etmektedir.

Madde 15 Nahçıvan MSSC'nin Anayasası ile Azerbaycan SSC'nin Anayasası arasında kanuni bir uyumsuzluk doğarsa, Azerbaycan SSC'nin Anayasası geçerli sayılır.

Madde 16 Nahçıvan MSSC'nin arazisinde yaşayan vatandaşlar Azerbaycan SSC'nin de vatandaşları sayılırlar.

Madde 17 Nahçıvan MSSC'nin ana dili Azerbaycan dilidir (Türkçe).

Madde 18 Nahçıvan MSSC'nin arazisi aşağıdaki rayonlardan ibarettir: Atrakunis, Culfa, Lenin, Nahçıvan, Stalin ve Şahbuz.

III. Bölüm 18 maddeden ibaret olup, Nahçıvan MSSC'nin devlet hakimiyet yüksek organları hakkındadır.

Madde 19 Nahçıvan MSSC'nin yüksek hakimiyet organı Nahçıvan MSSC Yüksek Sovyeti'dir.

Madde 24 (a) Şikkına göre, Nahçıvan MSSC'nin Yüksek Sovyeti Anayasası kabul edilip, Azerbaycan SSC'nin Anayasası'nın 26.maddesine göre Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti'nin onayına sunulmalıdır.

IV. Bölüm 15 maddeyi kapsayıp Nahçıvan MSSC'nin devlet idari organları hakkındadır.

Madde 37 Nahçıvan MSSC'nin yüksek icra organı Nahçıvan MSSC'nin Halk Komiserleri Sovyeti'dir.

Madde 38 Halk Komiserleri Sovyeti Yüksek Sovyete tabi olup ona karşı sorumlu idi.

Madde 47 Nahçıvan MSSC'nin Halk Komiserleri Cumhuriyet ve Muhtar Cumhuriyeti komiserleri olarak iki sınıfa ayrılmışlardır.

Madde 48 Cumhuriyet Komiserleri sınıfına girenler:

- Toprak işleri -Adalet -İç işleri
- Maliye -Sağlık

Madde 49 Muhtar Cumhuriyet Komiserleri sınıfına girenler:

- Maarif -Belediye Hizmetleri
- Yerli Sanayi -Sosyal Güvenlik

Madde 50 Cumhuriyet Komiserleri statüsünde bulunanlar hem Nahçıvan Halk Komiserleri Sovyeti'ne, hem de Azerbaycan SSC Halk Komiserleri Sovyeti'nin aynı yetkiyi taşıyan Komiserlerine bağlıdır.

V.Bölüm 7 maddeden ibaret olup, Nahçıvan MSSC'nin yerel idari organları hakkındadır.

VI. Bölüm 12 maddeyi kapsamakta olup Nahçıvan MSSC'nin adliye teşkilatı hakkındadır.

Madde 59 Nahçıvan MSSC'de yapılacak muhakeme SSCB'nin, Azerbaycan SSC'nin, Nahçıvan MSSC'nin yüksek mahkemeleri ve halk muhakemeleri tarafından yürütülür.

Madde 62 Nahçıvan MSSC'nin Yüksek Mahkemesi 5 yıl için Nahçıvan Yüksek Sovyeti tarafından seçilir.

Madde 64 Nahçıvan MSSC'de mahkemeler Azerbaycan dilinde yapılıp, bu dili bilmeyen şahıslara tercüman temin edilir.

Madde 68 Nahçıvan MSSC'nin başsavcısı, SSCB'nin Anayasası'nın 115. maddesine istinaden SSCB başsavcısı tarafından 5 yıllık bir süre için atanır.

Madde 69 Nahçıvan MSSC'nin rayon savcıları, SSCB baş savcısının onayı ile Azerbaycan SSC başsavcısı tarafından 5 yıllık bir süre için atanır.

Madde 70 Nahçıvan MSSC'nin savcıları faaliyetlerini SSCB Anayasası'nın 117.maddesine istinaden yerli teşkilatlara bağlı olmaksızın yalnız SSCB'nin başsavcısına tabi olarak gerçekleştirirler.

VII. Bölüm 15 maddeden ibaret olup, vatandaşların esas hakları ve görevleri hakkındadır.

VIII. Bölüm 9 maddeden ibaret olup seçim sistemi hakkındadır.

Madde 86 SSCB, Azerbaycan SSC, Nahçıvan MSSC'nin Yüksek Sovyetlerine, rayon, şehir, köy sovyetlerine seçilen üyeler aynı şartlar içerisinde ve gizli oylamayla ile seçilirler.

Madde 87 Nahçıvan MSSC'de 18 yaşını dolduran tüm vatandaşlar seçme ve seçilme hakkına sahiptirler. Yalnız cinayetten hüküm giydikleri için seçim hakkını kaybedenler, zihinsel ve ruhsal rahatsızlıkları bulunanlar bu hukuktan yararlanamazlar.

IX.Bölüm devlet arması, bayrak ve başkent hakkında olup 2 maddeden ibarettir.

X. Bölüm Nahçıvan MSSC'nin Anayasası'nın değiştirilme kuralları hakkındadır.

Madde 97 Nahçıvan MSSC'nin Anayasası yalnız Muhtar Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti'nin 2/3 oy çoğunluğunun kabul etmesi şartıyla, Azerbaycan SSC

Anayasası'nın 26.maddesine göre Azerbaycan Yüksek Sovyeti'nin onayı ile değiştirilebilir.

1978 Nahçıvan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Anayasası*

30 Mayıs 1978'de Nahçıvan Yüksek Sovyeti tarafından kabul edilen yeni Anayasa içerik itibariyle 1938 Anayasası'nın biraz daha genişletilmiş şeklidir. 163 Madden oluşan Anayasa'nın "Nahçıvan MSSC'nin Milli Devlet ve İdari arazi kuruluşu" bölümünde Nahçıvan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Azerbaycan SSC'nin hakimiyetinde yer aldığı bildirilmektedir (**madde 64**). **Madde 66 ve Madde 67'**ye göre Nahçıvan MSSC'nin arazisi onun izni olmaksızın değiştirilemez, SSCB ve Azerbaycan SSC'nin kanunları Nahçıvan arazisinde mecburi olarak uygulanmaktadır. Azerbaycan SSC kanunlarına istinaden Nahçıvan MSSC kendi arazi dağılımını tespit etmekte ve idare ile ilgili meseleleri çözümlenmektedir. (**madde 71**) Nahçıvan MSSC Babek, İliç, Ordubad, Culfa, Şahbuz rayonlarından ve cumhuriyet tabiliğinde bulunan Nahçıvan, Ordubad, Culfa şehirlerinden ibarettir. (**madde 72**)

1998 Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti Anayasası*

"Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti'nin Anayasası'nın tasdik edilmesi hakkında" Azerbaycan Milli Meclisi'nin 30 Haziran ve 29 Aralık 1998 tarihinde kabul ettiği ve Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in onayladığı karara göre, Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti'nin yeni Anayasası yürürlüğe girmiştir. 1998 Anayasası'nın esasını 12 Kasım 1995'te kabul edilen Azerbaycan Anayasası teşkil etmektedir. Yeni Anayasa kabullenilirken aşağıdaki hususlar beyan edilmiştir:

* Nahçıvan Muhtar Sovyet Sosyalist Respublikasının Konstitusiyası, Bakü 1982.

* Azerbaycan gazetesi, 8 Ocak, 1999.

- Azerbaycan devletinin bağımsızlığını ve arazi bütünlüğünü korumak
- Hak, adalet ve kanunlara dayanarak Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti ahalisinin hayat seviyesini yükseltmek.
- Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti'nde Anayasa kapsamında demokratik, hukuki, dünyevi (laik) devlet düzenini korumak ve hukukun üstünlüğünü kabul etmek.

50 Maddeden ibaret Anayasa'nın 1.maddesinde Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti'nin statüsü hakkındadır :

1. Nahçıvan Muhtar devleti Azerbaycan Cumhuriyeti dahilinde laik, demokratik ve hukuki bir Muhtar Cumhuriyet'tir.

2. Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti'nin statüsünü Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Anayasası, 16 Mart 1921 yıl Moskova ve 13 Ekim 1921 yılı Kars Antlaşmaları ile tespit edilmiştir.

Muhtariyetin esasları **Madde 2'de** şu şekilde ifade olunmuştur:

1. Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Anayasası ile onun yetkilerine ait meselelerin hallinde bağımsız olarak hareket edebilir.

2. Azerbaycan Cumhuriyeti devlet organlarının yetkilerine ait olmayan Nahçıvan'ın menfaatleri ile ilgili bütün meseleleri Muhtar Cumhuriyet kendisi halletmektedir.

3. Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti yetkilerine ait olan meselelerin çözümünde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin genel menfaatleri esas alınmaktadır.

Madde 6'ya göre, Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti'nin arazisi Azerbaycan Cumhuriyeti'nin devlet sınırları içerisinde bir bütündür ve parçalanamaz.

SONUÇ

Sovyetler Birliği'nin çöküşü yaklaştıkça Avrupa ve ABD'de bulunan Ermeni lobisi, Ermeni Milli Komitesi ve Taşnaksutyun partisinin öncülüğünde yeniden "Büyük Ermenistan" davasını gütmeye başlamışlardı. 1987 yılında ABD'de "Nahçıvan Ermenistanı" teşkilatı kurulmuş ve Nahçıvan'ı Ermenistan'a ilhak etmek için tüm dünya Ermenilerine çağrıda bulunmuşlardı. Bunun için Ermenistan'da 75 bin imza toplanıp dönemin SSCB yönetimine sunulmuştu. Fakat Ermeniler Azerbaycan'a karşı tecavüzkar bir siyasetin uygulamasına Nahçıvan'dan değil, Karabağ'dan başlamışlardı. Moskova yönetiminin de desteğini alan Ermeniler önce 230 binden fazla Azeri Türkünü öz dede-baba topraklarından (İrevan eyaletinden) zorla çıkartmışardı. Daha sonra bölgenin silahsız sivil halkına karşı saldırıya geçmişlerdi. Azerbaycan idarecilerinin korkak ve teslimiyetçi tutumlarından yararlanan Ermeniler, Rus ordusunun da yardımı ile buradaki halkın büyük bir kısmını katlederek, kısa sürede pekçok yerleşim birimini ele geçirmişlerdi.

"Ruslara meyilli olmağımız Ermeni halkının genetik şifresidir"-diyen Taşnak ideologu Zori Balayan, bu savaşı Ermeni halkının kurtuluşu için başlatıldığını, hatta bu işe Nahçıvan'dan başlanması gerektiğini açık bir şekilde beyan etmişti.³³⁹

Karabağ davasının ortaya çıkışı Azerbaycan Türkü'nün milli uyanışı ve milli şuurunun dönüşünü sağlayan önemli bir faktör olmuştur. Ermeni tecavüzüne karşı direniş, hem de Sovyet yönetimine karşı yönelen bir harekate dönüşmüştü. Milli ruhun yükselişi Azerbaycan'ın diğer bölgelerine göre Nahçıvan'da daha keskin olarak hissedilmişti. 18 Ocak 1990'da Nahçıvan Yüksek Sovyet başkanı televizyonda halka hitaben, Muhtar Cumhuriyetin SSCB'den ayrıldığını beyan etmişti. Bu, eski SSCB'de görülmemiş fevkalâde

³³⁹Köçerli, a.g.e., s. 256-257.

mühim bir hadise idi. Moskova yönetimi, Azerbaycan halkının bu istiklal arzusunu silahla ve ordu gücüyle yok etmeye kalkışmış ve 19-20 Ocak tarihinde Bakü katliamını gerçekleştirmişti. Ocak katliamından sonra başkent Bakü'de Milli Azatlık Harekatı susturulabilmiş, böylece komünist rejim iktidarını koruyabilmişti. 17 Mart 1990'da Azerbaycan Komünist Partisi'nin isteği doğrultusunda "SSCB'nin sağlanması" için halk oylamasına gidilmiş ve halkın iradesine bağlı olmaksızın eski rejimin korunmasına "evet" denilmişti. Halk oylamasında iştirak etmeyen ve Moskova idaresine bağlı kalmayacağını beyan eden tek bölge-Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti olmuştur. Azerbaycan komünist yönetiminin kararlarını kabullenmeyen Nahçıvan halkı bir daha milli şuur ve Azeri-Türk kimliğini haykırmaktan çekinmemiştir.

1990 yılı Eylül ayında Nahçıvan Yüksek Sovyeti, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin üç renkli bayrağını devlet sembolü olarak kabul etmiş, Kasım ayının 17'sinde ise Muhtar Cumhuriyetin ismindeki Sovyet Sosyalist sözleri kaldırılmıştır. Azerbaycan hükümeti ise yalnız 1991 yılı Şubat ayında Milli bayrağı devletin sembolü olarak onaylamıştır.

Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti'nin bağımsızlığa giden yolu üzerindeki en büyük engel Moskova himayesinde bulunan Ermenistan devleti olmuştur. Nahçıvan topraklarına Ermeni taarruzlarının devam ettirilmesi, bu işi bir iç meseleden çıkarıp uluslararası arenaya taşımıştır. 1921, Moskova ve Kars Antlaşmalarına göre Türkiye, Nahçıvan'ın arazi bütünlüğünün garantörü görevini üstlenmişti. Nahçıvan'ın Rus-Ermeni tecavüzü karşısında yalnız kalışını, Türkiye hükümeti görmemezlikten gelemezdi. Türkiye Bakanlar Kurulu, defalarca Ermenistan'ı uyararak saldırıları durdurmasını talep etmiş, aksi takdirde daha ciddi tedbirlere el atılacağını beyan etmişti. O dönemin Türkiye Cumhurbaşkanı olan merhum Turgut Özal bölgeye ordu gönderilmesi lehine demeçler bile vermişti. Fakat burada bir hususu da unutmamak gerekiyor. BDT Devletlerinin Taşkent'te imzaladıkları savunma ve karşılıklı yardım hakkındaki mukaveleye

istinaden Ermenistan her an Rusya'dan olaylara müdahalesini isteyebilirdi. Bu da Rusya ile Türkiye'nin karşı karşıya kalması demekti ki, buna ne o devletlerin hükümetleri kabullenir, ne de uluslararası teşkilatlar olumlu karşılardı. Yalnız Türk halkının genel bakışı kan kardeşlerini kurtarmak için gerekirse askeri yardım yapılmasından yana olduğunu da burada kaydetmek gerekir.

Nahçıvan'ın Azerbaycan'ın diğer bölgeleri ile ilişkilerinin kesilmesi, Ermeniler tarafından uygulanan ambargonun devam ettirilmesi durumunda eyalete uzanan yardım eli yine kardeş Türkiye'den olmuştur. 28 Mayıs 1992'de açılan Sederek-Türkiye köprüsü Nahçıvan halkının umut yeri olmuştur. O dönemin Türkiye Cumhurbaşkanı olan Süleyman Demirel'in de kaydettiği gibi, bu köprü yalnız Azerbaycan ve Türkiye'yi birbirine bağlamamış, Avrupa ve Asya kıtalarını da birleştirmiştir. Bugün Nahçıvan dahil, Azerbaycan Türkü'nü Anadolu'daki can kardeşleri ile birleştiren bu "Umut köprüsü" (Hasret) yıllardan beri süre gelen acı ve müsibetlerin üzerine sünger çeken, Türk istikbaline uzanan bir kapıdır. Ulu önder Atatürk'ün "Nahçıvan Türk kapısıdır, kapımızın mevcudiyetini muhafaza edin" sözleri, her Türkün kulağında küpe olmalıdır. Bu kapının var olması için nice Türk evladının şehit düştüğü, nice ağır çabalar ve gayretler gösterildiğini hiçbir zaman unutmamalıyız. Unutursak, ne tarih, ne de gelecek nesiller bizleri affetmez.

- **Atatürk'ün Milli Dış Politikası(Milli Mücadele dönemine ait 100 belge) 1919-1923** , C.I., Ankara 1994.
- **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri** , C.II., Ankara 1952.
- **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri,**
(Der: Nimet Arsan), Ankara 1964.
- Avcıoğlu , D . , **Milli Kurtuluş Tarihi (1838 -1995)**
C.II., İstanbul 1974.
- **Azerbaycan Tarihi Senedler ve Neşirler Üzre,**
Bakû 1990.
- Azimov , H . , **Azerbaycan Kazalarında Sovyetler,** Bakû 1971.
- Baykal , B.S. , **Erzurum Kongresi İle İlgili Belgeler,** Ankara 1969.
- Baykara , H . , "Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın Azerbaycan'ın İstiklaline Verdiği Önem" , **Türk Kültürü** , sayı: 61(1967), s.36-47.
- Baykara ,H . , "Azerbaycan İstiklal Dramı",**Türk Kültürü**, sayı:79 (1969), s. 481-493.
- Baykara , H . , "Kafkasya'da Ermenilerin Durumu ve Ermenistan'a İlhak Edilen Azerbaycan Toprakları"
Türk Kültürü , sayı :84 (1969) , s.924-931.
- Baykara , H . , "Azerbaycan'da Ermeni Baskısı ve Nahçıvan Meselesi" **Türk Kültürü** , sayı:92(1970), s.560-564
- Bayur , Y.H . , **Kurtuluş Savaşında Atatürk'ün Dış Siyaseti** , Ankara 1975.
- Bayur , Y.H . , "Kuvay-i Milliye Devrinde Atatürk'ün Dış Siyaseti İle İlgili Bazı Görüş ve Davranışları" **Belleten**, C. XX., sayı:80 (Ekim 1956), Ankara 1956, s. 659-699.

- Beydilli, K., "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Aandolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", **Türk Tarihi Belgeleri Dergisi**, Cilt:XIII, sayı:17 (1988), Ankara 1993, s.365-434.
-
- Birinci Dünya Muharebesinde Osmanlı Ordusunun Kafkas Harekatı, Azerbaycan Milli Ordusunun Yaradılması ve Azerbaycan'ın İstiklalını Kazanması**, Bakü 1998.
- Bünyadov, Z., "Hansı Nahçıvan", **Ulduz**, No.3, Bakü 1988, s. 61-63
- Bünyadov,Z.,-
H. Karamanlı **İrevan Eyaletinin İcmal Defteri**, Bakü 1996.
- Bünyadov,Z.,-
Y. Yusufov, **Azerbaycan Tarihi**, C.I., Bakü1994.
- Çırakzade ,V., **İstiklal Yollarında** , Bakü1992.
- Delili, H., "Nahçıvan Hanlığının Rusya'ya Birleştirilmesi", **Tarih, İctimaiyet, Cografya Tedrisi**, No.3, Bakü 1978, s.56-60.
-
- Dokumenti Vneşney Politiki SSSR, C.III.**, Moskova 1959.
-
- Dokumenti Vneşney Politiki SSSR, C.IV.**, Moskova 1960.
- Erdoğan ,F., **Türk Ellerde Hatıralarım**, Ankara 1998.
- Ertürk, H., **İki Devrin Perde Arkası**, 3. Baskı, İstanbul 1969.
- Gökdemir,A.E., "Aras Türk Hükümeti", **Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi (Tebliğler)**, 23-28 Eylül 1985, C.I.,İstanbul 1986, s.237-243.
- Gökdemir,A.E., **Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti**, Ankara 1989
- Gönlübol, M.,
C. Sar, **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası**, İstanbul 1973.

- **Gizli oturumlarda Atatürk'ün Konuşmaları,**
 (Haz: Sadi Borak), İstanbul 1977.
- Hacıyev, A., **Kars ve Araz-Türk Respublikaları Hakkında,**
 Bakü 1994.
- Hesenov, C., **Azərbaycan Beynəlxalq Münasibətlər**
Sisteminde (1918-1920), Bakü 1993.
- Hüseynov, İ.,-
 A.Sumbatzadə , **Azərbaycan Tarixi, C.II.,** Bakü 1964.
- **İstoriya Vneşney Politiki SSSR (1917-1945),**
 Moskova 1980.
- Kaçaznuni, O., **Daşnaksutyun Bolşe Neçego Delat,** Bakü 1990.
- Kafarov, T., **Azərbaycan Tarixi (1920-1991),** Bakü 1999.
- Kafesoğlu, T., **Türk Milli Kültürü,** İstanbul 1995.
- Karabekir, K., **İstikbal Harbimiz,** İstanbul 1998.
- **Kars Milli İslam Şurası ve Cənubqərbi Kafkas**
Hükümeti Muvakkata-i Milliyesi, (Haz: Cem
Ender Arslanoğlu), Ankara 1986
- Kasımov, M., **Azərbaycan-Türkiyə Diplomatik-Siyasi**
Münasibətləri, Bakü 1988.
- Kayabalı İ.,-
 C.Arslanoğlu, **Azərbaycan Türkləri Kültür Tarixinin Ana**
Hatları, Ankara 1978.
- Kırzioğlu , M.F., **Milli Mücadelede Kars (Belgeler) ,**
 İstanbul,1960.
- Kırzioğlu , M.F., **Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918-**
1920), Ankara 1970.
- Kırzioğlu , M.F., **Osmanlılar'ın Kafkas Ellərini Fethi,** Ankara
 1976.

- Kırzioğlu , M.F., **Cihangiroğlu İbrahim Aydın (1874-1948)'daki Milli M¼cadelede Kars ve Atat¼rk İle İlgili Belgeler**, Ankara 1985.
- K¼çerli, T., **Yaddan ÇıkmaZ Karabağ, Nakşi-cahan Nahçıvan**, Bak¼ 1998.
- Kuliyev, C.,(et.al) , **Sovyet Nahçıvanı**, Bak¼ 1984.
- Kurat, A.N., "Sovyetler Tarafından Mustafa Kemal Paşa'ya Atfedilen, Aslında Mevcut Olmayan, 26 Nisan 1920 Tarihli Mektuba Dair", **T¼rk K¼lt¼r¼**, sayı:99 (1971), s.189-193.
- Medetov, G., "Geçmişin Sahifeleri", **Nahçıvan MSSR'nin 50 Yıllığı**, Bak¼ 1975, s.7-28.
- Memmedov, R., **Nahçıvan Şehrinin Tarihi Oçerki**, Bak¼ 1977.
- Meram,A.K., **T¼rk Rus İlişkileri Tarihi**, İstanbul 1969.
- Metel, R., **Atat¼rk'¼n T.B.M.M.'deki Konuşmaları ve Nedenleri**,C.II., İstanbul1983.
- Mırzayev, T., "Nahçıvan MSSR'de Ahalinin Dinamikası ve Onun Değiştirilmesine Tesir Eden Amiller", **Azerbaycan SSR İlimler Akademisi'nin Haberleri (İktisadiyat serisi) No.1**, 1972, s.63-67.
- Muradov, V., **Orta Asır Azerbaycan Şehirleri**, Bak¼ 1983.
- Musayev, İ., **Azerbaycan'ın Nahçıvan ve Zengezur Bölgelerinde Siyasi Veziyet ve Harici Devletlerin Siyaseti (1917-1921)**, Bak¼ 1998.
- M¼derrisođlu, A., **Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları**, Ankara 1990.
- **Nahçıvan MSSR'nin 40 İlliği**, Bak¼ 1964.
- Narimanov, N., **İzbranniye Proizvedeniya**,C.II., Bak¼ 1989.
- Nesipzade, N., **Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti**, Bak¼ 1990.
- Nevvab, M.M., **1905-1906. İllerde Ermeni-M¼sl¼man Davası**, Bak¼ 1993.

- Nur, R., **Hayat ve Hatıratım, C.III., İstanbul 1968.**
- **Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, Ankara 1993.**
- Ordubadi, M.S., **Kanlı İller, Bakû 1991.**
- Öke, M.K., **Ermeni Sorunu (1914-1923), Ankara 1991.**
- Petlejan, E., **"Mustafa Suphi Biyografisinden", Dergi, sayı :62 (1970), s.77-79.**
- Potskhveriya, B., **"Atatürk zamanı Türkiye Dış Politikasına İlişkin Sovyet Arşiv Yayınları", I. Uluslararası Atatürk Sempozyumu (Açılış konuşmaları-Bildiriler), 21-23 Eylül 1987, Ankara 1994, s.993-1000.**
- Sadikov, S., **Nahçıvan Muhtar Respublikası Tarihinden, Bakû 1995.**
- Sadikov, Ş., **Zagafkasya Sovyet Respublikalarının Alakasına Dair (1920-1921) Bakû 1962.**
- Salamzade, E., **"Nahçıvan'ın Mimarlık Abideleri", Nahçıvan MSSR'nin 50 İlliği, Bakû 1975, s.29-42.**
- Salamzade, E., **Acemi Nahçıvani, Bakû 1976.**
- Saray, M., **Atatürk'ün Sovyet Politikası, İstanbul 1987.**
- Saray, M., **Azerbaycan Türkleri Tarihi, İstanbul 1993.**
- Sayılgan, A., **Solun 94 Yılı (1871-1965), Ankara 1967.**
- Sonyel, S.R., **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II (Büyük Millet Meclisinin Açılışından Lozan Anlaşmasına Kadar), Ankara 1986.**
- **Sovyet Ermenistan'ın 40 İlliği, Bakû 1960.**
- Soysal, İ., **Türkiye'nin Dış Münasebetleriyle İlgili Başlıca Siyasi Andlaşmaları, Ankara 1965.**
- Soysal, İ., **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945), C.I., Ankara 1983.**

- Suleymanov,M., **Eşittiklerim, Okuduklarım, Gördüklerim**, Bakü 1989.
- Swietochowski, T., **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920** ,İstanbul 1988.
- Şerifli, M., **“Nahçıvanşahlik Hakkında”Yeni Ordubad Gazetesi**, 27/29 Kasım 1968.
- Şeyhzamanli, N., **Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Hatıraları**, Bakü1997.
- Şimşir, B.N., **Malta Sürgünleri**, İstanbul 1977.
- Şimşir, B.N., **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları** , Ankara 1993.
- Şimşir, B.N., **Türkiye İle Türk Cumhuriyetleri Arasındaki Anlaşmalar (1990-1992)** , C.I., Ankara 1993.
- Şükürov, K., **Türk Halkları XVI-XX. Yüzyıllıklarda: Say Dinamikası** , Bakü1997.
- Tansel, S., **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C.III., İstanbul 1991.
- Tavernier, İ.B., **XVII. Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran'a Seyahat** (çev: Ertuğrul Gültekin), İstanbul 1980.
- **T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları** , C.I-II., Ankara 1985.
- Tengirşek,Y. K., **Vatan Hizmetinde**, Ankara 1981.
- Üniver, V., **Kurtuluş Savaşında Bolşeviklerle Sekiz Ay (1920-1921)**, İstanbul 1997.
- Vekilov, R.E., **Azerbaycan Respublikasının Yaranma Tarihi**, Bakü 1998.
- **Velikiy Oktyabr i Turçiya** , Tiflis 1982.
- Vezirov, H., (et.al.), **Lenin Milli Siyasetinin Yetirmesi** , Bakü 1974.

3.Ansiklopedi,Gazete ve Dergiler :

Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi

İslam Ansiklopedisi

Azerbaycan (Eski ve yeni harflerle)

Azerbaycan Komünisti

Edebiyat ve İncesenet

Hakimiyet-i Milliye

İnşaatçı

Komünist (Rusça)

Seher

Ulduz

Yeni Ordubad

Bir Kere Yükselen Bayrak Bir Daha İnmez!
M. E. Resulzade

TÜRKİYE CUMHURİYETİ İLE NAHCIVAN MUHTAR SOV- YET SOSYALİST CUMHURİYETİ ARASINDA 1991— 1993 DÖNEMİ KÜLTÜREL, EĞİTSEL VE BİLİMSEL DEĞİŞİM PROTOKOLU

Türkiye Cumhuriyeti ile Nahcivan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, T.C. ile SSCB arasında imzalanmış bulunan 1989-1990 yılları Kültürel ve Bilimsel Değişim Programının hükümlerinin geliştirilmesi ve aralarındaki kültürel ve bilimsel işbirliğinin kuvvetlendirilerek güçlendirilmesi amacıyla, 1991-1993 yılları için aşağıdaki Kültürel, Eğitimsel ve Bilimsel Değişim Protokolü üzerinde anlaşmışlardır.

I—EĞİTİM VE BİLİM

MADDE 1

Taraflar, resmi kanaldan, Türkiye Cumhuriyeti ve Nahcivan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti yüksek öğretim kurumları arasında bilimsel işbirliğini teşvik edecekler ve ilişkilerin kurulmasına ve geliştirilmesine yardımcı olacaklardır. Bu amaçla taraflar, işbirliği yapılacak alanların tesbiti için, her iki ülkeden 3'er üyenin katılacağı bir çalışma komisyonunun oluşturulmasını sağlayacaklardır.

MADDE 2

Taraflar, konferanslara katılmak ve çeşitli bilim dallarında incelemeler yapmak üzere,

Protokol Dönemi içinde, üçer bilim adamının onbeşer günlük süreler ile değişimini yapacaklardır.

MADDE 3

Türkiye Cumhuriyeti Milli Kütüphanesi ile Nahçıvan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Bilimler Akademisi bünyesinde bulunan kütüphaneler, karşılıklılık esası üzerinden bilimsel yayınların değişimini sürdürecektir.

MADDE 4

Taraflar, tarih, dil, edebiyat ve diğer kültür unsurlarına ilişkin yayınlar ve bibliyografyaların değişimini teşvik edeceklerdir.

MADDE 5

Taraflar, Nahçıvan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Bilimler Akademisi'nin Doğu Bilimleri Enstitüsü ile, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu ve diğer ilgili Türk kuruluşları arasında bilimsel yayın değişiminde bulunacaklardır.

MADDE 6

Taraflar, ülkelerinde düzenlenen uluslararası sempozyum, kongre, konferans ve benzerlerinden birbirlerini haberdar edecek ve bu toplantılar sonunda yayımlanan bilimsel raporların değişiminde bulunacaklardır.

Taraflar, her yıl sıra ile karşılıklı olarak bilim adamları arasında Türkoloji, tarih ve diğer benzer konularda ikili kollokyumlar düzenleyeceklerdir.

Bu amaçla Taraflar, birbirlerinden, Protokol Dönemi içinde 5-7 bilim adamının 7 gün süre ile değişimini gerçekleştireceklerdir.

MADDE 7

Taraflar, birbirlerinin eğitim sistemlerini tanımak amacı ile okul öncesi, ilköğretim, genel eğitim, yetişkinler eğitimi, yüksek öğretim ve mesleki teknik öğretim alanlarında bilgi, döküman ve heyet teatisinde bulunacaklardır.

MADDE 8

Taraflar, müfredat programlarının ve eğitim sistemlerinin tanıtılması ve işbirliği yapılacak alanların tesbit edilmesi amacıyla, belli bir program çerçevesinde, Eğitim Bakanlıkları'nın ilgili birimlerinin yöneticilerinin, birbirlerinin ülkesine kısa süreli ziyaretler yapmalarını sağlayacaklardır.

MADDE 9

Taraflar, ilk, orta ve yüksek öğrenimde denklik işlemlerini sağlayabilmek amacıyla gerekli çalışmalara başlayacaklardır.

MADDE 10

Türk Tarafı Nahçıvan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ndeki ilkokullarda Türkiye Türkçesi'nin öğretilmesi amacıyla, bu okullara, Nahçıvan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ilgili makamlarınca belirlenecek ihtiyaca göre, Latin harfleri ile yazılmış alfabe gönderecektir.

MADDE 11

Türk Tarafı, Nahçıvan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ndeki okullarda Türkiye Türkçesi'nin öğretilmesi amacıyla,

- a) Türkçe Öğretmenlerine öğretim ve metod kursları verecektir;
- b) Formatör Türkçe Öğretmeni yetiştirmek amacıyla, bu öğretmenlerin TÖMER'de özel bir program çerçevesinde eğitimlerini sağlayacaktır;
- c) Türkiye'de yetiştirilen öğretmenlerin, diğer öğretmenleri yetiştirebilmelerini veya Türkiye'den gönderilecek öğretmenlerin kurs verebilmelerini teminen, öğretmenleri, TÖMER'in bu amaçla hazırlamış olduğu dökümanlarla destekleyecektir.

MADDE 12

Taraflar, arkeoloji, sanat tarihi, müzecilik ve tarihi anıtların restorasyonu alanlarında bilimsel yayın, uzman ve öğretim elemanı değişiminde bulunacaklardır.

MADDE 13

Taraflar, ilgili kuruluşların istek ve davetleri üzerine, bilgi ve uzmanların değişimi suretiyle, yüksek öğrenim alanında ilişkilerin geliştirilmesini teşvik edeceklerdir.

MADDE 14

Taraflar, karşılıklılik ilkesi çerçevesinde "öğrenci değişim programları" düzenleyecekler ve bu programları bir proje çerçevesinde yürüteceklerdir.

Bu amaçla Taraflar, eğitim kuruluşlarının organizasyonu ile, öğrenci-öğretmen gruplarının karşılıklı gezilerini teşvik edeceklerdir.

MADDE 15

Taraflar, karşılıklı olarak her yıl 2 ay süreli yaz kursu bursları vereceklerdir. Burs adayları bu kurslarda aranan koşullara uygun olacaktır.

MADDE 16

Türk Tarafı, Nahçıvan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ndeki öğrencilere her yıl, bu Cumhuriyet'in ihtiyacına göre, lisansüstü araştırma, master ve doktora bursu verecektir.

MADDE 17

Taraflar, ilk ve orta öğretim düzeyinde okuyan 10'ar öğrenci ile 2 öğretmenin, her yıl, aileler yanında barınmak üzere, üçer hafta süre ile birbirlerinin ülkesini ziyaret etmelerine imkan sağlayacaklardır.

MADDE 18

Türk Tarafı, Nahçıvan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Tarafı'nın isteği üzerine, Türk dili ve edebiyatı ile ilgili ders kitapları ve eğitim malzemesi gönderecektir.

MADDE 19

Türk Tarafı, özellikle Meslek liselerinde ve orta öğretim düzeyinde yetiştirilmek üzere, Nahçıvan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nden belli bir kontenjan dahilinde, "Yatılı öğrenci" statüsünde öğrenci kabul edebilecektir.

MADDE 20

Taraflar birbirlerinin arşiv kuruluşları arasındaki işbirliğinin geliştirilmesine yardımcı olacaklardır.

MADDE 21

Taraflar, dil ve diğer kültür unsurları araştırmaları için özel komisyonlar kurulmasını ve müşterek çalışmalar yapılmasını destekleyeceklerdir.

MADDE 22

Nahçıvan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde, dil, tarih ve kültür konularında çalışan ve akademik ünvanı olan kişi ve kuruluşlar, T.C. Kültür Bakanlığı ve Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu tarafından uygun ve gerekli yayınlarla desteklenecektir.

MADDE 23

T.C. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, dil, tarih ve diğer kültür alanlarındaki müşterek konularda yapılan bilimsel çalışmaların basılarak yayımlanması için destek verecektir.

MADDE 24

Taraflar, müşterek bir sözlük, imla kılavuzu ve dilbilgisi kitabının yayımlanmasını teşvik edeceklerdir.

MADDE 25

Taraflar, arkeoloji, sanat tarihi, müzecilik ve tarihi anıtların restorasyonu alanlarında bilimsel yayın, uzman ve öğretim elemanı değişiminde bulunacaklardır.

MADDE 26

Taraflar, ilgili kuruluşların istek ve davetleri üzerine, bilgi ve uzmanların değişimi suretiyle, yüksek öğretim alanında ilişkilerin gelişmesini teşvik edeceklerdir.

MADDE 27

Taraflar, uygulamayı incelemek ve gerekli temaslarda bulunmak üzere, Protokol Dönemi içinde, 7 gün süre ile, 2-3 kişilik heyetleri teati edeceklerdir.

II—KÜLTÜR VE SANAT

MADDE 28

Taraflar, düzenleyecekleri uluslararası müzik, şarkı, dans ve folklor festivallerine, birbirlerinden sanatçı ve sanat topluluklarının katılmasını teşvik edeceklerdir.

MADDE 29

Taraflar, karşılıklı olarak kültür ve sanat festivalleri (Türk ve Nahçıvan Haftaları) düzenlemeyi teşvik edeceklerdir.

MADDE 30

Taraflar, birbirlerinin tiyatro, opera ve balesinde istihdam edilmek üzere, her yıl sözleşmeli olarak sanatçı ve rejisör gönderebileceklerdir.

MADDE 31

Taraflar, tiyatro alanında işbirliği yapmak amacıyla, her yıl tiyatro heyetleri, tiyatro grupları, yönetmen, dekoratör ve oyuncu değişiminde bulunacaklardır.

MADDE 32

Taraflar, tanınmış solistlerinin plak, kaset ve video teyplerinin değişiminde bulunacaklardır.

MADDE 33

Taraflar, kitap, yayın, bibliyografya, elle yazılmış kaligrafi eserleri, katalog ve mikrofilm değişiminde bulunmak suretiyle, kütüphanecilik alanında ilişkilerini sürdüreceklerdir.

MADDE 34

Taraflar, sanat tarihi, müzecilik, tarihi eserlerin restorasyonu, plastik sanatlar alanlarında, bilimsel yayın, kitap, katalog, dia v.b. malzeme ile tanıtıcı film değişiminde bulunacaklardır.

MADDE 35

Taraflar, her yıl kütüphanecilik, dökümantasyon-enformasyon ve arşivcilik ile müzecilik ve restorasyon alanlarında inceleme ve temaslarda bulunmak üzere, 10'ar gün süre ile 1'er uzman değişiminde bulunacaklardır.

MADDE 36

Taraflar, folklor alanında düzenleyecekleri uluslararası kongre, konferans ve sempozyumlara, karşılıklı olarak birbirlerinin bilim adamları ile uzmanlarını davet edecekler, folklor ve halk dansları alanında incelemelerde bulunmak üzere uzman teati edecekler, folklor ve halk edebiyatına ilişkin yayınların ve yayın kataloglarının değişimi için çaba sarfedeceklerdir.

MADDE 37

Taraflar, mesleki temaslarda bulunmak üzere, 3'er kişilik yazarlar heyetinin, Protokol Dönemi içinde, 15'er gün süre ile birbirlerini ziyaret etmelerine yardımcı olacaklardır.

MADDE 38

Taraflar, karşılıklı olarak, Türk ve Nahçıvan yazarlarının kitaplarının tercümesi ve yayımlanması dahil olmak üzere, kitap yayımı alanında temaslara kuvvetlendirilmesine ve geliştirilmesine yardımcı olacaklar ve kitap yayımı ve satışı ile ilgili faaliyetlerin düzenlemesine ilişkin bilgi değişimini karşılıklı olarak teşvik edeceklerdir.

MADDE 39

Taraflar, Türkiye Cumhuriyeti ve Nahçıvan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde düzenlenecek uluslararası kitap fuarlarına birbirlerini davet edeceklerdir.

MADDE 40

Türk Tarafı, Nahçıvan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti tarafından hazırlanan kültür, dil tarih, eski eserler v.b. eserlerin Türkiye'de neşrine gayret edecektir.

MADDE 41

Taraflar, karşılıklı olarak, ülkelerinin milli mevzuatlarının müsaadesi nispetinde, kitap

alımını alanında temasların kuvvetlendirilmesine ve geliştirilmesine yardımcı olacaklar ve kitap yayımı ve satışı ile ilgili faaliyetlerin düzenlenmesine ilişkin bilgi değişimini, karşılıklı olarak teşvik edeceklerdir.

MADDE 42

Taraflar, karşılıklı olarak el sanatları sergileri düzenlenmesini teşvik edecekler ve sergilerle birlikte sergi komiserlerinin 15'er gün süre ile değişimini sağlayacaklardır.

MADDE 43

Taraflar, Program Dönemi içerisinde heyetli olarak karşılıklı film haftaları düzenleyeceklerdir.

MADDE 44

Taraflar, ülkelerindeki sanat ve kültür kuruluşlarını, bu Protokol çerçevesinde, münferit sözleşmeler ve Protokollar yapmaya teşvik edeceklerdir.

III—GENÇLİK VE SPOR

MADDE 45

Taraflar, yetkili spor kuruluşları arasında imzalanacak olan Spor İşbirliği Protokolü'na dayanarak tesbit edilecek yıllık değişim programları uyarınca temaslarını sürdürecektir.

IV—RADYO, TELEVİZYON VE ENFORMASYON

MADDE 46

Taraflar, ülkelerinin radyo ve televizyon kuruluşları arasındaki işbirliğini teşvik edecekler ve bu amaçla, bu kuruluşlar arasında bir İşbirliği Protokolü imzalanmasını destekleyeceklerdir.

MADDE 47

Taraflar, ayrıca imzalayacakları bir İşbirliği Protokolü'na istinaden, enformasyon alanındaki işbirliğini düzenleyeceklerdir.

V—GENEL HÜKÜMLER

MADDE 48

İşbu Protokol'da öngörülen bütün faaliyetler, Tarafların kanun ve nizamlarına göre ve resmi kanaldan yürütülecektir.

MADDE 49

Taraflar, resmi kanaldan mutabık kalmak kaydıyla, işbu Protokol'a ilaveten başka kültürel ve bilimsel değişimler yapabileceklerdir.

MADDE 50

Taraflar, işbu Protokol uyarınca gönderilecek delegasyon, grup ve kişilerin ziyaret programlarını ve diğer gerekli bilgileri saptanan tarihten en az 1-2 ay önce bildireceklerdir.

Taraflar, delegasyonlarının, grup ve kişilerin geliş tarihini, en az geliş tarihinden 15 gün önce bildireceklerdir.

MADDE 51

İşbu Program'da öngörülen bilimsel mübadeleler yerine getirilirken, gönderilecek bilim adamlarının ismen tesbiti, Gönderen Taraf'ca yapılacak, tasarlanan ziyaret tarihinden en az 2 ay önce Kabul Eden Taraf'a bildirilecektir.

Gönderen Taraf, aday hakkındaki gerekli bilgileri (adayın kısa özgeçmişini, bilim-ihtisas alanını, bildiği yabancı dilleri), ziyaret programı ile ilgili isteklerini ve yaklaşık ziyaret tarihini de Kabul Eden Taraf'a aynı zamanda resmi kanaldan bildirecektir.

MADDE 52

İşbu Protokol dışındaki bilimsel araştırma ve temaslar için yapılacak başvurular, Taraflar'ca milli mevzuatlarına göre incelenecektir. Teklif edilen ziyaret tarihinden en az 3 ay önce resmi kanaldan yapılacak bu gibi başvurularda, gönderilmek istenen kişinin kimliği, araştırma konusu, ziyaret programı ve çalışma süresi hakkında ayrıntılı bilgi verilecektir.

VI—MALİ HÜKÜMLER

MADDE 53

Kültür, sanat ve bilim adamlarından oluşan heyet üyelerinin uluslararası gidiş ve dönüş yol giderleri, Gönderen Taraf'ca ödenecektir.

Kabul Eden Taraf, toprakları sınırları içindeki giderleri üzerine alacaktır. Bunlar, otel, yemek ve ülke içindeki ziyaret programının gerektirdiği yol giderleridir. Gönderen Taraf, sözkonusu kişilerin harçlığını, kendi milli mevzuatına göre karşılayacaktır.

Kabul Eden Taraf, işbu Protokol çerçevesinde davet edilen kişilere, hastalık ve kaza halinde (önemli ameliyatlar ve uzun hastane bakımı, kronik hastalıklar ve diş protezi hariç), ücretsiz tıbbi yardım sağlayacaktır.

MADDE 54

Tiyatro, opera ve bale temsillerini sahneye koymak maksadıyla, 3 aya kadar davet edildikleri takdirde, sanatçı ve uzmanların gidiş-dönüş uluslararası yol giderleri, otel ve her somut durumda ayrıca saptanacak aylık maaşları ile diğer ilgili tüm masrafları, Kabul Eden Taraf'ca karşılanacaktır.

MADDE 55

Türk Tarafı, dil yaz burslarının ve verilecek diğer bursların tutarı ile ilgili bilgileri her yıl karşı Taraf'a bildirecektir.

MADDE 56

Sanatçı toplulukları, solistler ve refakatçıların uluslararası gidiş-dönüş yol masrafları

Gönderen Taraf'ca ödenecektir. Topluluk ve solistlerin turne şartları her seferinde resmi kanaldan ayrıca saptanacaktır. Bu kişilere ödenen ücret tutarını, Taraflar'ın yetkili kurumları her defasında aralarında mutabık kalarak saptayacaklardır. Ödeme yerel para ile yapılacaktır.

Sanatçı toplulukları ve solistlerin değişimine ilişkin tüm düzenlemeler Taraflar'ın yetkili kurumlarınca yapılacaktır.

MADDE 57

Sanat Sergileri gönderilirken, refakatçilerin uluslararası gidiş-dönüş yol masrafları ile sergilenen eşyaların tüm sigorta ve uluslararası gidiş-dönüş taşıma masrafları Gönderen taraf'ca ödenecektir. Kabul Eden Taraf, salon temini, katalog yayımı, reklam afişleri, sergi malzemesinin ülke içindeki taşıma masraflarını, sergiye refakat eden kişilerin ülke içindeki seyahat, otel ve yemek masraflarını, Gönderen Taraf Büyükelçiliği'nin, gümrüklerle ilgili olarak uhdesine düşen hertürlü işlemi zamanında yapmış olmak kaydı ile, gümrük ve ardiye masraflarını, keza sergilerin düzenlenmesi ile ilgili diğer masrafları ödeyecektir.

MADDE 58

1994, 1995 ve 1996 dönemi için görüşmeler ve Protokolün imzalanması 1993 yılı sonunda yapılacaktır. Kesin tarih diplomatik yoldan belirlenecektir.

İşbu Protokol, 1 Ocak 1991-31 Aralık 1993 tarihleri arasında geçerli olacaktır.

İşbu Protokol, Ankara'da, 20 Mayıs 1991 tarihinde, Türkçe dilinde, iki nüsha halinde imzalanmıştır.

Namık Kemal ZEYBEK

Fettah Samedoğlu HAYDAROV

T.C. Kültür Bakanı

Nahçıvan Muhtar S.S.C.
Kültür Bakanı

ARAS NEHRİ ÜZERİNDE KÖPRÜ YAPILMASI VE TÜRK SOVYET SINIR KAPISININ AÇILMASIYLA İLGİLİ MUTABAKAT ZAPTI

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Hükümetleri arasında 19 Eylül 1990 tarihinde Ankara'da imzalanan "Aras Nehri Üzerinde Köprü Yapılması ve Türk Sovyet Sınır Kapisinin Açılması İle İlgili Anlaşma" çerçevesinde bugüne kadar yapılan protokoller ve mutabakat zabitleri ile 3 Eylül 1991 tarihinde Ankara'da imzalanan mutabakat zaptı uyarınca Türk Hükümetini temsilen Ek: 1 de, S.S.C.B. temsilen Ek: 2 de, Azerbaycan Cumhuriyetini temsilen Ek: 3 de isimleri yazılı temsilciler 14 Kasım 1991 günü Bakü'de bir araya gelerek belirlenen gündem gereğince görüş teatisinde bulunmuşlar ve aşağıdaki konularda mutabakata varmışlardır.

GÜNDEM:

I- Karayolu, demiryolu köprüsü; karayolu ve diğer tesis inşaatları ile ilgili bilgi alış veriş.

II- Karayolu köprüsü inşaatı ile ilgili gelişmeler.

III- Demiryolu köprüsü ve demiryolu ile istasyon tesisleri inşaatlarındaki gelişmeler, demiryolu köprüsü üst yapı maliyetleri ve ödeme şartları.

IV- Nahçıvan topraklarından kum, çakıl ve dolgu malzemesi ile inşaat makineleri ve malzemeleri temini.

V- Diğer konular.

I- Karayolu ve demiryolu köprüleri, karayolu ve diğer tesis inşaatları ile ilgili bilgi alış veriş:

14.11.1991 tarihinde Bakü'de toplandı. Yukarıda yazılı gündem maddeleri üzerinde bilgi alışverişinde bulunuldu. 15.11.1991 günü heyetlerin Nahçıvana gitmelerine karar verildi.

Heyetler, 15.11.1991 tarihinde Nahçıvana giderek inşaatları yerinde gördüler, birlikte incelemeler yaptılar.

II- Karayolu köprüsü inşaatı ile ilgili gelişmeler:

Karayolu köprüsünün Türkiye tarafındaki bölümünün tamamlanmak üzere olduğu görüldü. Köprünün Nahçıvan tarafındaki ayaklarının kazıklarının çakımına başlandığı, ayrıca, giriş imalatı için platform teşkil edildiği tesbit edilmiştir.

III- Demiryolu köprüsü ve demiryolu ile istasyon tesisleri inşaatlarındaki gelişmeler, demiryolu köprüsü, demiryolu üst yapısı nakliyatları ve ödeme şartları:

1- Sovyet hükümeti tarafından inşaatı yapılacak olan demiryolu köprüsü ile Türk tarafındaki demiryolu üst yapısının maliyetlerine ait teklif fiyatlar Türk heyetine verilmiştir. Köprü için 4.800.000 ABD Doları, üst yapı için 3.566.000 ABD Doları olarak verilen bu tekliflerin Türkiye'de incelenmesi için detayları alınmıştır. Bu teklif fiyatlar Türkiye tarafından kısa zamanda incelenerek müteakip toplantıda müzakere edilmesi kararlaştırılmıştır.

2- Demiryolu köprüsü maliyetinin Türkiye'ye ait olan yarısı bedeli karşılığında daha önceki protokoller ile 15 Mart 1991 tarihli Bakü protokolünde belirtildiği şekilde Türkiye'nin Nahçıvan'da sanayi tesisi yapması kararlaştırılmıştır.

3- Türkiye tarafındaki demiryolu üst yapısı maliyetinin ödeme şekline taraflar arasında maliyet bedelinin belirlenmesini müteakip karar verilmesi uygun görülmüştür.

4- Azerbaycan tarafı demiryolu kumanda merkezi tatbikat projesini ve demiryolu üst yapı tip resimlerini Türk tarafına verecektir.

IV- Nahçıvan topraklarından kum, çakıl ve dolgu malzemesi ile inşaat makineleri ve malzemeleri temini:

1- Servis yolunun sürekli hizmette kalması için gerekli dolgu malzemesinin Nahçıvan Cumhuriyeti topraklarında daha önce belirlenen ocaklardan bedelsiz olarak temini kararlaştırılmıştır.

2- Karayolu Köprüsünün bağlantısı olan karayolu ile demiryolu bağlantısı ve istasyonu, gümrük sahaları, geçici gümrük tesislerinde kullanılacak dolgu malzemelerinin Nahçıvan Cumhuriyeti topraklarında daha önce belirlenen ocaklardan temini konusunda bilahare Nahçıvan Cumhuriyeti yetkilileri ile görüşülerek karara varılması uygun görülmüştür.

V- Diğer konular:

1- Köprü inşaatının süratle yapımını teminen gece çalışmaları için gerekli olan elektrik enerjisinin Türk tarafından sağlanıncaya kadar Nahçıvan Cumhuriyetinden bedelsiz olarak alınmasına izin verilmiştir.

2- Nahçıvan Cumhuriyeti ana karayolu bitinceye kadar servis yolunun yağışlı dönem olan kış ve bahar aylarında hizmet verebilmesi için servis yolunun bakımını bedelsiz olarak üstlenmiştir.

Türk tarafı ise, ana kara yolu inşaatının süratle yürütülebilmesi konusunda müteahhide gerekli girişimlerde bulunacağını ifade etmiştir.

3- Türk tarafından seddenin tamamlanması, içme suyu, elektrik ve servis yolu inşaatlarının bitimini müteakip gümrük, polis, sınır koruma görevlileri ile diğer görevliler için gerekli hizmet binaları bir ay içinde, betonarme tesisler yapıncaya kadar hizmetin aksamaması için prefabrik olarak gerçekleştirilecektir.

İşbu mutabakat zaptı 16 Kasım 1991 tarihinde Bakü'de Türkçe ve Rusça dilinde olmak üzere ikişer orjinal nüsha halinde imzalanmış olup, her iki metin de aynı derecede geçerlidir.

T.C. Hükümeti Adına

Azerbaycan Cumhuriyeti Adına

S.S.C.B. Ulaştırma İnşaatı
Bakanlığı Adına

Dr. Müh. AYTEKİN AKAGÜN
Heyet Başkanı

Hüdəverdi HANİFEYEV
Heyet Başkanı
Nazım KASIMOV

İ.K. PEÇİNSKİ
Heyet Başkanı

**EK:1
TÜRK HEYETİ LİSTESİ**

- 1- Dr. Müh. Aytekin Akagün Ulaştırma Bakanlığı D.L.H. İnşaat Genel Müdürü.
Heyet Başkanı
- 2- A. Akın Anal Maliye ve Gümrük Bakanlığı Milli Emlak Genel Müdür
Yrd.
- 3- Tuncay Yılmaz İçişleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğü Yab. ve
Pas. Daire Bşk.
- 4- Nusret P. Posoflu Ulaştırma Bakanlığı Kara Ulaştırması Genel Müd.
Daire Başk.
- 5- Ertan Yıldız Ulaştırma Bakanlığı D.L.H. İnşaatı Genel Müdürlüğü
Daire Başk.
- 6- İsmail Dinçer Bayındırlık ve İskan Bakanlığı T.C.K. Genel Md.
Köprüler Daire Başk.
- 7- Metin Koçak Maliye ve Gümrük Bakanlığı Gümrükler Genel Müd.
Daire Başk.
- 8- Mehmet Yüksel Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı Banka ve Kambiyo
Genel Müdürlüğü Şube Müdürü.

**EK : 2
SOVYET HEYETİ LİSTESİ**

- 1- Peçinski I.K. Ulaştırma İnşaat Bakan Yardımcısı
- 2- Nikiforov A.S. Ulaştırma İnşaatı Bakanlığı Proje Müdürü
- 3- Lomidze İ.N. "Kavgiprotrans" Araştırma Enstitüsü Baş Mühendisi
- 4- Sahimov N. Azertransdorstroy Başkanı
- 5- Şırşov L.L. Ulaştırma İnşaat Bakanlığı Tercümanı

**EK: 3
AZERBAYCAN CUMHURİYETİ HEYET LİSTESİ**

- 1- Ganiyef Hüdaverdi Azərbaycan Bakanlar Kurulu İnşaat Daire Başkanı
- 2- Kasimov Nazim Azerartodor Başkanı
- 3- Sadıhov İkrım Azərbaycan Devlet Planlama Teşkilatı Daire Başkanı

TÜRKİYE CUMHURİYETİ İLE AZERBAYCAN'A BAĞLI NAHÇIVAN ÖZERK CUMHURİYETİ ARASINDA İŞBİRLİĞİ PROTOKOLÜ

Azerbaycan'a bağlı Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Ali Meclis Başkanı Haydar Aliyev, 22-24 Mart 1992 tarihleri arasında Türkiye'yi ziyaret etmiştir.

Bu ziyaret sırasında yapılan görüşmeler sonucunda, Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında mevcut Dostluk, İşbirliği ve İyi Komşuluk Anlaşması, iki ülke Dışişleri Bakanlıkları Arasındaki İşbirliği Protokolü ve Türkiye ile Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti arasındaki tarihi ve kültürel kardeşlik bağları gözönüne alınarak her alanda daha yakın bir işbirliği tesisi maksadıyla aşağıdaki hususlarda mutabık kalınmıştır.

1. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin tarım, sanayi, gıda ve tüketim malları, ulaşım, telekomünikasyon, inşaat ve turizm gibi alanlardaki acil ihtiyaçlarını karşılamak üzere toplam 100 milyon dolarlık bir kredi tahsis edecektir.

2. Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti bu kredinin işlerlik kazanabilmesi için, ihtiyaç önceliklerine göre hazırlayacağı ve kredi dilimlerinin zaman içindeki kullanım takvimini de belirleyen projeleri Türk tarafına tevdi edecek ve bu projeler temelinde gerekli finans düzenlemeleri iki tarafın teknik sorumlularınca belirlenecektir.

3. Türkiye Cumhuriyeti ile Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti arasındaki enerji nakil hatları en kısa zamanda tesis edilerek, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Türkiye'deki enterkonnekte elektrik sistemine bağlanacaktır.

4. Türkiye Cumhuriyeti ile Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti arasında doğrudan demiryolu ve karayolu bağlantılarının kurulması için yürütülmekte olan çalışmalar hızlandırılacak ve köprü inşaatı en kısa zamanda ikmal edilecektir.

5. TRT Televizyon yayınlarının Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nde rahatça seyredilebilecek hale gelmesi için Türk tarafı gerekli tedbirleri süratle alacaktır. Ayrıca talep üzerine TRT paket programlar sunacaktır.

6. Türkiye Cumhuriyeti, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti ile karayolu ve demiryolu ulaşımına ilaveten hava hattını en kısa süre içinde tesis edecektir.

7. Telekomünikasyon alanında Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin acil ihtiyaçlarının karşılanması, telefon, faks, teleks gibi haberleşme sistemlerinin en kısa sürede çalışabilir hale gelmesi için iki taraf teknik yetkilileri süratle uygulamaya konulabilecek bir program hazırlayacaklardır.

8. Türkiye Cumhuriyeti Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin tarım alanında ihtiyaç duyduğu tohum, araç-gereç gibi malzemenin ve gerekli uzmanların ekim mevsimine yetiştirilecek şekilde süratle temini için kendisine düşen çalışma ve hazırlıkları kısa sürede gerçekleştirecektir.

9. Türkiye Cumhuriyeti ile Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti arasında bankacılık alanında da geniş işbirliği tesisi imkânları süratle araştırılacak ve TC Ziraat Bankası'nın Nahçıvan'da bir şube açmasının fizibilite çalışmalarına başlanacaktır.

10. Turizm alanında Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin imkânlarının değerlendirilmesi için tahsis edilen kredi çerçevesinde otel inşaatı dahil gerekli katkı ve teknik yardımlar Türkiye Cumhuriyeti Hükümetince sağlanacaktır.

11. Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ndeki kültürel hayatın gelişmesine katkıda bulunmak üzere Türkiye Cumhuriyeti matbaa temini de dahil olmak üzere daktilo ve benzeri basım-yayın malzemelerinin ihtiyaca göre karşılanması için üzerine düşeni yapacaktır.

12. Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nden 100 öğrencinin eğitimi, Türkiye Cumhuriyetince karşılanacaktır.

13. Tüm işbirliği projelerinin eşgüdüm ve yürütülmesinden T.C. Dışişleri Bakanlığı ve yeni kurulmuş bulunan Ekonomik, Kültürel, Eğitim ve Teknik İşbirliği Başkanlığı sorumlu olacaktır.

İşbu Protokol 24 Mart 1992 tarihinde Ankara'da Türkçe ve iki nüsha olarak imzalanmıştır.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ HÜKÜMETİ
ADINA

SÜLEYMAN DEMİREL
Başbakan

NAHÇIVAN ÖZERK CUMHURİYETİ
ADINA

HAYDAR ALİYEV
Âli Meclis Başkanı

**T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ**